

SIASI 'O SĪSŪ KALAISI 'O E KAU MĀ'ONĪ'ONĪ 'I HE NGAĀHI 'AHO KIMUI NĪ • NŌVEMA 2016

Liahona

Ngaahi Lea 'o e
Konifelenisi Lahī

“Pea ko ia ia ‘okū ne tali ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘i he loto fakafetai ‘e ngaohi ia ke nāunau’ia; pea ‘e fakalaahi atu ‘a e ngaahi me’a ‘o e māmanī kiate ia, ‘io ‘ō liunga teau, ‘io, ‘ō lahi ange’ [TEF 78:19; toe fakamamafā’i].
 Kuó u ongo’i ‘a e liliu ko iá he tupulaki e fakahounga’i ‘o e ngaahi tāpuaki mo e ‘ofa ki he ‘Otuá ‘i he Siasí kotoa. Hangē ‘oku vave ange ia ‘i he kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he taimi mo e feitu’u ‘oku ‘ahi’ahi’i ai ‘enau tuí, ‘i he feitu’u kuo pau ke nau kole tokoni ai ki he ‘Otuá ke kei hoko atu.”

Palesiteni Henry B. Eyring, Tokoni Uluaki ‘i he Kau Palesitenisi Uluaki, “Loto Houngria he ‘Aho Sāpaté,” *Liahona*, Nov. 2016, 101.

Ko fe’ā ‘a e Toko Hivá? tā ‘e Walter Rane

Vakai, Luke 17:11–19, ki he fakamatala ‘a Sisū hili ‘Ene fakamo’ui ‘a e kau kilia ‘e toko 10, ko e toko taha pē nāe foki ke fakahaai ‘ene houngaiá.

Fakahokohoko 'o e Tohi Növema 2016

Volume 40 • Fika 11

Fakataha Lahi 'a e Kakai Fefiné

- 6 Te u 'Omi e Maama 'o e
Ongoongolelei ki Hoku 'Apí
Jean B. Bingham
- 9 Ko e 'Eiki Faifakamo'ui
Carole M. Stephens
- 12 Kau Fefine 'o Saione, Tu'u Hake
'i he Mālohi
Bonnie L. Oscarson
- 15 Fungavaka Faá, Matapā Faka'osi
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

Fakataha 'o e Pongipongi Tokonakí

- 19 Hono 'Ikai ke Ma'ongo'onga
ko e Palani 'a Hotau 'Otuá!
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 22 "Ha'u, 'o Muimui 'late Au" 'o 'Ofa
mo Tokoni Faka-Kalisitiane
'Eletā Robert D. Hales
- 25 Ko e Holi Fakamātoato 'o e Lotó
Carol F. McConkie
- 27 "Te u Fokotu'u Hake ha Tangata
Kikite Mahu'ingá"
'Eletā Craig C. Christensen
- 30 'Oku Ako'i Kitautolu 'e he 'Eiki
ko Sisū Kalaisi ke tau Lotu
'Eletā Juan A. Uceda
- 32 'Oku ou Lelei Fe'unga Nai?
Te u Lava Nai?
'Eletā J. Devn Cornish
- 35 Ko ha Fakamo'oni 'a e 'Otuá
'Eletā Neil L. Andersen

Fakataha 'o e Ho'atā Tokonakí

- 39 Ko Hono Hikinima'i e Kau 'Ōfisa
'o e Siasí
Palesiteni Henry B. Eyring
- 40 To'a 'i he Fakamo'oni 'o Sisú
'Eletā Quentin L. Cook
- 44 Tafoki ki he Tohi, Tafoki ki he 'Eiki
'Eletā Gary E. Stevenson
- 48 "Nofoma'u 'i He'eku 'Ofá"
'Eletā D. Todd Christofferson
- 52 Ma'a 'Etau Fakalakalaká mo e Ako
Fakalaumālié
'Eletā W. Mark Bassett
- 55 Vilitaki ma'a Kalaisi
'Eletā Kazuhiko Yamashita
- 57 Ko Hono Vahevahe 'o e
Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai
'Eletā Dallin H. Oaks

Fakataha Lahi 'a e Lakanga Fakataula'eikí

- 61 Kau Fakafofonga 'o e Siasí
'Eletā Jeffrey R. Holland
- 68 'Oku 'i ai ha Mālohi 'i he Tohi
'Eletā LeGrand R. Curtis Jr.
- 71 Ako meia 'Alamā mo 'Amuleki
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 75 Koe'uhí ke Ne Hoko 'o Mālohi Foki
Palesiteni Henry B. Eyring
- 78 Ngaahi Tefito'i Mo'oni mo e
Ngaahi Tala'ofá
Palesiteni Thomas S. Monson

Fakataha 'o e Pongipongi Sāpaté

- 80 Ko e Hala Haohaoa ki he Fiefiá
Palesiteni Thomas S. Monson
- 81 Fiefiá mo e Mo'ui Fakalaumālié
Palesiteni Russell M. Nelson
- 85 'E Lava ke Tokoni'i Kitautolu 'e he
Sākalamēnití ke Tau Mā'oni'oni
'Eletā Peter F. Meurs
- 88 Ko e Palani Lahi 'o e Huhu'i
Linda S. Reeves
- 90 Te Mau 'Alú kia Hai?
'Eletā M. Russell Ballard
- 93 Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Mōihuú
Pisope Dean M. Davies
- 96 Ko e Fakamaau Mā'oni'oni
'Eletā Lynn G. Robbins
- 99 Loto Hounga'ia he 'Aho Sāpaté
Palesiteni Henry B. Eyring

Fakataha 'o e Ho'atā Sāpaté

- 102 "Ka Ne Mou 'Ilo Au"
'Eletā David A. Bednar
- 106 Ko e Tokāteline 'o Kalaisí
Brian K. Ashton
- 110 Ngāue
'Eletā Carl B. Cook
- 113 Telia Na'a Ngalo 'late Koe
'Eletā Ronald A. Rasband
- 116 'E Holoholo'i 'e he 'Otuá 'a e
Lo'imata Kotoa pē
'Eletā Evan A. Schmutz
- 119 'Ikai ha Fiefia Lahi Ange he
'Ilo'i 'Oku Nau 'Ilo Ki ai
'Eletā K. Brett Nattress
- 121 Fakatomalá: Ko ha Fili Fakafiefia
'Eletā Dale G. Renlund
- 64 Kau Taki Mā'olunga mo e Kau 'Ōfisa
Mā'olunga 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o
e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho
Kimui Ní
- 125 Fakahokohoko 'o e Ngaahi Talanoa
'o e Konifelenisí
- 126 Ongoongo 'o e Siasí

Konifelenisi Lahi Fakavaeuata'u Hono 186

Fakataha Lahi Kakai Fefiné he Efiati Tokonakí, 24 Sepitema 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Linda K. Burton. Invocation: Denise Lindberg. Lotu tukú: Bonnie H. Cordon. Hivá ne faka-hoko ia 'e he kuaea 'a e Kau Finemuí mei he ngaahi siteiki 'i Ogden, Huntsville, mo Morgan, Utah; tā hivá ko Cherilyn Worthen; tā 'ōkani 'a Bonnie Goodliffe: "Arise, O Glorious Zion," *Hymns*, no. 40, arr. Warby, unpublished; "If I Listen with My Heart," DeFord, arr. Warby, unpublished; "E Kāinga Kuo Langa ha Tu'unga," *Ngaahi Himí*, fika 37 rr. Kasen, pub. by Jackman; "Oku Mo'ui Hoku Huhu'í," *Ngaahi Himí*, fika 67.

Fakataha Lahi 'o e Pongipongi Tokonakí, 1 'Okatopa 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Palesiteni Henry B. Eyring. Fua lotú: Joy D. Jones Lotu tukú: 'Eletā Marcus B. Nash Hivá na'e fai 'e he Kuaea 'a e Tāpanekale Māmongá; tā hivá ko Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ōkani ko Andrew Unsworth mo Clay Christiansen: "E 'Otua ko Homau Tu'í," *Ngaahi Himí*, fika 77; "With Songs of Praise," *Hymns*, no. 71; "Fakamālō ki he 'Otua," *Ngaahi Himí*, fika 10; "Huhu'í 'o 'Isileli," *Ngaahi Himí*, fika 5; "Take Time to Be Holy," Longstaff, arr. Longhurst, pub. by Jackman; "Ka Faingata'a ho Halá, Feinga," Sweney, arr. Wilberg, unpublished.

Fakataha Lahi 'o e Ho'atā Tokonakí, 1 'Okatopa 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf. Fua lotú: 'Eletā Daniel L. Johnson Lotu tukú: 'Eletā Allen D. Haynie Hivá ne fai 'e he kuaea fakatahataha 'a e Senitā Ako'anga Fakafaifekau Polovó; tā hivá ko Ryan Eggett mo Elmo Keck; tā 'ōkani ko Linda Margetts mo Bonnie Goodliffe: "Na'e Lelei Fau 'a e 'Ahó," *Ngaahi Himí*, fika 26, arr. Kasen, pub. by Jackman; "Papitaisó," *Children's Songbook*, 100, arr. Gates, pub. by Jackman; "Fanongo ko e 'Eiki 'Oku Ui," *Ngaahi Himí*, fika 153; "Te u Fai Ho Finangalo," *Ngaahi Himí*, fika 171, arr. Wilberg, te'eki ai pulusi; "E Kāinga Kuo Hao," *Ngaahi Himí*, fika 161, arr. Schank, te'eki ai pulusi.

Fakataha Lakanga Fakataula'eiki 'o e Efiati Tokonakí, 1 'Okatopa 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Palesiteni Henry B. Eyring. Fua lotú: 'Eletā Paul B. Pieper Lotu tukú: 'Eletā Bruce D. Porter Hivá ne fai 'e he kuaea 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki mei he ngaahi siteiki 'i West Valley City mo Magna, Utah; tā hivá ko Kenny Wiser; tā 'ōkani ko Richard Elliott: "Akimoutolu 'a e Kau Faifekau' (Men), *Ngaahi Himí*, fika 202, arr. Spiel, te'eki ai pulusi; "Ofa 'i 'Api," *Ngaahi Himí*, fika 187, arr. Manookin, pub. by Jackman; "E Kāinga Tau Loto Fiemālie," *Ngaahi Himí*, fika 3; "Te ke Lava Fakahā," *Ngaahi Himí*, fika 134, arr. Zabriskie, pulusi 'e he Holy Sheet Music.

Fakataha Lahi 'o e Pongipongi Sāpaté, 2 'Okatopa 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf. Fua lotú: 'Eletā Christoffel Golden Lotu tukú: Devin G. Durrant Hivá ne fai 'e he Kuaea 'a e Tāpanekale Māmongá; tā hivá ko director; tā 'ōkani ko Clay Christiansen mo Richard Elliott: "Ko Hoku Huhu'í," *Ngaahi Himí*, fika 67; "Hiki Hake Homou Le'ó," *Ngaahi Himí*, no. 32, arr. Wilberg; "On This Day of Joy and Gladness," *Hymns*, no. 64, arr. Wilberg, te'eki pulusi; "Fānau Au 'a e 'Otua," *Ngaahi Himí*, fika 193; "My Heavenly Father Loves Me," *Children's Songbook*, 228, arr. Hofheins mo Christiansen, te'eki pulusi; "Mou Ha'u Hoku Kakai," *Ngaahi Himí*, fika 40, arr. Wilberg, pub. by Oxford.

Fakataha Lahi 'o e Ho'atā Sāpaté, 2 'Okatopa 2016

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson. Tataki: Palesiteni Henry B. Eyring. Fua lotú: 'Eletā Enrique R. Falabella Lotu tukú: 'Eletā Erich W. Kopischke Fai e hivá 'e he Kuaea 'a e Tāpanekalé; fai hiva 'a Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ōkani 'a Bonnie Goodliffe mo Linda Margetts: "Ko e Faitotonú 'o Faka-'Otua" *Ngaahi Himí*, fika 169, arr. Longhurst, pub. by Jackman; "Kosipeli ko e Maama Lelei," *Ngaahi Himí*, fika 47, arr. Wilberg, pub. by Jackman; "Vakai 'e Kāinga," *Ngaahi Himí*, fika 4; "I'll Follow Him in Faith," Perry, arr. Murphy, te'eki pulusi; "Tuku Ke Tau Fai-mālohi," *Ngaahi Himí*, fika 149, arr. Elliott.

Ma'u Atu 'o e Ngaahi Lea Konifelenisi

Ke ma'u 'a e ngaahi lea 'o e konifelenisi lahi 'i he 'Initaneti' 'i he ngaahi lea fakafonua lahi, hū ki he conference.lds.org pea fili e lea fakafonua. 'Oku toe ma'u atu 'a e ngaahi lea 'i he Gospel Library mobile app. 'Oku malava ke ma'u e fakamatala ki he konifelenisi lahi 'i ha founga faingofua ki he kāingalotu 'oku faingata'a'ia fakaesinó 'i he disability.lds.org.

Ngaahi Pōpoaki 'o e Faiako Faka'apí mo e Faiako 'A'ahí

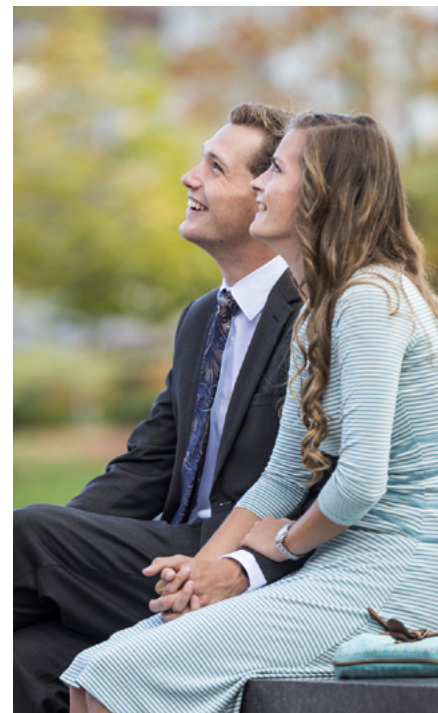
Ki he pōpoaki 'o e faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí, kātaki 'o fili ha lea te ne feau lelei taha e fie ma'u 'a e ni'ihī 'oku mou 'a'ahi ki aí.

'I he Takafí

T Mu'a: Faitā 'a Ashlee Larsen
T muí: Faitaa'í 'e Ale Borges.

Faitā 'i he Konifelenisi

Ko e 'ū tā 'i Sōleki Sifí na'e 'ai ia 'e Cody Bell, Ale Borges, Randy Collier, Weston Colton, Nate Edwards, Ashlee Larsen, Leslie Nilsson, Matt Reier, pea mo Christina Smith; 'o e fale nofo-totongi 'i Siamané, na'e 'ai ia 'e Daniel G. Dornelles; 'o e fāmili 'o e Harriet Uchtdorf mo e ongo faifekau, ne ma'u ia 'i he angalelei 'a e fāmili Uchtdorf.

NÓVEMA 2016 VOLIUME 40 FIKA 11
LIAHONA 13291 900

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni' a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf
Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund

'Ētita: Joseph W. Sitati
Kau Tokoni 'Ētita: Randall K. Bennett, Carol F. McConkie
Kau 'Ētivaia: Brian K. Ashton, Jean B. Bingham, LeGrand R. Curtis Jr., Christoffel Golden, Douglas D. Holmes, Erich W. Kopschke, Larry R. Lawrence, Carole M. Stephens
Talēkita Pulē: Peter F. Evans
Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg
Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulē: Adam C. Olson
Tokoni 'Ētita Pulē: Ryan Carr
Tokoni Faipulusi: Megan Seitz
Timi ki hono Tohi mo hono 'Ētita'i: Bethany Bartholomew, Brittany Beattie, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Anne Selu, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen
Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson
Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'u 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, C. Kimball Bott, Thomas Child, David Green, Colleen Hinkley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Mark W. Robison, Rachel Smith, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinea Intellectual Property: Collette Nebeker Aune
Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters
Timi ki he Fakatāta mo e Fakatahataha'i 'o e Makasini: Glen Adair, Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty, Derek Richardson
Fokotu'utu'u: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talēkita ki he Pāki: Steven T. Lewis
Talēkita ki hono Tufaki: Troy K. Vellinga
Kau Ngāue ki he Liahona 'i Tonga:
'Ētita: Tūlima L. Finau
Tokoni 'Ētita: Patrick Taufa
Kaungā 'Ētita: Peni Kioa

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi *Liahona* he tā'u 'oku TOP \$3.60. Ko e tūa-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi fakakāto'a: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.
 Ke mā'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavahe mei he 'lunaiteti Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauoti pe fakakōlo.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ēkē'ēkē he 'nitaneti 'i he liahona.lds.org; 'i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'a Pule'angā 'i he lea faka-Alapēniā, Amēnia, Pisilama, Kempipoutia, Pulukālia, Sepuano, Siaina, Siaina (fakafaingofuā), Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitānia, 'Estōnia, Fisi, Finilani, Falaniseā, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Aisilēni, 'Nitonēsiā, Itāli, Siapani, Kilipati, Kōlēā, Letiviā, Lufiēniā, Malakasi, Maseilisi, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Haāmoa, Silovēnia, Sipeini, Suisalani, Suēteni, Suahili, Takāloka, Tahiti, Tailēni, Tongā, 'Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietnēmi. ('Oku hekeheke pe 'a e tū'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonua.)

© 2016 'e he Intellectual Reserve, Inc. Mā'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'lunaiteti Siteiti 'o 'Amelikā.

Fakamatala mā'u mafai pulusi: Tukuhehe 'o ha toki fakahā atu, 'e lava 'e he nihi fakafōituitui 'o hiki ha tatau 'o e Liahona ki he'ēnau fakā'onga'i fakatātutaha 'oku 'ikai fakakomēsiālē (kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi). 'E lava ke tā'ofi e totonu ko 'eni 'i ha fāhinga taimi pē. He 'ikai lava ke hiki ha tatau 'o ha nāunau visual 'oku fakahā'i atu hano fakatapatupai 'i he tafa'aki 'oku hā ai e tokotaha 'oku 'āna 'a e fakatāā. 'Oku totonu ke fakatūasila 'a e ngaahi fēhu'i fēkau'aki mo e mā'u mafai pulusi ki he Intellectual Property Office, 50 E. North Temple St. Fl. 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'imeili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada: November 2016 Vol. 40 No. 11. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address *must* be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Fakahokohoko
Fakamotu'alea
'o e Kau Leā

Andersen, Neil L., 35
 Ashton, Brian K., 106
 Ballard, M. Russell, 90
 Bassett, W. Mark, 52
 Bednar, David A., 102
 Bingham, Jean B., 6
 Christensen, Craig C., 27
 Christofferson, D. Todd, 48
 Cook, Carl B., 110
 Cook, Quentin L., 40
 Cornish, J. Devn, 32
 Curtis, LeGrand R., Jr., 68
 Davies, Dean M., 93
 Eyring, Henry B., 39, 75, 99
 Hales, Robert D., 22
 Holland, Jeffrey R., 61
 McConkie, Carol F., 25
 Meurs, Peter F., 85
 Monson, Thomas S., 78, 80
 Nattress, K. Brett, 130
 Nelson, Russell M., 81
 Oaks, Dallin H., 57
 Oscarson, Bonnie L., 12
 Rasband, Ronald A., 124
 Reeves, Linda S., 88
 Renlund, Dale G., 121
 Robbins, Lynn G., 96
 Schmutz, Evan A., 116
 Stephens, Carole M., 9
 Stevenson, Gary E., 44
 Uceda, Juan A., 30
 Uchtdorf, Dieter F., 15, 19, 71
 Yamashita, Kazuhiko, 55

Fakahokohoko
Fakamotu'alea 'o e Tefitō

Ako lolofolā, 52, 68, 119
 'Amanaki lelei, 93, 116
 Anga'ofā, 6
 Faiaiko, 12, 22
 Faiaiko faka'apī, 61
 Faifakamo'ui, 9
 Faingata'a, 6, 9, 12, 22, 40, 55, 68, 81, 99, 113, 116
 Fakafoki mai 'o e Ongoongo-lelei, 12, 27, 35, 44
 Fakahā, 52
 Fakalelei, 9, 19, 22, 32, 40, 48, 88, 96, 106, 116, 130, 121
 Fakamālohiā, 71, 75
 Fakamāu, 6, 96
 Fakamo'oni, 27, 40, 44, 68, 113
 Fakatomalā, 9, 32, 40, 48, 71, 88, 106, 121
 Fakatonutonu, 61, 96
 Falalā, 15, 52
 Fale 'o 'Isilei, 35
 Fāmili, 119
 Fatongia fakaemātu'ā, 22, 96, 119
 Feilaulāu, 96
 Hē mei'he Mo'oni, 68
 Hivā, 85
 Houalotu sākalamēnitī, 85
 Hou'eiki Fafinē, 12
 Hounga'iā, 19, 75, 99
 Kātaki, 15, 106, 116
 Kau palōfitā, 27
 Kikitē, 27
 Lakanga Fakataula'eiki, 61, 75
 Laumālie Mā'oni'oni, 9, 25, 27, 30, 44, 68, 85, 106
 Lea 'o e Potō, 78
 Loto Veiveiua, 90, 113
 Lotū, 25, 30, 35, 57
 Lotū, 93
 Mahu'inga'ia 'iate kitā, 32

Mateakī, 90
 Natula faka'otuā, 19, 48, 119
 Nekenekā, 55, 81, 88, 116, 121
 Ngaahi faingata'a'ia fakaesinō, 55
 Ngaahi fatongia faka-Siasi, 40, 99, 110
 Ngaahi Fuakavā, 12, 99
 Ngaahi tāpuaki, 78, 110
 Ngaahi Temipalē, 12
 Ngāue fakafaifekau, 15, 35, 55, 57, 80
 'Ofā, 22, 48, 57, 61, 99, 113
 'Ofa faka-Kalaisi, 6, 93
 Palani 'o e fakamo'ui, 12, 19, 80, 81, 88, 90
 Papitaisō, 106
 Sākalamēnitī, 85, 99, 106
 Sāpatē, 93, 99
 Siosefa Sāmīta, 12, 27, 35, 44, 93, 96, 99, 113
 Sisū Kalaisi, 6, 9, 12, 22, 25, 30, 32, 35, 40, 44, 48, 55, 80, 81, 85, 88, 90, 93, 96, 102, 106, 110, 113, 116, 130, 121
 Talangofuā, 48, 57, 80
 Tamai Hēvanī, 48, 102
 Tau'atāina ke Filī, 15
 Teuteu, 85
 Toetu'ū, 19
 Tohi 'a Molomonā, 27, 44, 52, 68, 71, 130
 Tokoni, 22, 55, 61, 71, 75, 99, 102, 110
 Tuī, 9, 12, 15, 25, 27, 30, 52, 90, 93, 102, 106, 110, 113, 116
 Tu'unga Fakaākongā, 90, 93, 102, 116
 Tu'unga fakafa'eē, 119
 Tu'unga Fakatakimu'ā, 71, 75
 Ului, 35, 57, 68
 Uouangatahā, 110

Ngaahi Kongakonga Lalahi mei he Konifelenisi Lahi Fakavaeuata'u Hono 186

Vahevahe 'e Palesiteni Thomas S. Monson ha ongo pōpoaki fakahangatonu lolotonga e konifelenisi lahi. 'I he pongipongi Sāpaté, na'á ne fakamo'oni ia ki he palani ma'ongo'onga 'a e 'Otuá ki he fiefia 'a e kakai kotoa pē. Na'á ne akonaki fekau'aki mo e konga mahu'inga ne fakahoko 'e Sisū Kalaisi 'i he palani 'o e fakamo'uí, kae pehē ki hotau fatongia 'i hono ma'u e fiefia na'e fakataumu'a mai 'e he 'Otuá. (Vakai peesi 80.) Lolotonga e fakataha lahi 'a e lakanga fakataula'eikí, na'e fakamamafa'i ai 'e Palesiteni Monisoni e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he tala ngofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí kae pehē ki hono tauhi faivelenga e Lea 'o e Potó (vakai ki he peesi 78).

Na'e fakataha mai ha kau fafine, kau finemui pea mo ha fānau fefine 'e lauafe 'o kamata pē mei he ta'u valu, ki he Senitā Konifelenisí kae pehē ki ha ngaahi feitu'u 'i he funga 'o e māmaní, ke kamata e ngaahi fakataha'anga 'e ono 'o e konifelenisi lahi, 'aki e fakataha lahi 'a e kakai fefiné.

Lolotonga e fakataha 'o e ho'atā Tokonakí, na'e fokotu'u ai ha Kau Fitungofulu Taki Mā'olunga ki he tu'unga mālōlō fakalāngilangí, tukuange ha Fitungofulu Faka'ēlia 'e taha, pea uiui'i ha ongo Fitungofulu Faka'ēlia 'e toko ua (vakai ki he peesi 39). 'I he 'aho Sāpaté, na'e fakalāngilangí'i ai 'e 'Eletā Dale G. Renlund 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā

Uá ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú ko 'Eletā Per G. Malm, ne si'i mālōlō he 'aho 26 'o Siulai 2016 (vakai ki he peesi 121).

'Oku fakahoko e ongo konifelenisi lahi 'a e Siasí 'i he māhina 'e ono kotoa pē, 'i he Senitā Konifelenisí 'i Sōleki Siti, 'Iutā 'oku lava ke hao'ia 'e ha kakai 'e toko 21,000 pea 'oku a'utaki atu ia ki ha kakai 'e laui miliona he funga 'o e māmaní. Na'e liliu e konifelenisí pea lava ke ma'u he 'initaneti' i ha lea fakafonua 'e 80 tupu pea pulusi ia 'i ha lea fakafonua 'e 34 'i he ngaahi makasini 'a e Siasí. ■

Ki ha fokotu'u ki hono faka'aonga'i e makasini ko 'eni, vakai ki he fakahokohoko fakamotu'alea 'o e talanoá 'i he peesi 125.

Fai 'e Jean B. Bingham

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Palaimeli

Te u 'Omi e Maama 'o e Ongoongolelei ki Hoku 'Apí

Te tau lava 'o 'omi 'a e maama 'o e ongoongolelei ki hotau 'apí, 'apiakó, mo e ngāue'angá 'o kapau te tau siofi pē mo vahevahe e lelei 'a e ni'ihī kehē.

Ko e tokolahi 'o kimoutolu ne mou tali e fakaafe ne fai 'e Sisitā Linitā K. Peatoni he konifelenisi lahi 'i 'Epelelī,¹ pea kuo mou kau 'i ha ngaahi ngāue tokoni 'ofa ke feau e ngaahi fie ma'u 'a e kau kumihūfanga 'i homou feitu'ū. Mei he fanga ki'i polokalama fakatāutahā ki he tokoni fakakolō, 'oku hoko e fanga ki'i ngāue ko iā ko ha ola 'o e 'ofā. 'I ho'omou vahevahe homou taimi, talēnitī mo e ma'u'anga tokonī, kuo langaki hake ai homou lotō—kae pehē ki he kau kumi-hūfanga. Ko hono langaki ko ia 'o e 'amanaki lelei mo e tuī, pea na'a mo e 'ofa lahi ange 'i he vā 'o e tokotaha 'okū ne ma'ū pea mo e tokotaha foakī, ko e ola mahino ia 'o e manava'ofa mo'oni.

'Okū talamai 'e he palōfita ko Molonāi ko e 'ofa faka-Kalaisi ko ha 'ulungaanga mahu'inga ia 'o kinautolu 'e nofo fakataha mo e Tamai Hēvanī 'i he pule'anga fakasilesitalē. Na'ā ne tohi, "Kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e manava'ofā 'e 'ikai teitei fa'a fakamo'ui 'a kimoutolu 'i he pule'anga 'o e 'Otuā."²

Ko e mo'oni ko Sīsū Kalaisi 'a e sīpinga haohaoa 'o e manava'ofā. 'Okū hoko 'Ene lotō fiemālie he maama fakalaumālie ke hoko ko hotau Fakamo'ui, 'a 'Ene ngaahi fakafōtunga He'ene mo'ui fakamateliē, 'a 'Ene me'a'ofa fakalangi ko e Fakalelei pea mo 'Ene toutou feinga ke fakafoki kitautolu ki he'etau Tamai Hēvanī, ko e tumutumu ia 'o hono fakahaa 'i 'o e manava'ofā. 'Okū fakatefito 'Ene ngāue he me'a pē taha: ko hono fakahaa 'i 'Ene 'ofa ki He'ene Tamai 'o fakafou He'ene 'ofa kiate kitautolū kotoa. 'I hono fēhu'i kia Sīsū pe ko e fē 'a e fekau lahi tahā, na'ā Ne tali ange:

"Ke ke 'ofa [ki he 'Eiki] ko ho 'Otuā 'aki ho laumālie kotoa, mo ho'o mo'ui kotoa, mo ho lotō kotoa.

"Ko e 'uluaki pea ko e lahi ia 'o e fekau.

"Pea ko hono ua 'oku tatau mo iā, Ke ke 'ofa ki ho kaunga'apí 'o hangē pē ko koé."³

Ko e taha e ngaahi founa mahu'inga taha 'e lava ke tau fakatupulaki mo fakahaa 'i ai 'etau 'ofa ki hotau kaunga'apí, 'oku fakafou ia he'etau fakakaukau

mo lea 'ofā. Na'e pehē 'e haku kaume'a mamae 'i ha ngaahi ta'u he kuohilī, "Ko e founa ma'ongo'onga taha 'o e manava'ofā, ko hono ta'ofi e lotō fakamāu."⁴ 'Okū kei mo'oni pē ia 'i he 'ahō ni.

'I he sio faiva fakataha 'a e ki'i ta'ahine ta'u tolu ko 'Alisā mo hono ngaahi fototehinā, na'ā ne pehē ange, "E Mami, 'oku 'asi faikehe mai e moa ko eē!"

Na'e sio atu 'ene fa'eē ki he TV peā ne tali malimali ange, "Ofa'anga, ko e pikoka 'ena ia."

Hangē ko e ta'e'ilo e ki'i ta'ahine ta'u tolū ni, taimi 'e ni'ihī 'oku tau sio ki he ni'ihī kehē mo ha mahino 'oku ta'ekakato pe ta'etotonu. Mahalo na'a fakatefito 'etau tokangā 'i he ngaahi faikehekehē pea tau 'ilo'i e ngaahi tō nounou 'a e ni'ihī 'oku tau feohī, ka 'oku 'afio mai e Tamai Hēvanī ia ki He'ene fānaū, na'e fakatupu kinautolu 'i Hono tatau ta'engatā, pea mo ha tu'unga fisi-fisimu'a mo nāunau'ia te nau malavā.

'Okū manatua 'a Palesiteni Sēmisi E. Fausi he'ene pehē, "Ko e faka'au ange ko ia 'eku motu'ā, ko e si'i ange ia 'eku lotō fakamāu."⁵ 'Okū ne fakamanatu mai e lea 'a e 'Aposetolo ko Paulā:

"I he'eku kei si'i, ne u lea fakatamasi'i, peā u 'ilo fakatamasi'i, peā u mahalo fakatamasi'i: ka 'i he'eku hoko ko e tangatā ne u tukuange 'a e ngaahi me'a fakatamasi'i.

"He ko 'eni 'oku tau fakaasiasi 'i he sio'ata fakapōpō'ulī; ka 'e 'i ai 'a e mata ki he mata: 'oku ou 'ilo fakakonga 'eni; ka te u 'ilo ai, 'o hangē ko hono 'ilo'i aū."⁶

'I he taimi 'oku tau toe siofi lelei ange ai hotau ngaahi vaivaī, 'e si'i ange ai 'etau fakehehema ke tau vakai ki he ni'ihī kehē 'i ha "sio'ata 'oku fakapōpō'ulī." 'Okū tau fie faka'aonga 'i e maama 'o e ongoongolelei ke sio 'aki ki he ni'ihī kehē 'o hangē ko e Fakamo'ui—'i he manava'ofa, 'amanaki lelei mo e 'ofa faka-Kalaisi. 'E hokosia e 'aho 'e mahino kakato ai kiate kitautolu e lotō 'o e ni'ihī kehē pea te tau hounga'ia 'i hano fakahaa 'i mai 'o ha 'alo'ofa kiate kitautolu—hangē ko 'etau fakahaa 'i ha fakakaukau mo e lea 'ofa ki he ni'ihī kehē 'i he mo'ui ni.

'I he ngaahi ta'u lahi kuohilī, ne u 'a'alo pōpao ai mo ha kau finemui. Na'e

‘ātakai’i ‘a e fanga ki’i anovai lolotó ‘e ha ‘otu mo’unga vaotā’ia mo ha ngaahi tele’a maka na’e faka’ofa’ofa mo’oni. Na’e fetapaki e vaí he’emau ‘alofaki ‘emau fohé ‘i he vai ‘asinisiní, pea na’e ulo māfana mai e la’aá he’emau ‘a’alo atu he tofukí ‘a e vaí.

Ka na’e kamata ke fakapōpō’uli e langí pea mālohi mai e havilí. Na’e pau ia ke mau fesifohe pea toe loloto ange ‘emau ‘alofakí pea ‘ikai ke mau toe mālōlō. Hili ha ngaahi houa si’i ‘o e ngāue lahí ni, ne faifai pea mau afe atu ‘i ha tuliki he fu’u anovai pea mau fiefia he’emau fakatokanga’i hake kuo mau lele-‘i-matangi.

Ne ‘ikai hano taimi kuo mau ngāue ‘aonga ‘aki e me’a’ofa ko ‘ení. Ne mau fusi ha ki’i tapoleni, ‘o ha’i hono ongo tuliki ki he ongo kau ‘o e fohé pea ongo tuliki leva ‘e tahá ki he ongo va’e hoku husepānití, ‘i he’ene fakamafao atu he katea ‘o e pōpaó. Ne mau fakataumatangi pea ngaholo ‘emau folaú!

‘I he taimi na’e sio mai ai e kau finemui ‘i he ngaahi pōpao kehé ki he vave mo faingofua ‘emau folaú, ne nau kamata fokotu’u leva ha’anau lā. Na’e

fonu homau lotó ‘i he kakata fiefia mo e fiemālie, pea mau hounga’ia neongo e ngaahi faingata’a ‘o e ‘ahó.

Hangē ko e matangi fakatouanga ko iá, ‘e tatau ia mo ha fakahikihiki hato kaungāme’a, ko e talitali fiefia ‘a ha mātu’a, ko e kamo fiefia mai hato tehina pe tokoua pe ko ha malimali fiefia hato kaungā-ngāue pe kaungā-ako, he ‘okú Ne ‘ai ke “lele-‘i-matangi” ai ‘etau tuitonu e ngaahi faingata’a ‘o e mo’uí! Na’e fakamatala’i peheni ia ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: “He ‘ikai ke tau lava ‘o mapule’i e māmaní, ka te tau lava ‘o mapule’i ‘a ‘etau founga fengāue’aki mo e māmaní. Fakatauange ke tau *fili* ha tō’onga fakakaukau ‘oku fakatupulakí ka tau ma’u ai e fiefia, nonga, mo e fiemālie taupotu tahá.”⁷

‘Oku fakafo e mālohi ‘oku ma’u ‘e he’etau ngaahi leá, ke langa hake pea mo holoki ha mo’uí. Mahalo te tau lava ‘o manatu’i kotoa e ngaahi lea fakaholomui na’á ne fakalotomamahi’i kitautolú kae pehē ki he ngaahi lea ‘ofa na’á ne langaki hake hotau laumālié. ‘I he’etau fili pē ke lea’aki ha me’a lelei kau ki he ni’ihi kehé—‘okú ne langaki hake mo

fakamālohia ai e ni’ihi ‘oku tau feohí pea faitokonia ai e ni’ihi kehé ke nau muimui ki he founga ‘a e Fakamo’uí.

‘I he’eku kei Palaimelí, ne u ngāue mālohi ke tui lalanga ha ki’i kupu’i lea faingofua na’e peheni, “Te u ‘omi e maama ‘o e ongoongolelé ki hoku ‘apí.” ‘I ha ho’atā ‘e taha, ‘i he lolotonga ‘emau tui lalangá, na’e fai mai ‘e he faiaakó ha talanoa ki ha ki’i ta’ahine na’e nofo ‘i he tafa’aki ‘e taha ‘o e tele’á. ‘I he ho’atā efiafi kotoa pē, na’á ne fakatokanga’i atu he mo’ungá ‘i he tafa’aki ‘e taha ‘o e tele’á, ha fale na’e fetapaki mai hono ngaahi matapā sio’atá. Na’e si’isi’i ‘aupito hono ki’i falé pea na’e faka’ānaua e ki’i ta’ahiné pehēange mai na’e nofo ‘i he fale faka’ofa’ofa ko ia ‘oku lanu koula hono matapā sio’atá.

‘I ha ‘aho ‘e taha, na’e fakangofua ai e ki’i ta’ahiné ke heka he’ene pasikalá ‘o kolosi he tele’á. Na’á ne ‘aka loto vekeveke atu ki he fale matapā sio’ata koulá na’e fuoloa fau ‘ene faka’ānaua ki aí. Ka ‘i he’ene hifo mei he pasikalá, na’á ne sio atu ko e falé ia na’e lí’aki pea popo, pea vaoa e loto ‘ata’ataá mo ‘uli pea ‘ikai lanu koula ‘a e matapā

sio'ataa ia. Na'e tafoki loto mamahi e ki'i ta'ahiné ke foki ki 'api. Na'á ne 'ohovale 'i he'ene sio atu ki ha fale na'e fetapaki lanu koula mai hono ngaahi matapā sio'atā mei he tafa'aki 'e taha 'o e tele'ā; peā ne toki fakatokanga'i hake ko hono 'apí ia!⁸

'Oku 'i ai ha ngaahi taimi 'oku tau hangē ai ko e ki'i ta'ahine ko 'ení, 'oku tau sio ki he ni'ihí kehé mo e me'a 'oku nau ma'u pe a'usiá pea tau ongo'i ma'u-lalo ange he fakahoa atu ki aí. 'Oku tau fu'u tokanga ki he Pinterest pe Instagram 'o e mo'uí pe 'oku tau femo'u-ekina pē he fe'au'auhi 'i hotau ngaahi 'apiakó pe ngāue'angá. Ka 'i he'etau ki'i tu'u si'i hifo ke "tānaki [hotau] ngaahi tāpuaki lahi fau,"⁹ 'oku tau toki 'ilo'i mo fakatokanga'i mo'oni ai e failelei 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú kotoa.

Tatau ai pē pe 'oku tau ta'u 8 pe 108, te tau kei lava pē 'o 'omi 'a e maama 'o e ongoongolelei ki hotau 'ātaaká, neongo pe ko ha fale mā'olunga 'i Meniheiteni pe ko ha ki'i fale masiva 'i Malēsia pe Mongikōlia. Te tau lava 'o fakapapau'i ke tau siofi pē lelei 'a e ni'ihí kehé mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i hotau 'ātaaká. 'E lava 'e he kau fafine kei si'i mo matu'otu'á 'i

he feitu'u kotoa pē, 'o fakahaa'i 'a e 'ofa faka-Kalaisí 'i he'enu fíli ke faka'ao-nga'i e ngaahi lea 'oku langaki e falala mo e tui 'a e ni'ihí kehé.

Na'e talanoa 'a 'Eletā Sefili R. Hōlani 'o kau ki ha talavou na'e fakamatalili'i ma'u pē 'e hono kaungāakó lolotonga 'ene kei akó. Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai na'á ne hiki ki ha feitu'u peá ne hū 'o ngāue fakakautau, ako lelei pea mālohi 'i he Siasí. Na'e faka'ilonga'i e vaha'a taimi ko 'eni 'o 'ene mo'uí 'e ha ngaahi a'usia fakafo mo lavame'a.

Hili ha ngaahi ta'u si'i mei ai na'á ne toe foki mai ki he kolo ne tupu hake aí. Ka na'e 'ikai pē ke tali 'e he kakaí ia 'ene tupulakí mo 'ene fakalakalaká. Kiate kinautolu, na'á ne kei hoko pē ia ko e ki'i tamasi'i "pehē mo pehē," pea nau kei fai ange pē ki ai e anga tatau. Ne iku pē 'o toe mōlia atu e talavou ni ia ki he tu'unga ne 'uluaki 'i aí pea 'ikai pē ke ne lava 'o faka'aonga'i hono ngaahi talēniti fakafo na'á ne ma'u ke faitāpuekina 'aki e ni'ihí ne nau tuku-hifo mo fakafisinga'i iá.¹⁰ He toki mole lahi mo'oni ia kiate ia pea mo e koló!

Na'e akonaki e 'Aposetolo ko Paulá 'o pehē, "Pea sino-e-me'a ke mou ma'u 'a e 'ofa vela 'iate kimoutolu: he 'oku

'ufi'ufi 'e he 'ofá 'a e ngaahi angahala lahi."¹¹ 'Oku 'uhinga 'a e velá ki he "loto'aki," pea 'oku fakahaa'i ia 'i hono fakangaloki atu e ngaahi fehalaaki mo e tōnounou 'a ha taha kae 'ikai ko hono kukuta mai e loto'itá pe toe fakamanatu mai e ngaahi vaivai 'o e ni'ihí kehé 'i he kuohilí.

Ko hotau tufakanga mo e fainga-mālie lelei ke tali 'a e fakalakalaka e tokotaha kotoa pē 'i he'etau faifeinga ke hangē ko hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. Ko ha toki me'a fakafiefia ia ke vakai ki he malama e fofonga 'o ha taha kuo mahino kiate ia e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí peá ne fai ha ngaahi liliu mo'oni he'ene mo'uí! Ko e kau faifekau ko ia kuo nau a'usia e fiefia 'i he mamata ki he ului 'a ha taha 'o ne hū he matapā 'o e papitaisó pea hoko atu ki he matapā 'o e temipalé, 'oku nau hoko ko ha kau fakamo'oni ki he ngaahi tāpuaki 'o hono fakafaingamālie'i—mo poupou'i—e ni'ihí kehé ke nau liliu. Ko e kāingalotu ko ia 'oku nau talitali lelei 'a e kau ului ne taku he 'ikai ke nau teitei fe'unga mo e pulé'angá, 'oku nau ma'u ha fiemālie lahi mo'oni 'i hono tokoni'i kinautolu ke nau ongo'i e 'ofa 'a e 'Eikí. Ko hono faka'ofa'ofa ia 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, ko e malava mo'oni ko ia ke hoko ha fakalakalaka ta'engatá—pea 'ikai ngata pē 'i he'etau malava 'o liliu ke hoko 'o toe lelei angé, ka 'oku toe faipoupoua pea mo fekau'i, kinautolu ke tau tulifua ki he fakalakalaká pea mo e haohaoá.

Na'e na'ina'i mai 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o pehē: "Oku lahi fau e ngaahi founga 'oku mou tui ai e pulupulu 'o e manava'ofá. . . . Kae 'oua mu'a na'a tau loto fakamaau [pe] fefakaanga'aki, ka tau ongo'i e 'ofa hoahaoa 'a Kalaisí ki hotau kaungāfononga 'i he mo'uí. 'Ofa ke tau 'ilo'i 'oku fai 'e he taha kotoa pē hono lelei tahá ke fekuki mo e ngaahi faingata'á pea 'ofa ke tau faifeinga ke fai hotau lelei tahá ke tokoni."¹²

Ko 'ofa 'oku fa'a kātaki, angalelei pea mo fiefia. Ko 'ofa 'okú ne fakamu'omu'a e ni'ihí kehé, 'oku loto fakatōkilalo, 'okú ne mapule'i ia, 'okú ne siofi pē lelei 'a e ni'ihí kehé pea 'okú ne fiefia he taimi 'oku lelei ai ha taha.¹³

‘I he‘etau hoko ko e ngaahi tokoua (mo e tuonga‘ane) ‘i Saioné, te tau tukupā nai ke “ngāue fakataha *kotoa* . . . ‘o fai ha fa‘ahinga me‘a pē ‘oku angavaivai mo fakapotopoto, ke fakafiefia mo faitāpuekina e huafa ‘o e [Fakamo‘uī]”?¹⁴ Te tau lava nai ‘i he ‘ofa mo e fakatu‘amelie, ‘o hanganaki atu pea tali e ngaahi lelei ‘i he ni‘ihi kehé, ke malava pea poupu‘i ai e fakalakalakā? Te tau lava nai ‘o fiefia ‘i he lavame‘a ‘a e ni‘ihi kehé pea kei hokohoko atu pē ‘etau ngāue ke fakalakalaka ‘etau mo‘uī?

‘To te tau *lava* ‘o ‘omi ‘a e maama ‘o e ongoongolelei ki hotau ngaahi ‘apí, ‘apiakó, mo e ngāue‘angá ‘o kapau te tau siofi pē mo vahevahe ‘a e ngaahi me‘a lelei fekau‘aki mo e ni‘ihi kehé kae tuku e me‘a ‘oku ‘ikai lelei. ‘Oku fonu hoku lotó ‘i he hounga‘ia he‘eku fakakaukau atu ki he me‘a ne fai ‘e hotau Fakamo‘uī ko Sīsū Kalaisí, ke tau malava ai ‘o fakatomala, ‘a kitautolu ko e kau angahala ‘i he māmani mohu vaivai mo faingata‘a ko ‘enī!

‘Oku ou fakamo‘oni ‘i he‘etau mui-mui ko ia ki He‘ene sīpinga haohaoá, te tau lava ‘o ma‘u ‘a e me‘afoaki ‘o e manava‘ofá, ‘a ia te ne ‘omi kiate kitautolu ha fiefia lahi ‘i he mo‘uī ni pea mo e tāpuaki kuo tala‘ofa mai ko e mo‘uī ta‘engata mo ‘etau Tamai Hēvaní. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Linda K. Burton, “Ko e Muli Au,” *Liahona*, Mē 2016, 13–15.
2. Molonai 10:21.
3. Matiu 22:37–39.
4. Sandra Rogers, “Hearts Knit Together,” in *Hearts Knit Together: Ngaahi lea mei he konifelenisi lahi ‘a e Kakai Fefine ‘i he 1995*, [1996], 7.
5. James E. Faust, ‘i he Dallin H. Oaks, “‘Judge Not’ and Judging,” *Ensign*, Aug. 1999, 13.
6. 1 Kolinitō 13:11–12.
7. Thomas S. Monson, “Ko e Mo‘ui Mahutafeá,” *Liahona*, Sānuāli 2012, 4.
8. To‘o mei he Laura E. Richards, *The Golden Windows: A Book of Fables for Young and Old* (1903), 1–6.
9. “Tānaki Ho Ngaahi Tāpuaki,” *Ngaahi Himi*, fika 148.
10. Vakai, Jeffrey R. Holland, “The Best Is Yet to Be,” *Liahona*, Jan. 2010, 18–19.
11. 1 Pita 4:8.
12. Thomas S. Monson, “‘Oku ‘Ikai Faka‘au ‘o Ngata ‘a e ‘Ofá,” *Liahona*, Nov. 2010, 125.
13. Vakai, 1 Kolinitō 13:4–6.
14. “Kau Fefine ‘o e Saioné,” *Ngaahi Himi*, fika 201; tānaki atu ‘a e fakamamafá.

Fai ‘e Carole M. Stephens

Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisi Lahi ‘o e Fine‘ofá

Ko e ‘Eiki Faifakamo‘uī

‘Oku ‘ikai fie ma‘u ia ke ke a‘usia tokotaha e mamahi ‘oku fakatupu ‘e he faiangahalá, mamahi ko e fakatupu ‘e he tōonga ‘a e ni‘ihi kehé, pe mamahi ‘o e mo‘ui fakamatelié.

Ko e taha hoku ngaahi faingamālie lelei tahá ko e fefolau‘akí—ke ako mei hoku ngaahi tokoua ‘i he funga māmaní. ‘Oku ‘ikai ha me‘a te ne fakatatau ‘ete fetākinima, faaitaha mo loto taha mo kimoutolú.

Na‘e ‘i ai ha me‘a ne hoko na‘e fefu‘i ai ‘e ha taki ‘o e Fine‘ofá, “Oku ‘i ai nai ha me‘a pau ke tukutaha ki ai e tokanga ‘a e kakai fefine?”

Ne u tali ange, “Io!” ‘i he‘eku fakakaukau atu ki he lea ‘a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, “Ko ha Tautapa ki Hoku Tuo-fāfiné.” Na‘e akonaki mai ‘a Palesiteni Nalesoni ‘o pehē, “Oku tau fie ma‘u ha kakai fefine ‘oku pau e mahino ‘oku nau ma‘u ki he tokāteline ‘o Kalaisí.”¹

Na‘e fakamatala‘i ‘e Nīfai e tokāteline ‘o Kalaisí ‘i he foungá ni:

“He ko e matapā ‘oku totonu ke mou hū aī ko e *fakatomala* mo e *papitaiso* ‘i he vai; pea ‘oku toki hoko ha fakamolemole‘i ‘o ho‘omou ngaahi angahalá ‘i he afi mo e *Laumālie Mā‘oni‘oni*. . . .

“Pea ko ‘eni . . . ‘oku ou fie fefu‘i kiate kimoutolu, kuo mou fai ‘a e me‘a kotoa pē? Vakai, ‘oku ou pehē kiate kimoutolu: ‘Ikai; he kuo ‘ikai te mou a‘usia ki he potu ko iá ka ne ta‘e‘oua ‘a e folofola ‘a Kalaisí mo e *tui* ta‘e-faka‘alo‘alongaua kiate ia, ‘o falala

kakato ki he ngaahi lelei ‘a‘ana ‘a ia ‘okú ne māfimaī ke fakamo‘uī.

“Ko ia, kuo pau ke mou vivili atu ki mu‘a ‘i he tui mālohi kia Kalaisi, pea ma‘u ‘a e ‘amanaki ‘oku mālohi haohaoa, mo ha ‘ofa ki he ‘Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea keinanga ‘i he folofola ‘a Kalaisí, pea *kātaki ki he ngata‘angá*, vakai ‘oku folofola ‘e he Tamaí: Te mou ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engatá.

“. . . Ko e halá ‘eni; pea ‘oku ‘ikai ha hala pe ha hingoa kuo tuku mai ‘i he lalo langí ‘a ia ‘e lava ‘o fakamo‘ui ai ‘a e tangatá ‘i he pule‘anga ‘o e ‘Otuá. Pea ko ‘eni, vakai ko e *tokāteline ‘eni ‘o Kalaisí*.”²

Ko e hā ‘oku fie ma‘u ai ke tau ma‘u ha mahino pau ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘eni?

‘Oku ou fa‘a fetaulaki mo ha kakai fefine Siasi ‘oku fu‘u fie ma‘u tokoni, ka ‘oku ‘ikai ke nau tafoki ki he Tokotaha te ne lava ‘o ‘omi ‘a e tokoni ta‘engatá. Taimi lahi ‘oku nau feinga ke ma‘u ha mahino ‘o nau kumi ki he “fu‘u fale lahi mo ‘ata‘ataá.”³

‘I he‘etau fakatupulaki ‘etau mahino ki he tokāteline ‘o Kalaisí, ‘oku tau ‘ilo‘i leva ai ‘oku tau fakatupulaki ha mahino ‘oku loloto angé ki he “palani lahi ‘o e fiefiá.”⁴ Oku tau ‘ilo‘i foki ai ko hotau

Fakamo'ui ko Sisū Kalaisi, 'a e 'elito 'o e palani ko iā.

I he'etau ako ki he founa ke faka'aonga'i ai e tokāteline 'o Kalaisi 'i hotau ngaahi tūkunga fakafo'ituitui, 'e tupulaki leva ai 'etau 'ofa ki hotau Fakamo'ui. Pea 'oku tau toki faka-tokanga'i ai 'oku "tatau ai pē pe ko e hā e faikehekehe kuo fakatokanga'i, 'oku tau fie ma'u kotoa e Fakalelei ta'e fakangatangata tatau."⁵ 'Oku tau faka-tokanga'i ko Ia hotau makatu'ungā— "ko e maka 'o hotau Huhu'i, . . . ko e makatu'unga mālohi . . . kapau [te tau] langa ai 'e 'ikai lava ke [tau] hinga."⁶

E tāpuekina fēfē kitautolu 'e he tokāteline ko 'eni 'i he'etau fekumi ki ha nonga mo ha mahinō pea mo faifeinga ke kātekina fiefia hotau ngaahi hala fononga fakamatelié?

Tuku mu'a ke u fokotu'u atu ke tau kamata, 'o hangē ko e lau 'a Nifai, 'i he "tui ta'e-faka'alo'alongaua kia [Kalaisi], 'o falala kakato ki he ngaahi lelei 'a'ana 'a ia 'okú ne māfima'fi ke fakamo'ui."⁷ 'Oku tu'unga he'etau tui kia Sisū Kalaisi 'a 'etau malava 'o feau ha fa'ahinga faingata'a pē.

Ko hono mo'oní, 'oku hanga 'e he faingata'a 'o 'ai ke loloto ange 'etau tui pea toe lelei ange hotau vā mo e Tamai

Hēvaní mo Hono 'Aló. Tuku mu'a ke u vahevahe atu ha sīpinga 'e tolu.

'Uluakí, 'oku ma'u 'e he Fakamo'ui, 'a ia ko e 'Eiki Faifakamo'ui, 'a e mālohi ke liliu hotau lotó mo 'omi ha fiemālie 'oku tu'uloa mei he mamahi 'oku fakatupu 'e he'etau angahalá. I he taimi na'e ako'i ai 'e he Fakamo'ui e fefine Samēlia he ve'e vaikelí, na'á Ne 'osi 'afio'i e ngaahi angahala mamafa 'a e fefiné. Ka 'oku "'afio'i 'e [he 'Eiki] 'a e lotó,"⁸ pea na'á Ne 'afio'i foki na'e ako'ingofua e fefiné ni.

I he ha'u e fefiné ki he vaikelí, na'e folofola ange 'a Sisū—ko e fakataipe 'o e vai mo'ui, "Foaki mai kiate au ke u inu." 'E folofola pehē mai hotau Fakamo'ui kiate kitautolu 'i ha le'o te tau 'ilo'i he taimi te tau ha'u ai kiate Iá—he 'okú Ne 'afio'i kitautolu. 'Okú Ne ha'u pē he tu'unga 'oku tau 'i ai. 'Okú Ne ma'u ha lotu mahino koe'uhi ko Hono tu'ungā pea mo e me'a kuó Ne fai ma'atautolú. Koe'uhí kuó Ne foua 'etau mamahi, te Ne lava 'o 'omi kiate kitautolu e vai mo'ui 'i he'etau fekumi ki ai. Na'á Ne ako'i 'eni ki he fefine Sāmeliá He'ene folofola ange, "Ka ne ke 'ilo 'e koe 'a e foaki 'a e 'Otuá, pea mo ia 'oku pehē kiate koe, Foaki mai kiate au ke u inu; pehē, kuó ke kole kiate ia, ke ne

foaki kiate koe 'a e vai mo'ui." Faifai pea mahino ki he fefiné, na'á ne fehu'i ange leva 'i he lotu tui, "Eiki, foaki mai 'a e vai ni kiate au, ke 'oua na'á ku feinua."

Hili e hoko e me'a ni ki he fefine Samēliá mo e Fakamo'ui, na'e tuku leva 'e he fefiné "ene hina vai, pea 'alu ki he koló, 'o ne pehe ki he kakaí,

"Ha'u, 'o mamata ki ha tangata, kuó ne tala kiate au 'a e me'a kotoa pē na'á ku fai: ko e Kalaisi 'eni pe 'ikai?"

Kuo ma'u 'e he fefiné ha fakamo'oni—kuo kamata ke ne inu he vai mo'ui—pea na'á ne fie fakamo'oni 'a 'Ene faka'otuá ki he ni'ihí kehé.⁹

I he taimi 'oku tau ha'u ai kiate Ia 'i he lotu fakatōkilalo mo ako'ingofuá—neongo kapau 'oku mafasia hotau lotó 'i he ngaahi fehalákí, angahalá mo e maumau fonó—te Ne lava 'o liliu kitautolu he, "'oku māfima'fi ia ke fakamo'ui."¹⁰ Pea 'i he liliu ko ia hotau lotó, te tau lava 'o hangē ko e fefine Samēliá, 'o ō atu ki hotau tukui koló—ki hotau ngaahi 'apí, ngaahi 'apiakó mo e ngāue'angá—'o fakamo'oni kau kiate Ia.

Uá, 'e lava 'e he 'Eiki Faifakamo'ui 'o fakanonga mo fakamālohia kitautolu 'i he'etau mamahi he ngaahi tō'onga ta'emā'oni'oni 'a e ni'ihí kehé. Kuo tu'o lahi 'eku fepōtalanoa'aki mo ha kakai fefine kuo lōmekina 'e ha ngaahi kavenga mafasia. Kuo hoko honau hala fuakava mei he temipalé ko ha hala fononga faingata'a 'o e faifakamo'ui. 'Oku nau faingata'a 'ia he ngaahi fuakava kuo maumau'i, ngaahi lotu kuo laveá, pea mo e mōlia 'o e lotu falalá. 'Oku tokolahi ha ni'ihí kuo fakamamahi 'i he tono malí mo e ngaohikovia 'o leakovi'i, ngaohikovia fakasekisuale mo fakaelotó, pea taimi lahi ko e ola ia 'o hono ma'unimā 'o ha kakai kehe.

Ko e ngaahi a'usia ko 'eni, neongo na'e 'ikai ko hanau fo'ui, ka kuo hoko ia ke ongo'i halaia pea mā ai ha tokolahi. I he 'ikai ko ia ke mahino ki ha tokolahi e founa ke mapule'i 'aki e ngaahi ongo mālohi ko 'eni 'oku nau ma'u, 'oku feinga leva ha tokolahi ke tanu ia pea lahi ange ai 'enau kukuta e faingata'a iá.

'Oku 'ikai ma'u e 'amanaki lelei ia mo e faifakamo'ui 'i he vanu fakapo'uli

‘o e fakapulipulí ka ‘i he maama mo e ‘ofa ‘o hotau Fakamo‘uí ko Sisū Kalaisí.¹¹ Na’e na’ina’i mai ‘a ‘Eletā Lisiāte G. Sikoti ‘o pehē: “Kapau ‘oku mou ‘atā mei ha angahala mamafa, ‘oua te mou fuesia ‘a e nunu’a ‘o e angahala ‘a ha taha kehe. . . . Te mou lava ‘o ‘ofa. . . . Ka ‘oku totonu ke ‘oua na’a mou ongo’i mafasia ke pehē ko homou fatongia ‘a e ngaahi ngāue ko iā. Hili atu ho mafasiā he va’e ‘o e Fakamo‘uí, kapau kuó ke fai e me’a fakapotopoto kotoa pē ke tokoni’i e taha ‘okú ke ‘ofa aí. . . . Kapau te mou fai ia, ‘e ‘ikai ngata ‘i ho‘omou ma‘u ai ha melinó, ka ‘e fakahā ai ho‘omou falala ki he mālohi ‘o e Fakamo‘uí ke to‘o atu ‘a e kavenga ‘o e angahalā mei ha toko taha ‘oku mou ‘ofa ai, ‘i ha’ane fakatomala mo talangofua.”

Na’á ne hoko atu ‘o pehē: “E hoko mai ‘a e fakamo‘uí kakatō ‘i ho‘omou tui kia Sisū Kalaisi mo Hono mālohi tu’unga ‘i He’ene Fakalelei, ke fakamo‘uí ‘a e ngaahi kafo ta’etotonu na’e ‘ikai totonu ke hokó.¹²

Kapau te ke a‘u ki ha tu’unga peheni, ‘e malava ke lōloa ho’o feinga fakaakeaké. ‘E fie ma‘u ke ke fekumi he fa’a lotu ki ha tataki pea ke ke ma‘u e tokoni ‘oku totonú, ‘o kau ai ha’o tafoki ki he kau taki lakanga fakataula’eiki kuo fakanofa totonú. ‘I ho‘omou ako ke fetu’utaki tau’atāinā, fokotu’u ha fakangatangata fe’unga, pea na’a mo ha fale’i fakapalofesinale. ‘Oku mahu’inga ke ke paotoloaki ha mo‘ui lelei fakalaumālie lolotonga hono fai ‘eni! Manatu’i e fakaotua ho tupu’angá: ko e ‘ofefine koe ‘o ha Ongomātu’a Fakalangi. Falala ki he palani ta’engata ‘a e Tamaí ma’aú. Hoko-hoko faka’aho atu ke fakatupulaki ho’o mahino ki he tokāteline ‘o Sisū Kalaisí. Faka’aonga’i ho’o tuí he ‘aho taki taha ke ke inu fieinu ai mei he vai mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí. Fakafalala ki he mālohi fakakoloa ‘oku lava ke tau ma‘u ‘i he ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá. Peá ke tali e mālohi faifakamo‘uí ‘o e Fakamo‘uí mo ‘Ene Fakalelei ki ho’o mo‘ui.

Tolú, ‘e lava ‘e he ‘Eiki Fai-fakamo‘uí ‘o fakanonga mo pou-pou’i kitautolu ‘i he’etau a’usia ‘a e mamahi “o e mo’oni’i me’a ‘o e mo‘ui fakamatelié,¹³ hangē ko ha fakatamaki, puke faka’atamaí,

mahamahakí, mamahi fakaesinó pea mo e maté. Ne u toki maheni mo ha finemui lelei ko Siosi ‘oku fokoutua he ‘āvanga femaleleakí. Ko ha kongá si’i ‘eni hono hala fononga ke si’i mo‘uí ni, na’á ne vahevahe mai kiate au:

“Ko e ‘aho kovi tahā ‘oku hoko ia he taimi ‘oku ou ui mo hoku fāmilí ko e ‘ngaahi ‘aho falikí.’ ‘Oku kamata ia ha fu’u tōtu’a ha fa’ahinga me’a pē te u ongo’i pea he ‘ikai ke u tali ha fa’ahinga longoa’a, ala mai pe ‘asi ki ha maama. Ko e tumutumu ia ‘o e faingata’a’ia faka’atamaí. ‘Oku ‘i ai ha ‘aho pehē he ‘ikai teitei ngalo ‘iate au.

“Ko e kamakamata pē ‘eku puké pea hangē ne toe fakailifia angé. ‘Oku ou manatu’i ‘eku tangi halotulotu ‘i he’eku faifeinga ke tau ‘eku mānavá. Ka na’e ‘ikai teitei ofi ‘eku mamahi ko iā ki he mamahi ‘eku mātā e hoha’a lahi ‘eku fa’ée mo ‘ene feinga tavale ke tokoni’i aú.

“Na’e hoko e uesia hoku ‘atamaí ke kafo ai si’ono lotó. Ka na’e si’i ke mau ‘ilo neongo ‘a e fakapo’uli lōloó, he ‘ikai fuoloa kuo mau a’usia ha mana kāfakafa.

“‘I he fo’i houa lōloa ko iā, na’e toutou fanafana mai pē ‘eku fa’ée, ‘Pehēange mai ne u lava ‘o to’o ‘eni meiate koe.’

“Ka na’e toe ‘alu ke kovi ange pea ‘i he’eku pehē ko ia he ‘ikai ke u toe lava ‘o kātakí’i, ne hoko ha me’a fakafo.

“Na’e lōmekina hoku sinó ‘e ha mālohi fakafo mo faka’ofa’ofa. Pea ‘i ha ‘[ivi ne mahulu hake hoku mālohí],¹⁴ ne u lea’aki ki he’eku fa’ée ha ngaahi lea fakalotolahi ne liliu ai ‘eku mo‘uí, ko e tali ki he’ene toutou fie vahevahe hoku mamahí. Ne u pehē ange, ‘Sai pē ia. Kuo ‘osi to’o atu ia ‘e ha taha.’”

Mei he vanu fakapo’uli ‘o e puke faka’atamaí, na’e feinga ‘a Siosi ‘o ne ma‘u ha ivi ke ne fakamo’oni ai ‘o kau kia Sisū Kalaisi mo ‘Ene Fakalelei.

Na’e ‘ikai fakamo‘uí kakato ia he ‘aho ko iā, ka na’á ne ma‘u e maama ‘o e ‘amanaki lelei ‘i ha taimi fakapo’uli. Pea ‘i he ‘aho ní, ‘oku pou-pou’i ‘a Siosi ‘e he ‘ilo pau ‘okú ne ma‘u ki he tokāteline ‘o Kalaisí, pea fakafou faka’aho ‘e he vai mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí, pea ‘oku hokohoko atu ‘ene fononga fakaakeaké pea ‘okú ne fakahaa’i ha tui ta’eue’ia ki he ‘Eiki Faifakamo‘uí. ‘Okú ne tokoni’i foki mo e ni’ihi kehé. Pea ‘okú ne pehē, “‘I he taimi ‘oku taulōfu’u mai ai e fakapo’uli, ‘oku ou manatu ki He’ene ‘alo’ofa ongongofuá. ‘Oku hoko ia ko ha maama takiekina

‘i he’eku fousa e ngaahi taimi faingata’á.”¹⁵

Ngaahi tokoua, ‘oku ou fakamo’oni—

‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke fataki toko taha holo e mafasia ‘o e mamahi ko e fakatupu ‘e he angahalá.

‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke fataki toko taha holo e mafasia ‘o e mamahi ko e fakatupu ‘e he tō’onga ta’emā—oni’oni ‘a e nī’ihi kehé.

‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke fousa toko taha e mamahi ‘o e mo’ui fakamatelié.

‘Okú Ne kolenga mai:

“Ikai koā te mou tafoki mai ‘eni kiate au, pea fakatomala mei ho’omou ngaahi angahalá, ‘o liliu, koe’uhi ke u fakamo’ui ‘a kimoutolu?

“... Kapau te mou ha’u kiate au te mou ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá. Vakai, ‘oku mafao atu hoku nima ‘o e ‘alo’ofá kiate kimoutolu, pea ko ia ia ‘e ha’ú... te u ma’u ia.”¹⁶

“Te [Ne] fai ha fa’ahinga me’a pē ke to’o ai ‘eni meiate koe.” Ko hono mo’oni, “[Kuó Ne] ‘osi fai ia.” ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ko e ‘Eiki Faifakamo’ui, ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Russell M. Nelson, “Ko ha Tautapa ki Hoku Tuofāfiné,” *Liahona*, Nov. 2015, 97.
2. 2 Nifai 31:17, 19–21; tñaki atu e fakamamafá.
3. 1 Nifai 11:36.
4. ‘Alamā 42:8.
5. Dale G. Renlund, “Kāinga ‘Oua Na’a Tuku e Feingá,” *Liahona*, Mē 2015, 57–58.
6. Hilamani 5:12.
7. 2 Nifai 31:19.
8. 1 Samuela 16:7.
9. Vakai, Sione 4:5–30, 39–42.
10. ‘Alamā 34:18.
11. Ke ma’u ha tokoni makehe ki he fakafo’i-tuitui, malí, fāmili mo e kau taki ‘o e Siasí, vakai overcomingpornography.org and mentalhealth.lids.org.
12. Richard G. Scott, “To Be Free of Heavy Burdens,” *Liahona*, Nov. 2002, 88.
13. Vakai, Paul B. Pieper, “Ko e ngaahi Mo’oni’i Me’a Kuo Fakahā Mai fekau’aki mo e Mo’ui Fakamatelié,” *Liahona*, Sanuali 2016, 44.
14. “Eiki, te U Muimui Atu,” *Ngaahi Himi*, fika 127.
15. Ke ma’u ha fakamatala lahi ange ki he hala fononga ‘o Siosi ke fakamo’ui iá, vakai ki he Morgan Jones, “Bipolar Disorder Can’t Stop LDS Woman from Spreading Light, Joy through the 444 Project,” *Deseret News*, Mar. 21, 2016, deseretnews.com.
16. 3 Nifai 9:13–14.

Fai ‘e Bonnie L. Oscarson

Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemui

Kau Fefine ‘o Saione, Tu’u Hake ‘i he Mālohi

Ke hoko ko ha kakai tauhi fuakava kuo ului, ‘oku fie ma’u ke tau ako e ngaahi tokāteline mahu’inga ‘o e ongoongolelei pea ma’u ha fakamo’oni ta’eue’ia ki hono mo’oni.

Ko ha me’a fakafiefia mo’oni ke ‘i he Senitā Konifelenisí ni mo e fānau fefine, kau finemui pea mo e hou’eiki fefine ‘o e Siasí. ‘Oku mau ‘ilo’i foki ‘oku lauiafe ha kakai fefine ‘oku nau fakataha he māmaní ‘o mamata he fakatahá ni pea ‘oku ou hounga’ia he faingamālie mo e founga ‘oku tau lava ai ‘o fakataha mai kuo fetaiaki ‘etau uouangatahá mo e tau-mu’á he efiáfi ni.

‘I ‘Okatopa 2006, na’e fai ai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ha lea na’e tefito, “Tu’u Hake, Kau Tangata ‘a e ‘Otuá,” ko e fakatauhingoa ki ha himi na’e fatu ‘i he 1911.¹ Na’e ui ai ki he kakai tangata ‘o e Siasí ke nau tu’u hake pea fakalelei’i ‘enau mo’ui. Kuo vanavanaiki e lea ko iá ‘i hoku ‘atamaí ‘i he’eku lotua ke ‘ilo’i ha me’a ke u vahevahe mo kimoutolú.

Ngaahi tokoua, ‘oku tau mo’ui ‘i ha “ngaahi kuonga fakatu’utāmaki.”² ‘Oku ‘ikai totonu ke tau ofo he ngaahi tūkunga ‘o hotau kuongá. Kuo afe’i ta’u hono tomu’a fakahā mai ia ko ha fakatokanga mo ha na’ina’i ke tau mateuteu. ‘Oku ‘omi ‘e he vahe 8 ‘o Molomoná, ha fakamatala totonu ‘o e

ngaahi tūkunga hotau kuongá. ‘I he vahé ni, ‘oku tala ai ‘e Molonai ‘ene sio mai ki hotau kuongá, pea ‘oku kau ai e fetau’akí, ongoongo ‘o e tau, anga kākāá, fakapoó, kaiha’á pea mo ha kakai te nau talamai ‘oku ‘ikai ha tonu pe hala ia he vakai mai e ‘Otuá. ‘Okú ne fakamatala’i ai e kakai fonu hikisia, ne nau tokanga pē ke tui e ngaahi kofu fakatau mamafá pea nau lumoluma’i e me’a fakalotú. ‘Okú ne mamata ki ha kakai ‘oku nau tokanga taha pē ki he ngaahi me’a ‘o e māmaní, ‘o nau tuku ai “a e masivá, mo e telefuá, mo e mahakí, mo e faingata’a’iá ke ‘alu”³ pea ‘ikai tokanga’i kinautolu.

‘Oku fai mai ‘e Molonai ha fehu’i fakatupu fakakaukau kiate kitautolu—‘oku mo’ui he ngaahi kuonga ko ‘ení. ‘Okú ne pehē, “Ko e hā ‘oku mou mā ai ke ‘ai kiate kimoutolu ‘a e huafa ‘o Kalaisi?”⁴ ‘Oku hanga ‘e he fehu’i ni ‘o fakamatala’i totonu mai ‘a e tu’unga fakatu’asino ‘oku ‘i ai hotau māmaní.

‘Oku fakahaa’i mai ‘e he Siosefa Sāmīta—Mātiu, ‘e a’u ki he ngaahi ‘aho faka’osí na’a mo e “kakai kuo fili ‘o fakatau ki he fuakavá,”⁵ ‘e kākāá’i kinautolu. ‘Oku kau he kakai ‘o e

fuakavá 'a e fānau fefinē, kau finemuí mo e hou'eiki fafine 'o e Siasí kuo papi-taiso pea nau fai ha ngaahi fuakava mo 'enau Tamai Hēvaní. Na'a mo *kitautolu*, 'oku tau 'i ha tu'unga ke kākaa'i kitautolu 'aki e ngaahi akonaki loí.

'E ngaahi tokoua, 'oku 'ikai ke u tui 'e faka'au ke toe sai ange 'a e kaha'ú. Kapau 'oku hoko e ngaahi fetō'aki lolotongá ko ha faka'ilonga, ta 'oku fie ma'u ke tau mateuteu ki he ngaahi matangi 'oku tu'unuku maí. 'E faingofua ke tau mapuhoi lotofō'i, ka 'i he'etau hoko ko ha kakai 'o e fuakavá, 'oku 'ikai 'aupito fie ma'u ke tau lotofō'i. Hangē ko e lea 'a 'Eletā Keuli E. Sitivenisoní, "Ko e totongi huhu'i ne 'omi 'e he Tamai Hēvaní ki he'etau mo'ui he kuonga fakatu'utāmaki ni, ko 'etau toe mo'ui foki ai 'i he kakato 'o e ngaahi kuongá."⁶ 'Oku ou sai'ia he kupu'i lea fakanonga ko iá.

Na'e talamai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i he ta'u kuo 'osí: "E fakaututu hono 'ohofi e Siasí, 'ene tokātelinē mo 'etau founa mo'uí. Pea koe'uhí ko ia, 'oku tau fie ma'u ai ha kakai fefine 'oku pau e mahino 'oku nau ma'u ki he tokāteline 'o Kalaisí pea te nau faka'aonga'i e mahino ko iá ke ako'i mo tokoni

ki hono ohi hake ha to'u tangata te nau fakafepaki'i e angahalá. 'Oku tau fie ma'u ha kakai fefine te nau lava 'o 'ilo'i e kākaa'i he taimi kotoa pē. 'Oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku nau 'ilo'i e founa ke ma'u 'aki e mālohi 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he kakai tauhi fuakavá pea mo fakahaa'i 'enau tuí 'i he lotu falala mo e manava'ofa. 'Oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku nau ma'u e lototo'a mo e vísone tatau mo 'etau Fa'ē ko 'Ivī."⁷

'Oku fakapapau'i mai 'e he pōpoaki ni neongo e ngaahi tūkunga hotau kuongá, ka 'oku lahi ha ngaahi 'uhinga ke tau fiefia mo fakatu'amelie ai. 'Oku ou tui 'aki e kotoa hoku lotó 'oku tau ma'u 'i he'etau feohi fakatokouá, ha mālohi mo e tui te tau malava 'o feau e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui he kuonga faka'osí. Kuo tohi 'e Sisitā Seli Tiu 'o pehē, "Oku ou tui ko e momeniti te tau poto ai hono tuku atu e ivi takiekina 'o e kau fafine kuo ului mo tauhi fuakavá, 'e liliu pē 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i ha 'aho 'e taha."⁸

'E fie ma'u ha ngāue lahi ka tau ului pea tauhi 'etau ngaahi fuakavá. Ke fai iá, 'oku fie ma'u ke tau hoko ko ha fānau fefine mo ha kakai fefine 'oku ako e ngaahi tokāteline mahu'inga 'o e ongoongoleléi pea ma'u ha fakamo'oni ta'eue'ia ki hono mo'oní. 'Oku 'i ai ha tafa'aki 'e tolu 'oku ou tui ko e fakava'e ia 'o ha fakamo'oni mālohí pea te u pehē 'oku mahu'inga ke mahino ia.

'Uluakí, 'oku fie ma'u ke tau fakahaa'i ko e 'Otua ko 'etau Tamai Tā'engatá mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí 'a e uho 'o 'etau tuí mo e fakamo'uí. Ko Sisū Kalaisi hotau Fakamo'uí mo e Huhu'i. 'Oku fie ma'u ke tau ako pea mahino 'a 'Ene Fakaleléi mo e founa ke faka'aonga'i faka'aho ai iá; ko e fakatomalá ko e taha ia e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'oku tau ma'u ke tau nofo ma'u ai he hala totonú. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo ko Sisū Kalaisi hotau 'uluaki fa'ifa'itaki'angá mo e sipinga 'o e tu'unga ke tau a'usí. 'Oku fie ma'u ke hokohoko atu 'etau ako'i hotau ngaahi fāmilí mo e kalasí 'o fekau'aki mo e palani ma'ongo'onga 'etau Tamai ki he fakamo'uí, 'a ia 'oku kau ai e tokāteline 'o Kalaisí.

Uá, 'oku fie ma'u ke mahino 'a e fie ma'u ko ia ke toe fakafoki mai e tokātelinē, fokotu'utu'u pea mo e

ngaahi ki 'o e mafai 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni. 'Oku fie ma'u ke 'i ai ha'atau fakamo'oni na'e faka'otua hono fili e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'e he 'Eikí ke toe fakafoki mai ai 'ení, pea ke tau 'ilo na'á ne fokotu'u e kakai fefine 'o e Siasí 'o tatau mo e fokotu'utu'u na'e ma'u he Siasí 'o e 'Eikí he kuonga mu'á.⁹

Pea tolú, 'oku fie ma'u ke tau ako pea mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi ouau mo e fuakava 'o e temipalé. Ko e temipalé 'a e 'elito 'o 'etau ngaahi tui fakalotu toputapu tahá, pea 'oku kole mai e 'Eikí ke tau ō ki ai, fakalaulauloto, ako pea ma'u ha 'uhinga fakatāutaha mo faka'aonga'i fakafo'ituitui ia. 'E mahino kiate kitautolu 'oku fakafou 'i he ngaahi ouau 'o e temipalé, 'a e hāsino atu e mālohi 'o e anga faka'otua 'i he'etau mo'uí¹⁰ pea 'oku makatu'unga 'i he ngaahi ouau 'o e temipalé 'a 'etau ma'u e mālohi 'o e 'Otuá ke ui ki Hono huafá ke Ne nofo'ia kitautolu, 'ākilotoa kitautolu 'e Hono nāunaú pea malu'i kitautolu 'e He'ene kau 'āngeló.¹¹ 'Oku ou fifili pe 'oku tau kolea kotoa koā e ngaahi tala'ofa ko iá.

'E ngaahi tokoua, na'a mo e tokotaha si'i taha he ha'ofangá ni, te ne lava 'o tu'u hake 'i he lotu tui 'o fai ha ngāue mahu'inga 'i hono langa hake e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku kamata ma'u 'e he fānaú 'enau fakamo'oni pē 'anautolú 'i he'etau lau mo fakafanongo ki he folofolá, lotu faka'aho pea mo ma'u e sākalamēnití 'i ha founa 'e mahu'inga kiate kinautolú. 'E lava 'e he fānau mo e kau finemui kotoa pē 'o poupou'i hono fai e efiāfi fakafāmilí 'i 'apí pea nau kau kakato atu ki ai. Te ke lava 'o hoko ko e fuofua tokotaha ke tū'ulutui he taimi 'oku fakataha mai ai ho fāmilí ki he lotu fakafāmilí. Neongo kapau 'oku 'ikai fe'unga e tu'unga homou 'apí, 'e kei lava pē 'e ho'o tā sipinga fakatāutaha 'i hono mo'ui faivelenga 'aki e ongoongoleléi, 'o takiekina e mo'ui ho fāmilí mo e kaungāme'á.

'Oku fie ma'u ke 'ilo 'e he Kau Finemui 'o e Siasí 'oku mahu'inga 'enau kau mai ki he ngāue 'o e fakamo'uí 'oku tataki 'e he lakanga fakataula'eikí, kae 'ikai ke nau matava'inga pē pe poupou. 'Oku 'i ai hamou ngaahi uiui'i, 'oku vahe'i kimoutolu 'e ha ni'ihí

‘oku nau ma’u e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula’eikī ke hoko ko ha kau taki ‘o ma’u e mālohi mo e mafai ki he ngāue ni. Hangē ko ho’o fua totonu ko ia ho ngaahi uiui’i ‘i he kau palesitenisī fakakalasi mo mateuteu fakalaumāliē, fealēlea’aki fakatahá, tokoni ki he kau mēmipa ho’o kalasi mo feako’i’aki ‘a e ongoongolelei, ko ho’o fai ia ho fatongia totonu he ngāue ni pea ‘e tāpuekina fakatou’osi koe mo ho kaungā-ngāue.

‘Oku fie ma’u ke ‘ilo’i ‘e he kakai fefine kotoa pē ‘oku mahu’inga ke nau kau mai ki he ngāue ‘o e lakanga fakataula’eikī. ‘Oku hoko e kakai fefine ‘i he Siasi ko ha kau palesiteni, kau tokoni, kau faiako, kau mēmipa ‘o e ngaahi fakataha alēleá, ngaahi tokoua, pea mo ha ngaahi fa’ē, pea he ‘ikai lava ke ngāue lelei e pule’anga ‘o e ‘Otuá kae ‘oua ke tau tu’u hake ‘o fakahoko hotau fatongiá ‘i he tui. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku fie ma’u pē ke tau ma’u ha vīsone lahi ange ki he me’a ‘e malava ke faí.

Ne u toki fe’iloaki mo ha fefine ‘i Mekisikou na’e mahino ki ai e ‘uhinga ‘o e fua totonu hono fatongiá ‘i he tui. Na’e ui ‘a Mafisā Molonato ke faiako ‘i ha kalasi Lautohi Faka-Sāpate ‘a e to’u tupú he ta’u ‘e tolu kuohilí. Na’e ‘i ai ha’ane kau ako ‘e toko 7 ne ma’u kalasi ‘i hono uiui’i iá, ka ‘oku toko 20 he

taimí ni e kau ma’u kalasi ma’u peé. Ne u ofo ai peá u fehu’i ange, ko e hā na’á ne fai ke tokolahi pehē fau ai e ma’u kalasi. Na’á ne tali angamalū mai, “Oku ‘ikai ko au pē. Na’e tokoni e taha kotoa he kalasi.” Ne nau sio fakataha ki he lisi ‘o e kau māmalohi he tohi taliuí pea kamata ke nau ō fakataha ‘o fakaafe’i mai kinautolu ki he lotú. Ne papitaiso foki mo ha taha he’enua ngaahi ngāue.

Na’e fokotu’u ‘e Sisitā Molonato ha uepisaiti he mītia fakasōsialé ma’a ‘ene kalasi ‘o ne ui ia “Ko e Fānau Au ‘a e ‘Otuá,” pea na’á ne toutou fokotu’u ai ha ngaahi fakakaukau fakalaumālie mo ha ngaahi potu folofola he lolotonga e uiké. Na’á ne text ma’u pē e ngāue ke fai ‘e he’ene kau akó mo fakalotolahi’i kinautolu. ‘Okú ne ongo’i ‘oku mahu’inga ke nau fetu’utaki he founa lelei taha te nau lavá pea na’e ola lelei ia. Na’á ne talamai, “Oku ou ‘ofa he’eku fānau akó.” Na’e lava ke u ongo’i e ‘ofa ko iá ‘i he’ene talanoa mai ‘enua ngāue pea na’e fakamanatu mai ‘e he’ene tā sīpingá ‘a e me’a ‘e lava ke ikuna’i ‘e ha fo’i toko taha ‘i he ngāue ni ‘i he tuí mo e ngāue, ‘i he tokoni ‘a e ‘Eikí.

‘Oku fai faka’aho ma’u pē ki hotau to’u tupú ha ngaahi fehu’i faingata’a pea ‘oku tokolahi ha ni’ihi ‘oku tau ‘ofa ai ‘oku faingata’a ke nau ‘ilo e talí.

Ko e ongoongo fakafiefiá he ‘oku ‘i ai e *ngaahi* tali ki he ngaahi fehu’i ‘oku faí. Fakafanongo ki he ngaahi pōpoaki fakamuimuitaha mei hotau kau takí. ‘Oku tapou mai ke tau ako pea mahino kiate kitautolu e palani lahi ‘etau Tamai Hēvaní ki he fiefiá. Kuo toe fakamanatu mai kiate kitautolu e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he fanongonongo ki he fāmili.¹² ‘Oku poupou’i kitautolu ke tau ako’i mo faka’aonga’i e ma’u’anga tokoni ko ‘ení ko ha me’afua ke tau nofo ai ‘i he hala fāsi’i mo lausi’i.

‘I he ta’u ‘e taha nai kuohilí, ne u talanoa ai mo ha fa’ē ‘a ha fānau kei talavou kuó ne fili ke malu’i ‘ene fānau mei he ngaahi ivi takiekina kovi ‘oku ma’u he ‘initaneti’i pea ‘i he ‘apiakó. ‘Okú ne fili ha tefito he uike taki taha, peá ne fa’a kamata’i leva ha ngaahi fealēlea’aki he ‘initaneti’i peá ne kamata’i mo ha ngaahi fetalanoa’aki mahu’inga he lolotonga e uiké he taimi na’e fehu’ia ‘e he fānau pea na’á ne fakapapau’i ne napangapanga-mālie ‘enua vakai ki he ngaahi palopalema faingata’a. ‘Okú ne ngaohi hono ‘apí ko ha feitu’u malu ke fai ai ha ngaahi fehu’i mo ako’i ai e ongoongolelei ke mahu’ingamālie.

‘Oku ou hoha’a he ‘oku tau mo’ui ‘i ha fa’ahinga ‘ataakai ‘oku tau faka’ehi’ehi ai mei hano faka’ita’i ha taha pea tau fa’a faka’ehi’ehi ai mei hono ako’i e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku totonu. ‘Oku ‘ikai ke tau ako’i ki he’etau kau finemuí ‘oku matu’aki mahu’inga e teuteu ko iá ke hoko ko ha fa’ee, he ‘oku ‘ikai ke tau fie faka’ita’i ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai malí, ni’ihi ‘oku hala he fānau pe taku ‘o pehē ‘oku tau lolomi ai ‘enua ngaahi fili ke fai he kaha’ú. ‘I he tafa’aki leva ‘e tahá, mahalo he ‘ikai ke tau fakamamafa’i e mahu’inga ‘o e akó he ‘oku ‘ikai ke lotu ke pehē ‘oku mahu’inga ange ia ‘i he malí. ‘Oku tau faka’ehi’ehi mei hono talaki ‘oku faka’uhinga’i ‘e he Tamai Hēvaní ko e malí ‘i he vaha’a ‘o ha tangata mo ha fefine, he ‘oku ‘ikai ke tau lotu ke faka’ita’i ‘a e ni’ihi ‘oku femanako’aki fakahomosekisuálé. Pea mahalo na’a ‘ikai ke tau ongo’i fiamālie ke talanoa’i e ngaahi palopalema ‘i he nonofo fakahomosekisuálé pe founa fakasekisuale ‘oku lelei.

Ko e mo'oni 'e ngaahi tokoua,
'oku fie ma'u ke tau ongo'ingofua, ka
'oku fie ma'u foki ke tau faka'aonga'i
hotau 'atamai lelei mo e mahino 'oku
tau ma'u ki he palani 'o e fakamo'ui
pea tau laka atu 'i he mālohi 'o 'ikai
toe ufi, he taimi 'oku ako'i ai ki
he'etau fānaū mo e to'u tupū 'a hono
mahu'inga e ngaahi tefito'i mo'oni
'o e ongoongolelei 'a ia kuo pau ke
mahino kiate kinautolu 'i he'enau
foua e māmani 'oku nau nofo aī.
Kapau he 'ikai ke tau ako'i ki he'etau
fānaū mo e to'u tupū 'a e tokāteline
mo'oni—pea ako'i ia ke mahino—'e
ako'i ange 'e he māmanī kiate kinau-
tolu e ngaahi loi 'a Sētané.

'Oku ou 'ofa 'i he ongoongolelei
'o Sīsū Kalaisī pea 'oku ou hounga'ia
ta'engata 'i he fakahinohino, mālohi
pea mo e tokoni faka'aho 'oku ou
ma'u ko ha 'ofefine fuakava 'o e 'Otuá.
'Oku ou fakamo'oni kuo tāpuekina
kitautolu 'e he 'Eikī, 'i he'etau hoko
ko ha kau fafine 'i he kuonga faka-
tu'utāmaki ni, 'aki ha mālohi, ngaahi
me'afoaki pea mo e ivi 'oku tau fie
ma'u ke tau tokoni 'i hono teuteu'i
'o e māmanī ki he Hā'e le 'Angaua Mai
'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisī. 'Oku ou lotua
te tau lava 'o 'ilo'i e tu'unga mo'oni te
tau malava 'o a'usiá pea tau tu'u hake
ko ha kau fafine 'o e tu'i mo e lototo'a
'oku finangalo 'etau Tamai Hēvanī ke
tau a'usiá. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisī,
'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

- 1 Vakai, "Rise Up, O Men of God,"
Hymns, no 324.
2. 2 Timote 3:1.
3. Molomona 8:39; vakai foki, veesi 26–38.
4. Molomona 8:38.
5. Siosefa Sāmita—Mātiu 1:22.
6. Gary E. Stevenson, "Ngaahi Mo'oni
Mahinongofua mo Pelepelengesi,"
Liahona, Nōvema 2015, 92.
7. Russell M. Nelson, "Ko ha Tautapa ki
Hoku Tuofāfiné," *Liahona*, Nov. 2015, 97.
8. Sheri Dew, *Women and the Priesthood:
What One Mormon Woman Believes*
(2013), 163.
9. Vakai, *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku
Pule'angá: Ko e Hisitōlia mo e Ngāue
'o e Fine'ofā* (2011), 11.
10. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava
84:20.
11. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava
109:22.
12. Vakai, "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo
ki Māmani," *Liahona*, Nōvema 2010, 129.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí

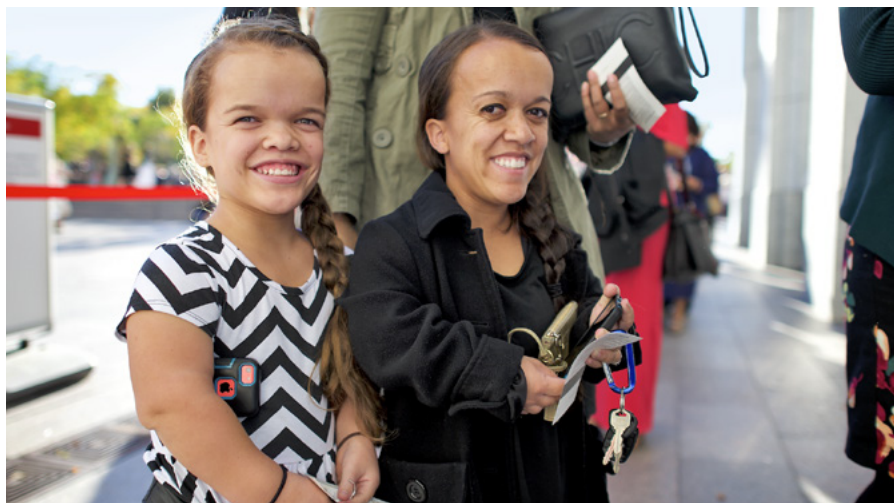
Fungavaka Faá, Matapā Faka'osí

“‘Oku fakapale'i 'e he 'Otuá kinautolu 'oku fekumi faivelenga kiate lá,”
ko ia tukituki pē Hou'eiki fafine, 'oua te mou fo'i. Fekumi ki he 'Otuá 'aki
ho lotó kotoa.

S i'i tuofāfine mo e kaungāme'a
'ofeina, 'oku tau monū'ia ke tau
toe fakataha mai 'i he konifelenisi
fakaemāmani lahī ni 'i he tataki mo e
takimu'a 'a hotau palōfita 'ofeina ko
Palesiteni Tōmasi S. Monisonī. Palesi-
teni, 'oku mau 'ofa mo poupu'i koe!
'Oku mau 'ilo 'okú ke 'ofeina e kakai
fefine 'o e Siasí.

'Oku ou sai'ia ke kau 'i he fakataha
faka'ofa'ofa ko 'eni 'o e konifelenisi lahī
ma'á e hou'eiki fafine pē 'o e Siasí.

'E tuofāfine, 'i he'eku vakai atu kiate
kimoutolú, 'oku ou fakakaukau ai ki
ha kau fefine kuo nau takiekina 'eku
mo'ui: 'a 'eku kui fefiné mo 'eku fa'eé
ne na fuofua tali 'a e fakaafe ke omi
ki he Siasí.¹ Kae pehē ki hoku uaifi
'ofa'anga ko Halieta, ne to'oa ai hoku
lotó he'eku fuofua sio pē kiate iá. 'A
e fine'eiki 'a Halieta, na'e kau ki he
Siasí, taimi nounou pē mei he mālōlō
si'ono husepānití 'i he kanisáá. 'A hoku
tuofefiné, hoku 'ofefiné, mokopuna

fefiné, mo hoku mokopuna fefine uá—ne hoko kotoa e kau fafiné ni ko ha ivi takiekina lelei kiate au. Na’a nau ‘omi mo’oni e fiefiá ki he’eku mo’ui. Na’a nau ue’i au ke u hoko ko ha tangata mo ha taki faka-Siasi lelei ange mo ongo’i ngofua. Na’e mei kehe ‘eku mo’ui ka ne ta’e’oua kinautolu!

Mahalo ko e me’a ‘oku ou loto fakatōkilalo taha aí ko ‘eku ‘ilo’i ‘oku laumiliona hono toe fakahoko ‘e he ivi takiekina tatau ‘i he Siasí tu’unga ‘i he ngaahi me’a ‘oku lava, ngaahi talēniti, poto, mo e fakamo’oni ‘a e kau fafine ‘o e tuí hangē ko kimoutolú.

Mahalo ‘oku ongo’i ‘e hamou ni’ihi ‘oku ‘ikai ke mou taaú mo e fa’ahinga fakahihiki peheé. Mahalo te ke pehē ‘oku ‘ikai hao mahu’inga fēfē ki he ni’ihi kehé. Mahalo ‘oku ‘ikai ke ke lau koe ko ha “fefine ‘o e tuí” he ‘okú ke fa’a veiveiua mo manavasi’i he taimi ‘e ni’ihi.

‘Oku ou fie lea he ‘ahó ni ki ha taha pē kuó ne ongo’i peheni—pea mahalo ‘oku tau kau kátoa ai ‘i he taimi ‘e ni’ihi. ‘Oku ou fie lea ki he tuí—ko e hā ia, mo e me’a te ne lava ke fakahoko pe ta’e-fakahokó, mo e me’a kuo pau ke tau fai ke langaki ‘a e mālohi ‘o e tuí ‘i he’etau mo’ui.

Ko e hā ‘a e Tuí?

Ko e tuí ko ha ongo’i fakapapau ia ki ha me’a ‘oku tau tui ki ai—ko ha ongo’i fakapapau mālohi fau ‘okú ne fakalotoa kitautolu ke tau fai ha ngaahi me’a ne ‘ikai ke tau ‘amanaki te tau lava ‘o fai. “Ko e tuí ko e tu’unga ia ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘amanaki lelei ki ai, ko e fakamo’oni ‘o e ngaahi me’a ta’e-hā-mai.”²

Neongo ‘oku ‘uhinga lelei ‘eni ki he kakai ‘oku tuí, ka ‘oku fa’a fihi ia ki he kakai ta’e-tuí. ‘Oku nau kalokalo mo fehu’i, “E lava fēfē ‘e ha taha ‘o fakapapau’i e me’a ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o mamata ki ai?” Ko ha fakamo’oni ‘eni ia kiate kinautolu, ko e tui fakalotú ‘oku ta’e-uhinga.

Ko e me’a ‘oku ‘ikai mahino kiate kinautolú, ‘oku lahi e ngaahi founga ke sio aí kae ‘ikai ‘aki pē hotau matá. ‘Oku lahi e ngaahi founga ke ongo’i aí kae ‘ikai ‘aki pē hotau nimá, ha ngaahi founga ke fanongo ai kae ‘ikai ‘aki pē hotau telingá.

‘Oku tatau ia mo e a’usia ‘a ha ki’i ta’ahine kei si’i na’e fononga mo ‘ene kui fefiné. Na’e mālie ki he ki’i ta’ahiné e tangi ‘a e fanga manupuná, peá ne fakahinohino e ongo kotoa pē ki he’ene kui fefiné.

Na’e toutou ‘eke ‘e he ki’i ta’ahiné, “Na’á ke fanongo ki ai?” Ka ne ‘ikai sai e fanongo ‘ene kui fefiné ‘o ‘ikai ke ne ongo’i ia.

Fāifai, pea tū’ulutui e kui fefiné ni peá ne pehē, “Kole fakamolemole atu. ‘Oku ‘ikai fu’u sai fēfē e fanongo ho’o kui fefiné.”

Ne puke ‘e he ki’i ta’ahiné e fofonga ‘ene kui fefiné ‘i he’ene loto mamahí, sio hangatonu ki hono fofongá, peá ne pehē ange, “Kulenimā, fakafanongo lelei ange!”

‘Oku ‘i ai ha me’a mahu’inga ‘i he talanoá ni ki he kakai tuí mo e kakai ta’e-tuí. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga e ‘ikai ke tau lava ‘o ongo’i ‘oku ‘ikai ai ha me’a ke ongo’i. ‘E lava ha ongo me’a ‘o fanongo ki he pōpoaki tatau pe lau ha veesi folofola tatau, pea ongo’i ‘e he taha e fakamo’oni ‘a e Laumālié kae hala ‘a e tahá ia.

Ka, ‘i he’etau feinga ko ia ke tokoni’i hotau ngaahi ‘ofa’angá ke nau ongo’i e le’o ‘o e Laumālié mo e faka’ofa’ofa lahi, ta’engata, mo hulufau ‘o e ongo-ongolelei ‘o Sisū Kalaisí, mo talaange ke nau “fakafanongo lelei angé,” mahalo he ‘ikai hoko ia ko e founga fetu’utaki ‘aonga tahá.

Mahalo ko e fale’i lelei taha—ki ha taha ‘okú ne fie fakatupulaki ‘ene tuí—ke fakafanongo *makehe*. ‘Oku pou-pou’i kitautolu ‘e he le’o ‘o e ‘Aposetolo ko Paulá ke tau fekumi ki he le’o ko ē ‘oku lea ki hotau lotó, kae ‘ikai ki hotau telingá peé. Na’á ne ako’i, “Oku ‘ikai ma’u ‘e he tangata fakakakanó ‘a e ngaahi me’a ‘o e Laumālié he ko e vale ia kiate ia, pea ‘oku ‘ikai te ne fa’a ‘ilo ia he ‘oku ‘ilo fakalaumālie pē ia.”³ Pe ko ha’atau fakakaukau ki he ngaahi lea ‘a e Pilinisi ‘o Sangato ‘Esepelí, na’á ne pehē: “Oku toki lelei pē sio ‘a ha taha mei he lotó. Ka toe ‘i ai ha me’a ‘aonga, ‘oku ‘ikai a’u ki ai ‘etau sió ‘atautolu.”⁴

Ko e Mālohi mo e Ngaahi Ngata’anga ‘o e Tuí

‘Oku ‘ikai faingofua he taimi ‘e ni’ihi ke fakatupulaki e tuí ‘i he ngaahi me’a fakalaumālié ‘i ha māmani fakakakano. Ka ‘oku ‘aonga koe’uhí ‘e lava ke loloto fau e mālohi ‘o e tuí ‘i he’etau mo’ui. ‘Oku ako’i kitautolu ‘e he folofolá na’e fo’u e māmaní, mavaeua e ngaahi vái, fokotu’u ‘a e maté, pea hiki e ngaahi vaitafé mo e ngaahi mo’ungá mei honau tu’u’angá ‘aki e tuí.⁵

Ka ‘e ala ‘ekea ‘e ha ni’ihi, “Kapau ‘oku mālohi pehē ‘a e tuí, ko e hā ‘oku ‘ikai ai ke u lava ‘o ma’u ha tali ki ha lotu tāuma’ú? ‘Oku ‘ikai ke u fie ma’u ‘e au ha tahi ke mavaeua pe ko ha mo’unga ke hiki. Ko ‘eku fie ma’u pē hoku puké ke sai pe ko ‘eku mātu’á ke

na fefakamolemole'aki pe ko hoku hoa ta'engata' ke 'asi mai 'i hoku matafalé mo ha matala'i 'akau 'i hono nimá mo ha mama fakama'u 'i he nima 'e tahá. Ko e hā 'oku 'ikai lava ai 'e he'eku tuí 'o *fakahoko iá*?"

'Oku mālohi *fau* e tuí pea 'oku fa'a hoko ai ha ngaahi mana. Neongo e lahi e tui 'oku tau ma'ú, ka 'oku 'i ai ha me'a 'e ua he 'ikai lava 'e he tuí 'o fai. 'Uluaki, he 'ikai ke ne lava 'o maumau'i e tau'atāina ke fili 'a ha taha.

Ne laui ta'u ha lotua 'e ha fefine ha'ane tama talangata'a ke toe foki mai ki he tākanga 'o Kalaisi ka na'á ne ongo'i lotofa'i hangē ne 'ikai tali mai 'ene ngaahi lotú. Na'e toe fakamamahi ange 'eni 'i he'ene ongona e ngaahi talanoa 'o si'a ngaahi fānau hē kuo nau fakatomala mei honau ngaahi 'alungá.

Na'e 'ikai ko e palopalemá ko ha si'i e lotú pe si'i 'o e tuí. Na'e fie ma'u pē ke mahino kiate ia, neongo 'ene ngali fakamamahi ki he'etau Tamai 'i he Langi, he 'ikai ke ne fakamālohi'i ha taha ke ne fili 'a e hala 'o e mā'oni'oni. Na'e 'ikai fakamālohi'i 'e he 'Otuá 'Ene fānau ke nau muimui kiate Ia 'i he maama fakalaumālié. Te Ne fakamālohi'i nai kitautolu he'etau fononga 'i he mo'ui fakamatelié ni?

'E hanga 'e he 'Otuá 'o fakaafe'i mo fakalotoa kitautolu. He 'ikai ongosia e 'Otuá ia hono 'ofa'i, ue'i mo fakalotolahi'i kitautolú. Ka he 'ikai teitei fakamālohi'i kitautolu 'e he 'Otuá ke fai ha me'a—he 'oku fehalaaki ia mo 'Ene palani ma'ongo'onga ki he'etau tupulaki ta'engatá.

Ko hono ua e me'a he 'ikai lava 'o fai 'e he tuí ko hano mono fakamālohi 'etau fie ma'ú ki he 'Otuá. He 'ikai ke tau lava 'o fakamālohi'i e 'Otuá ke ne fai hotau lotó—neongo 'etau pehē 'oku tau tonu pe fakamātoato 'etau lotú. Fakakaukau ki he a'usia 'a Paulá, na'e tā-tu'o lahi 'ene kole ki he 'Eiki ha fakafiemālie mei hano faingata'a'ia—'i ha me'a na'á ne ui "ko ha tolounua 'i he kakanó." Ka ne 'ikai ko e finangalo ia 'o e 'Otuá. Fāifai, pea fakatokanga'i 'e Paula ko hono faingata'a'ia ko ha tāpuaki, pea fakafeta'i ai ki he 'Otuá 'i he 'ikai tali 'ene lotú 'i he founa na'e 'amanaki ki ai.⁶

Falala mo Tui

'Oku 'ikai ko e taumu'a 'o e tuí ke *liliu* e finangalo 'o e 'Otuá ka ke fakavia kitautolu ke *ngāue* 'i e finangalo 'o e 'Otuá. Ko e tuí ko e falala—'o falala 'oku tokaima'ananga 'e he 'Otuá e me'a he 'ikai ke tau lavá mo Ne 'afo'i 'etau tōnōnou. ⁷ 'Oku 'ikai fe'unga he taimi 'e ni'ihi ia 'a e falala pē ki he'etau vīsoné mo 'etau fakakaukau.

Na'á ku ako 'eni 'i he ngaahi 'aho 'o 'eku kei pailate vakapuná, 'i ha taimi na'e pau ke u puna atu ai 'i ha kakapu pe 'ao matolu 'o lau fute pē 'eku lava 'o sio ki mu'á. Na'e pau ke u fakafalala ki he ngaahi me'a ngāue na'á ne talamai e feitu'u na'á ku 'i ai mo 'eku taumu'a folau. Na'e pau ke u talangofua ki he le'o e taha fakahinohino he tauá. Na'e pau ke u muimui ki he fakahinohino 'a ha taha 'oku tonu ange fakamatala 'okú ne ma'ú 'iate aú. Ko ha taha 'oku 'ikai ke u lava 'o sio ki ai ka ne u ako ke falala ki ai. Ko ha taha na'e lava 'o sio ki he me'a na'e 'ikai ke u lava 'o sio ki ai. Na'e pau ke u falala mo ngāue 'o fakatatau ki ai kae lava ke u a'u lelei ki he feitu'u ne u fakataumu'a ki ai.

'Oku 'uhinga 'a e tuí ke 'oua na'a ngata 'etau falala pē ki he poto 'o e 'Otuá ka ki He'ene 'ofa foki. 'Oku 'uhinga ia ke falala ki he 'Otuá 'oku 'ofa haohaoa 'iate kitautolú, pea ko e me'a kotoa pē 'okú Ne fai—ko e tāpuaki kotoa pē 'okú Ne foaki mai pea mo e tāpuaki kotoa pē 'okú Ne ta'ofi fakatatali—'oku fakataumu'a ia ki he'etau fiefia ta'engatá.⁸

'I he fa'ahinga tui ko 'ení, neongo he 'ikai mahino kiate kitautolu he taimi 'e ni'ihi 'a e 'uhinga 'oku hoko ai ha ngaahi me'a pe 'uhinga 'oku 'ikai tali ai ha ngaahi lotu, ka te tau lava 'o 'ilo'i 'e faifai pē pea 'uhinga e me'a kotoa pē. "[E] fēngāue'aki fakataha 'a e ngaahi me'a kotoa pē ke lelei ai 'a kinautolu 'oku 'ofa ki he 'Otuá."⁹

'E fakatonutonu 'a e me'a kotoa. 'E lelei 'a e me'a kotoa.

'E lava ke tau fakapapau'i 'e hoko mai 'a e ngaahi talí, pea te tau lava 'o tui he 'ikai ngata pē 'i ha'atau fiemālie he talí, ka te tau fōngia 'i he 'alo'ofa, 'ofa, foaki lahi, mo e 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní kiate kitautolu, ko 'Ene fānau.

Tukituki Pē

'Oku tau 'a'eva 'i he tui 'oku tau ma'ú ke a'u ki ai,¹⁰ pea feinga ma'u pē ke fakatupulaki 'etau tuí. 'Oku 'ikai ko ha ngāue faingofua 'eni he taimi 'e ni'ihi. 'E lau 'e kinautolu 'oku 'ikai fa'a kātaki, 'ikai loto 'akí, pe ta'etokangá; 'oku faingata'a ke ma'u e tuí. 'E si'isi'i ke a'usia 'eni 'e kinautolu 'oku lotofa'i vave mo he'e. 'Oku ma'u 'a e tuí 'e he loto fakatōkilaló, faivelengá, mo e kātaki fuoloá.

'Oku ma'u ia 'e kinautolu 'oku nau 'osikiavelengá.

'Oku hāsino e fo'i mo'oni ko 'ení 'i he a'usia 'a ha ongo faifekau kei talavou ne ngāue 'i Tulope, 'i ha feitu'u na'e si'i ai e papi uluí. Te u pehē, na'e mei mahino pē kapau ne na fakakaukau na'e mei tatau ai pē pe ko e hā te na faí.

Ka na'e ma'u 'e he ongo faifekau ko 'ení 'a e *tuí*, pea na'á na loto 'aki. Na'á na pehē kapau 'oku 'ikai fanongo ha taha ki he'ena pōpoakí, he 'ikai 'uhinga ia na'e ta'e fai 'ena lelei tahá.

Na'á na ongo'i 'i ha 'aho 'e taha ke na ō ki ha ngaahi 'api nofo'anga 'i ha fale fungavaka fā faka'ofa'ofa. Na'á na kamata 'i he fungavaka ki laló 'o tukituki he matapā kotoa pē, mo fakahoko 'ena pōpoaki 'o Sisū Kalaisi mo e Fakafoki mai 'o Hono Siasí.

Ko e fale nofo-totongi 'i Siamane na'e tukituki ai ha ongo faifekau faivelenga he matapā kotoa pē.

Na'e 'ikai fie fanongo ha taha kiate kinaua 'i he fungavaka ki laló.

Na'e mei faingofua pē ke na pehē, "Na'á ta feinga. Ta ngata hē. Ta ō 'o vakai'i ha fale kehe."

Ka na'e ma'u 'e he ongo faifekau ni 'a e *tui* pea na'á na vēkeveke ke *ngāue*, ko ia ne na tukituki he matapā kotoa pē 'i he fungavaka uá.

Ka ne 'ikai pē ha taha 'e fie fanongo.

Na'e tatau pē mo e fungavaka tolú. Pea pehē mo e fungavaka faá—kae 'oua kuó na tukituki he matapā faka'osi he fungavaka faá.

Na'e malimali mai ha ki'i ta'ahine 'i he ava 'a e matapaá, pea fakaafe'i atu kinaua ki loto ke na talitali ai kae tala-noa mo 'ene fa'eé.

Na'e ta'u 36 pē 'ene fine'eikí, pea na'e toki mālōlō pē si'ono husepānití pea ne 'ikai fie talanoa ia mo e ongo faifekau Māmongá. Ko ia na'á ne tala-ange ke fekau ke na ō.

Ka na'e kole fakamātoato ange ki ai 'ene tamá. Na'á ne pehē na'e angalelei 'aupito e ongo talavou ni. Pea 'e taimi si'i pē.

Faifai, pea loto ki ai e fine'eikí. Ne fakahoko 'e he ongo faifekau 'ena pōpoakí pea foaki ange ha tohi ke lau 'e he fa'eé—ko e Tohi 'a Molomoná.

Hili 'ena oó, ne fakakaukau e fine-'eikí ke ne lau pē ha ngaahi peesi si'i.

Na'e lau 'aho pē kuo 'osi e tohi he'ene lau.

'Ikai fuoloa mei ai, ne hū e fāmili uitou ko 'ení 'i he vai 'o e papitaisó.

Ko e taimi ne ma'ulotu ai e ki'i fāmili ni 'i honau ki'i koló 'i Felengifuti 'i Siamané, ne fakatokanga 'i 'e ha tikoní

kei talavou e hoihoifua e taha 'o e ongo tamaiki fefiné pea ne pehē 'iate ia pē, "Oku fai 'e he ongo faifekau ni ha ngāue lelei!"

Ko e hingoa 'o e tikoní kei talavou ni ko Tietā 'Ukitofa. Ko e finemui hoihoifua—'a e taha na'e kole fakamātoato ki he'ene fa'eé ke fanongo ki he ongo faifekau—ko hono hingoa faka'ofa ko Halieta. 'Oku 'ofeina ia 'e he kakai kotoa pē 'oku nau feohi 'i he'ene muimui 'iate au 'i he'eku ngaahi folau. Kuó ne tāpuekina si'a mo'ui 'a ha kakai tokolahi tu'unga he'ene 'ofa he ongo-ongolelei pea mo hono natula fiefiá. Ko e fiefiá'anga mo'oni ia 'o 'eku mo'ui.

Kuo tā-tu'o-lahi 'eku fakafeta'i 'i he ongo faifekau na'e 'ikai ke na ngata pē 'i he fungavaka ki laló. Kuo tu'o lahi 'eku hounga'ia koe'uhí ko 'ena *tui* mo e *ngāue*. Kuo tā tu'o lahi 'eku fakafeta'i na'e 'ikai ke na fo'i—ka na a'u ange ki he fungavaka faá, ki he matapā faka'osi.

'E To'o ia Kiate Kimoutolu

Tau manatu'i mu'a e tala'ofa 'a e 'Ei-kí 'i he'etau kumia e tui 'oku tu'uloá, 'i he'etau feinga ke fetu'utaki mo e 'Otuá mo 'Ene ngaahi taumu'a ta'engatá: "Tukituki pea 'e to'o kiate kimoutolu."¹¹

Te tau fo'i 'apē 'i ha hili pē ha'atau tukituki 'i ha matapā 'e taha pe ua? 'I ha fungavaka 'e taha pe ua?

Pe te tau kei fekumi pē kae 'oua kuo tau a'u ki he fungavaka faá, ki he matapā faka'osi?

'Oku hanga 'e he 'Otuá 'o "totongi kiate kinautolu 'oku kumi lahi kiate iá,"¹² ka 'oku 'ikai fa'a ma'u e totongi ko iá 'i he 'uluaki matapaá pē. Ko ia 'oku

fie ma'u ke tau tukituki pē. Hou'eiki fafiné, 'oua te mou fo'i. Fekumi ki he 'Otuá 'aki ho lotó kotoa. Faka'aonga'i ho'o tui. 'A'eva angatonu.

'Oku ou palōmesi atu kapau te mou fai 'eni—'o a'u ki he fakamuimui tahá, ki he ngata'angá—te ke 'ilo e tali 'okú ke kumiá. Te ke ma'u e tui. Pea 'e fakafonu 'aki koe 'i ha 'aho, 'a e maama 'e "faka'au ke ngingila ange kae 'oua ke a'u ki he 'aho haohaoá."¹³

Si'oku tuofāfine 'ofeina 'ia Kalaisi, 'oku mo'oni 'a e 'Otuá.

'Okú Ne mo'ui.

'Okú Ne 'ofa 'iate koe.

'Okú Ne 'afio'i koe.

'Oku mahino koe kiate Ia.

'Okú Ne 'afio'i e ngaahi kole fūfūnaki ho lotó.

Kuo te'eki ke Ne li'aki koe.

He 'ikai ke Ne li'aki koe.

Ko 'eku fakamo'oni mo 'eku tāpuaki faka'aposestolo kiate kimoutolú taki taha, ke mou ongo'i 'i homou lotó mo homou 'atamaí 'a e mo'oni fakalangí ni, 'iate kimoutolu pē. Mo'ui 'i he tui, 'e hoku ngaahi kaungāme'a, mo e tuofā-fine 'ofeina pea "ofa ke fakatokolahi 'a kimoutolu 'e he ['Eikí] ko [hotau] 'Otuá 'o lau 'i liunga afe 'a ho'omou tokolahí, pea tapuaki'i 'a kimoutolu 'o hangē ko ia kuó ne tala'ofa kiate kimoutolú!"¹⁴

'Oku ou tuku atu 'eku tui, mo 'eku fakamo'oni, pea mo 'eku fakamo'oni pau mo ta'eue'ia ko e ngāue 'eni 'a e 'Otuá. 'I he huafa toputapu hotau Fakamo'ui 'ofeina, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Dieter F. Uchtdorf, "The Opportunity to Testify," *Liahona*, Nov. 2004, 74; *Sister Eternal* (2005).
2. Hepelū 11:1, New International Version (1984).
3. 1 Kolinitō 2:14, New International Version (2011).
4. Antoine de Saint-Exupéry, *The Little Prince*, trans. Richard Howard (2000), 63.
5. Vakai, Hepelū 11:3, 5, 29, 35; 'Eta 12:30; Mōse 7:13.
6. Vakai, 2 Kolinitō 12:7–10.
7. Vakai, 'Isaia 55:8–9.
8. Vakai, 2 Nifai 26:24.
9. Vakai, Loma 8:28.
10. Vakai, 2 Kolinitō 5:7–6.
11. Mātiu 7:7.
12. Hepelū 11:6, New International Version (1984).
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:24.
14. Teutalonome 1:11, New International Version (2011).

Ko Sisitā Harriet Uchtdorf ('i lotó) he'ene kei finemui mo 'ene fa'eé, hono tokouá pea mo e ongo faifekau taimi kakatō.

'Oku kaungā-folau holo 'a Sisitā Uchtdorf pea mo Palesiteni Uchtdorf 'i he'ene fefolau'aki 'o faitāpuekina e mo'ui 'a e kakai mo vahevahe ange 'ene 'ofa 'i he ongoongolelei.

Fakataha 'o e Pongipongi Tokonakí | 1 'Okatopa 2016

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí

Hono 'Ikai Ma'ongo'onga ko e Palani 'a Hotau 'Otuá!

'Oku 'akitoloa kitautolu 'e ha fa'ahinga maama mo e mo'oni ma'ongo'onga pea 'oku ou fifili pe 'oku tau fakahounga'i nai e me'a 'oku tau ma'ú.

Oku tau monū'ia ke tau toe fakataha mai 'i he konifele-nisi fakaemāmani lahi ni 'i he tatakí mo e takimu'a 'a hotau palō-fita 'ofeina ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní. Palesiteni, 'oku mau 'ofa atu mo pou-pou'i koe 'aki e kotoa homau lotó!

'I he lolotonga 'eku ngāue fakapai-laté, ne u fakafalala lahi ki he tonu mo e falala'anga 'a e me'a fakakomipiutá ka na'e tātātaha ke u faka'aonga'i 'eku komipiuta fakatāutahá. 'I he'eku ngāue faka'ōfisi ko ha pulé, na'e tokoni mai 'eku kau 'asisitení mo e sēkelitalí ki he'eku ngāué.

Na'e liliu kotoa 'eni 'i he 1994, 'i hono ui au ko ha Taki Mā'olungá. Na'e kau 'i hoku fatongiá ha ngaahi fainga-mālie ke u ngāue fakalotu, ka na'e lahilahi foki ai mo e ngāue faka'ōfisi 'a e Siasí—'o lahi ange ia he me'a ne u fakakaukau ki aí.

Ne u 'ohovale he'eku 'ilo ko e founa ke fakahoko lelei taha ai 'eku ngāue ko e faka'aonga'i 'eku komipiuta fakatāutahá.

Ko e fuofua taimi ia ke u feinga ai ke u anga ki hono faka'aonga'i ha me'a kuo te'eki ai ke u 'ilo ki ai.

'I he kamata'angá, na'e 'ikai ke u fetaulaki au mo e komipiutá.

Ne feinga e kau ngāue fakateki-nikalé ke ako'i au ki hono faka'aonga'i e komipiutá. Ne nau tu'u mei hoku tu'á, ala fakalaka hake hoku umá 'o taípe vave 'a e kīpotí, ka na'e hangē ia ha misí kiate au.

Pea nau pehē laukau mai, "Sio ko ē?" "Oku pehe'i hono 'aí."

Ka na'e hala ke u 'ilo. Ko ha fo'i liliu faingata'a ia.

Na'e hangē hono ako'i aú ha me'a fakatutá.

Na'e fie ma'u ki ai ha taimi lahi, tou-tou fakahoko e me'a tatau, fa'a kātaki, 'amanaki lelei mo ha tui, fakalotolahi mei hoku uaifí pea mo ha 'ū kapa lēmani lahi fau he 'ikai ke u talaatu honau hingoá.

Pea ko e hili 'eni ha ta'u 'e 22 mei ai, 'oku 'ātakai'i au 'e he tekinolosia 'o e komipiutá. 'Oku 'i ai ha'aku tu'asila 'imeili, 'akauni Twitter mo ha'aku peesi Facebook. 'Oku 'i ai ha'aku smart phone, tablet, laptop, mo ha me'afaitā digital. Pea neongo 'oku te'eki ai pē fu'u tika 'eku taukei fakatekinosia 'o hangē ko ha ki'i tamasi'i ta'u fitu pe ko ha taha ta'u fitungofulu tupú, ka 'oku ou ki'i saisi pē.

Ka ne u fakatokanga'i ha me'a mālie. Ko e lahi ange 'eku taukei he tekinolosia, ko e lahi ange ia e 'ikai ke u fakamahu'inga'i iá.

'I he konga lahi e hisitōlia 'o e tangatá, na'e tuai e me'a ia ko e fetu'u-taki. Ka 'ave ha fekau 'e lau 'aho pe lau māhina kae toki ma'u mai ha tali. 'I he 'aho ní, 'oku 'ave ha'atau fekau 'i ha maile 'e lauiafe ki he vavaá pe mita 'e lauiafe 'i kilisitahi kae toki a'u ki ha taha he tafa'aki 'e taha 'o e māmaní, pea kapau 'e ki'i tuai 'aki ha laui sekoni kuo tau 'ita mo hoha'a.

Hangē ko ha natula fakaetangata pē ia: 'i he'etau maheni ange mo ha me'a, neongo 'ene fakaofo mo fakamāfaná, 'oku mole atu 'etau ongo'i vēkeveke

mo'ui he māmaní he 'ahó ni. Hono 'ikai faka'ofa mo faka'ofa ia?

'I he'etau fakakaukau ki he ngaahi me'á ni, 'oku anga fēfē ai e 'ikai ke tau lotu vēkeveke ke tau ō ki he lotú he Sāpaté? Pe fakapiko'ia he lau e folofola mā'oni'oni? 'Oku ou tui mahalo 'oku toki lava pē ke hoko 'eni kapau kuo *ongonoa* hotau lotó 'o 'ikai ke tau kei hounga'ia mo ofo he ngaahi me'afoaki toputapu mo faka'e'eiki kuo foaki mai 'e he 'Otuá. 'Oku tau mātā mo a'usia ha ngaahi mo'oni liliu mo'ui, ka ko e taimi 'e nī'ihī 'oku tau fakafiefiemālie pē 'i he hala 'o e tu'unga fakaākongá. 'Oku tau fa'a tuku ke tohoaki'i kitautolu 'e he ngaahi vaivai 'o hotau kaunga-fonongá kae 'ikai ke tau muimui ki he sipinga hotau 'Eikí. 'Oku tau fononga ha hala 'oku mohu faingamālie ka 'oku 'ikai ke tau fa'a fakamahu'inga'i mo ngāue 'aonga 'aki ia.

Ko ha Pōpoaki Angamaheni

'I he'eku kei talavou, na'e fa'a fehu'i mai 'e hoku ngaahi kaungāme'á 'o kau ki he'eku tui fakalotú. Ne u fa'a kamata 'aki ha'aku fakamatala'i e ngaahi fai-kehekehé, hangē ko e Lea 'o e Potó. Taimi 'e nī'ihī ne u fakamamafa'i ange mo e ngaahi me'a ne tau faitatau ai mo e ngaahi tui faka-Kalisitiane kehé. Na'e 'ikai ke nau fu'u sa'i'ia ai. Ka 'i he'eku talanoa 'o kau ki he palani lahi 'o e fiefia 'etau Tamai Hēvaní ma'a 'Ene fānaú, ne u tohoaki'i ai 'enau tokangá.

'Oku ou manatu'i 'eku feinga ke tā e palani 'o e fakamo'ui 'i he palakipoé 'i ha lokiako homau 'apisiasí 'i Felengifeeti, Siamane. Ne u tā ha ngaahi fo'i siakale ke fakafongā 'i e maama fakalaumālie, mo'ui fakamatelié pea mo e foki ki he'etau Mātu'a Fakalangí hili e mo'ui ni.

Ne u manako 'aupito he'eku kei to'u tupú ke vahevahe e pōpoaki ni. 'I he'eku fakamatala'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'enī he'eku fakalea pē 'a'akú, ne u ma'u ai ha lotu hounga'ia mo'oni ko ha 'Otuá 'oku 'ofa he'ene fānaú; kae pehē ki ha Fakamo'ui na'á Ne huhu'i kitautolu mei he maté pea mo heli. Ne u laukau 'aki e pōpoaki ko 'eni 'o e 'ofá, fiefiá mo e 'amanaki lelei.

Na'e pehē 'e haku kaungāme'a ne nau 'osi fanongo he pōpoaki ni, neongo kuo te'eki ai ako'i ia 'i he siasi

ki aí pea 'ai pē ia 'o hangē ha me'a angamaheni.

'Oku Tau Fakamahu'inga'i Koā e Ngaahi Mo'oni Fakalaumālie?

Mahalo ko ha ki'i me'a si'isi'i pē 'a e 'ikai ke tau fakamahu'inga'ia e tekinolo-sia fakaeonopōnī mo hono fiamālie. Ka ko e me'a fakalolomá 'etau fa'a ma'u 'a e tō'onga fakakaukau tatau ki he tokāteline ta'engata mo fakatupulaki 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Kuo lahi fau e me'a 'oku tau ma'u he Siasi 'o Sisū Kalaisí. 'Oku 'ākilotoa kitautolu 'e ha fa'ahinga maama mo e mo'oni ma'ongo'onga pea 'oku ou fifili pe 'oku tau fakahounga'i mo'oni nai e me'a 'oku tau ma'u.

Fakakaukau angé ki he kau ākongā he kuonga mu'á ne nau 'a'eva mo fefolofolai mo e Fakamo'ui lolotonga 'Ene ngāue he māmaní. Fakakaukau angé ki he fakafeta'i mo e ongo'i 'a'apa ne nofo'ia honau lotó mo honau

'atama'i he taimi ne nau mamata ai ki He'ene toe tu'u mei fa'itoká, he'enau ala ki he ngaahi kafo 'i Hono to'ukupú. He 'ikai toe tatau 'enau mo'ui!

Fakakaukau ki he Kāingalotu he kongā kimu'a 'o e kuonga fakakōsi-pelí ni ne nau 'ilo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo fanongo ki he'ene malanga-'aki e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Fakakaukauloto angé ki he ongo ne nau ma'u he'enau 'ilo'i kuo mavaeua e veili 'o e maté kae 'omi ha maama mo ha 'ilo ki he māmaní mei hotau 'api fakalangí.

Kae me'a tēpuú, fakakaukau angé ki he ongo na'á ke ma'u he fuofua taimi na'á ke tui mo 'ilo ai ko e fānau mo'oni koe 'a e 'Otuá; pea na'e lotu fiamālie 'a Kalaisi ke mamahi koe'uhí ko *ho'o* ngaahi angahalá ke ke lava 'o toe ma'a; 'oku mo'oni 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí pea te ne fakama'u koe ki he nī'ihī 'okú ke 'ofa aí ki taimi mo 'itāniti kotoa; pea 'oku 'i ai ha palōfita

ne nau tupu hake aí. Hangē ia ne nau 'ilo'i ma'u pē ne mo'oni 'a e ngaahi me'á ni, pea hangē ne u fakamaama atu pē 'e au ha me'a ne nau 'osi 'ilo ki ai honau lotó.

'Oku Tau Ma'u e Ngaahi Talí!

'Oku ou tui 'oku taki tāuhi pē he lotó 'o e tangata mo e fefine e ngaahi fehu'i mahu'inga fekau'aki mo e mo'uí. Ko 'eku ha'ú mei fē? Ko e hā 'oku ou 'i heni a? Ko e hā 'e hoko hili 'eku maté?

Talu mei he kamata'anga 'o taimí mo hono fai 'e he tangatá 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení. Kuo fekumi ha kau filósefa, kau poto mo ha kau matiketika he'enau mo'uí kotoa ke ma'u e talí.

'Oku ou fakafeta'i kuo ma'u mai 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i faingata'a taha 'o e mo'uí. 'Oku ako'i mai e ngaahi talí ni 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni-'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku mo'oni, faingofua, fakahangatonu mo mahinongofua ia. 'Oku fakalaumālie pea 'oku tau ako'i kinautolu ki he'etau fānau ta'u tolu he kalasi Sanipimí.

'E kāinga, ko ha laumālie ta'engata kitautolu 'oku 'ikai hano kamata'anga pe ngata'anga. Kuo tau mo'ui ma'u ai pē.¹ Ko e fānau fakalaumālie kitautolu 'a ha Ongomātu'a Fakalangi 'oku ta'e-fa'a-mate mo tokaima'ananga!

'Oku tau omi mei he ngaahi 'api fakalangi 'o e 'Eiki ko hotau 'Otuá. 'Oku tau kau ki he fale fakatu'i 'o 'Elohimí ko e 'Otua Fungani Mā'olungá. Ne tau 'a'eva mo Ia 'i he maama fakalaumālie. Ne tau fanongo ki Hono le'ó, fakamo'oni ki He'ene faka'eieikí mo ako ki Hono ngaahi halá.

Ne tau kau 'i ha Fakataha Lahi ne 'omi ai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'Ene palani ma'atautolú—ke tau omi ki he māmaní 'o ma'u ha sino fakamatelie, ako ke 'ilo'i e lelei mo e kovi pea fakalakalaka 'i ha ngaahi founa ta'efakatataua.

'I he'etau foua ko ia e veílí mo hū mai ki he mo'ui fakamatelié ni, ne tau 'ilo'i ai he 'ikai ke tau toe manatu'i e mo'ui ki mu'á. 'E 'i ai e fakafepakí mo e faingata'á pea mo e 'ahí'ahí. Ka na'a tau 'ilo'i foki 'a hono mahu'inga

fau ke ma'u ha sino fakamatelié. Na'a tau 'amanaki te tau ako leva ke fai e ngaahi fili totonú, matu'uaki e 'ahí'ahi 'a Sētané, pea toe foki ki he'etau mātu'a 'ofeina 'i he langí.

Ne tau 'ilo'i te tau faiangahala mo fai ha ngaahi fehalaaki—mahalo ko ha ngaahi fehalaaki lalahi. Ka na'a tau 'ilo'i foki kuo tukupā hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisi ke ha'u ki he māmaní, 'o mo'ui haohaoa pea lotó fiemālie ke foaki 'Ene mo'uí 'i ha feilaulau ta'e-ngata. Ne tau 'ilo'i kapau te tau foaki kiate Ia hotau lotó, falala kiate Ia mo feinga 'aki e kotoa hotau laumālie ke 'a'eva 'i he hala 'o e tu'unga fakaeā-kongá, 'e lava ke tau ma'a pea tau toe foki ki he'etau Tamai Fakahēvaní.

Ko ia na'a ta tali ai e palani 'a e Tamai Hēvaní 'i he'eta tui ki he feilaulau 'a Sisū Kalaisi pea 'i he lotó tau'atā-ina mo'oni.

Ko e 'uhinga ia 'oku tau 'i he palanite ai ko māmaní—he na'e foaki mai 'e he 'Otuá 'a e faingamālie pea na'a tau fili ke tali lelei ia. Ka neongo iá, 'oku fakataimi pē 'etau mo'ui fakamatelié pea 'e ngata ia he hoko mai e mate fakaesinó. Ka he 'ikai faka'auha ai e 'elito ko ia pe ko hai kitauá. 'E hokohoko atu e mo'ui hotau laumālie 'o tatali ki he Toetu'ú—'a ia ko ha me'a-'ofa ta'etotongi 'oku foaki 'e he'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sisuú ki he toko taha kotoa pē.² 'I he Toetu'ú, 'e toe fakataha'i ai hotau laumālie mo hotau sinó pea tau 'ata'atā mei he mamahí mo e faingata'ia fakaesinó.

Hili e Toetu'ú, 'e hoko mai e 'Aho Fakamāú. Neongo 'e fakahaofi e taha kotoa mo ma'u ha pule'anga 'o e nāunau, ka ko kinautolu pē 'oku falala ki he 'Otuá mo feinga ke muimui ki He'ene ngaahi fonó mo e ngaahi ouaú, te nau ma'u e mo'ui ta'engatá 'a ia 'oku ta'e-fakatataua hono nāunau mo hono faka'eieikí.

Ko e 'Aho Fakamāú, ko ha 'aho ia 'o e 'alo'ofa mo e 'ofa—ko ha 'aho 'e fakamo'ui ai e ngaahi lotó kuo kafó, fetongi ai e lo'imata 'o e mamahí 'aki e lo'imata 'o e hounga'ia, pea fakatonu ai e me'a kotoa pē.³

'Io, 'e 'i ai ha ongo'i mamahi lahi koe'uhi ko e angahalá. 'Io, 'e 'i ai e

fakame'apango'ia mo mamahi koe'uhí ko 'etau ngaahi fehalaaki, fakavalevalé pea mo 'etau lotó fefeká 'o mole ai e ngaahi faingamālie ki ha kaha'u lelei angé.

Ka 'oku ou tui he 'ikai ngata pē he'etau fiemālie ki he fakamaau 'a e 'Otuá; ka te tau ofo mo lōmekina foki 'i He'ene 'alo'ofá, manava'ofá, anga'ofá pea mo 'Ene 'ofa kiate kitautolu ko 'Ene fānau. Kapau na'e lelei 'etau ngaahi holí mo 'etau ngāué, kapau na'a tau tui ki ha 'Otua mo'ui, ta 'oku tau lava 'o hanganaki atu ki he me'a na'e ui 'e Molonai ko e 'ao 'o e fakamaau lelei 'o Sihova Māfimaí, ko e Fakamaau Ta'engatá.⁴

Pro Tanto Quid Retribuamus

Sí'i kāinga mo e kaungāme'a 'ofeina, 'ikai 'oku ofo mo fakatumutumu hotau lotó mo e 'atamaí 'i he'etau fakakaukau atu ki he palani lahi 'o e fiefiá kuo teuteu 'e he'etau Tamai Hēvaní ma'a-tautolú? 'Ikai 'oku tau ma'u ha fiefia ta'e-hano-tatau ke 'ilo'i e kaha'u nāunau'ia kuo teuteu ma'anautolu kotoa 'oku fakaongoongo ki he 'Eikí?

Kapau 'oku te'eki ai ke ke ongo'i ha fa'ahinga ofo pe fiefia pehē, 'oku ou fakaafe'i koe ke ke fekumi, ako pea fakalaulauloto ki he ngaahi mo'oni faingofua mo mahu'inga fau 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. "Tuku ke nofo'ia homou 'atamaí 'a e ngaahi me'a mamafa 'o e nofo ta'engatá."⁵

Tuku ke nau fakamo'oni'i kiate koe 'a e palani fakalangi 'o e fakamo'uí.

Kapau kuó ke 'osi ongo'i e ngaahi me'a ni kimu'a, 'oku ou fehu'i atu he 'ahó ni, "Okú [ke] lava 'o ongo'i pehē he taimí ni?"⁶

Ne u toki ma'u kimuí ni ha fainga-mālie ke folau atu ki Pelefasí, 'Ailani. Lolotonga 'eku 'i aí, ne u fakatoka-nga'i atu e Sila Pelefasí, ne kau ai e moto "Pro tanto quid retribuamus," pe ko hono 'uhingá "Ko e hā te tau lava 'o foaki ke totongi 'aki?"⁷

'Okú ou fakaafe'i kitautolu taki taha ke tau fakakaukau ki he fehu'i ni. Ko e hā te tau lava 'o foaki ke totongi 'aki e maama mo e mo'oni kuo hua'i mai 'e he 'Otuá kiate kitautolú?

'Okú kole mai pē 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá ke tau mo'u'i'aki 'a e mo'oni kuo tau ma'ú pea muimui 'i he hala kuó Ne 'omí. Ko ia ai, tau lototo'a mu'a pea falala ki he tataki 'a e Lau-mālié. Tau vahevahe ki hotau kaungā fonongá, 'i he'etau leá mo e ngāué, 'a e pōpoaki fakafo mo fungani 'o e palani 'a e 'Otuá ki he fiefiá. Fakatau-ange ke fakalotoa kitautolu 'e he'etau 'ofa ki he 'Otuá mo 'Ene fānaú, he ko hotau kāinga kinautolu. Ko e kamata-'anga 'eni 'o e me'a te tau lava 'o fai ke totongi 'aki e ngaahi me'a lahi kuo tau ma'ú.

'E 'i ai e 'aho 'e "peluki 'a e tui kotoa pē, pea fakahā 'e he 'elelo kotoa pē" 'oku mo'oni e ngaahi hala 'a e 'Otuá pea haohaoa 'Ene palaní.⁸ Kiate kitaua, ko e 'ahó ni 'a e 'aho ko iá. Tau lea fakataha mu'a mo Sēkope 'o e kuonga mu'a 'o pehē, "Oiaué hono 'ikai ke ma'ongo'onga 'a e palani 'a hotau 'Otuá!"⁹

Ko 'eku fakamo'oni ia, 'i he loto hounga'ia mo'oni ki he'etau Tamai Hēvani, pea 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:29.
2. Vakai, Sione 5:28–29.
3. Vakai, Fakahā 21:4.
4. Molonai 10:34.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 43:34.
6. 'Alamā 5:26.
7. Vakai, Saame 116:12.
8. Mosaia 27:31.
9. 2 Nifai 9:13; vakai foki, veesi 8–12, 14–20.

Fai 'e 'Eletā Robert D. Hales

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

“Ha’u, ‘o Muimui ‘Iate Au” ‘o ‘Ofa mo Tokoni Faka-Kalisitiane

‘I he’etau hoko ko e kau ākongá ‘a e Fakamo’uí he ‘aho faka’osí ni, ‘oku tau ha’u kiate la ‘i he’etau ‘ofa mo tokoni’i ‘Ene fānaú.

Na'e tokoto falemahaki 'a e tangata ma'u pale fakalāngilangi ko 'Eli Uisoló ko e fakaakeake mei ha tafa mafu, pea na'e 'a'ahi ki ai hono mokopuna tangata ta'u nimá. Na'e sio atu e ki'i tamasi'i ki he fofonga mamahi mai 'ene kuitangatá. Na'á ne 'eke ange, "Kulenipā, kapau te u 'ofa lahi ange 'iate koe, 'e si'isi'i ange ai 'ene mamahi?"¹ 'Okú ou fai atu e fehu'i tatau he 'ahó ni: "Kapau 'e lahi ange 'etau 'ofa 'i he Fakamo'uí, 'e si'i ange ai koā 'etau mamahi?"

'I hono ui 'e he Fakamo'uí 'Ene kau ākongá ke nau muimui 'iate Iá, na'a nau kei mo'ui 'aki e fono 'a Mōsesé, 'o kau ai e "mata ki he mata, mo e nifo ki he nifó,"² ka na'e ha'u e Fakamo'uí ia ke fakakakato e fonó 'aki 'Ene Fakaleleí. Na'á Ne ako'i ha tokāteline fo'ou: "Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehí'a kiate kimoutolú, pea hūfia 'a kinautolu 'oku fai kovi mo fakatanga kiate kimoutolú."³

Na'e ako'i e kau ākongá ke nau tafoki mei he ngaahi founga 'o e

tangata fakaekakanó ki he ngaahi founga 'ofa mo tokanga 'a e Fakamo'uí, 'o fetongi e loto sāuní 'aki e fa'a fakamolemolé pea fetongi e feke'ike'i 'aki e angaleleí mo e manava'ofá. Na'e 'ikai faingofua ma'u pē ke tauhi e fekau fo'ou ke "fe'ofa'aki 'iate kimoutolú."⁴ 'I he taimi na'e hoha'a ai e kau ākongá ki he feohi mo e kau angahalá pea mo ha fa'ahinga kakai tukupaú, na'e ako'i ange 'e he Fakamo'uí, "Ko e me'a

'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihī'i si'i hifo 'i hoku kaingā ni, ko ho'omou fai ia kiate aú"⁵. Pe hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'e ha palōfita 'o e Tohi 'a Molomonā, "O ka moú ka 'i he tauhi 'o homou kāingā, 'oku mou 'i he tauhi pē 'o homou 'Otuá."⁶

'I he'etau hoko ko e kau ākongā 'a e Fakamo'uí he 'aho faka'osí ni, 'oku tau ha'u kiate Ia 'i he'etau 'ofa mo tokoni'i 'Ene fānaú. 'I he'etau fai iá, mahalo he 'ikai ke tau hao ai mei he 'ahī'ahī, faingata'á pe mamahi'ia hotau sinó, ka 'e si'i ange 'etau mamahi fakalaumālié. Na'a mo hotau ngaahi faingata'á, te tau foua ia 'i he fiefia mo e nongá.

'Oku fakanatula pē e kamata mei 'api 'etau 'ofa mo e tokoni faka-Kalisitiané. 'E ngaahi mātu'a, 'oku ui kimoutolu ke mou hoko ko ha kau faiako mo ha kau faifekau anga'ofa ki ho'omou fānaú mo e to'u tupú. Ko kinautolu ho'omou kau fiefanongó. 'Oku 'i ai hamou fatongia ke tokoni 'i hono fakaului kinautolú. Ko hono mo'oní, 'oku tau feinga kotoa pē ke tau ului—'uhingá ke tau fonu he 'ofa 'a e Fakamo'uí.

'I he'etau hoko ko ha kau muimui 'o Sisū Kalaisí, 'oku fakalotoa kitautolu 'e He'ene 'ofá ke tau fepoupou'aki 'i he'etau fononga he māmaní. He 'ikai ke tau lava ke fai tokotaha ia.⁷ Kuo mou 'osi fanongo he'eku vahevahe atu e palōveape motu'a ko 'ení: Te ke hiki hake au, te u hiki hake koe pea te ta kaka fakataha [he ta'engatá].⁸ 'I he'etau hoko ko e kau ākongá, 'oku tau kamata fai 'eni he taimi 'oku tau papitaiso ai, 'o fakahaa'i 'etau loto fiemālie "ke fefua'aki 'a [etau] ngaahi kavengá, koe'uhí ke nau ma'ama'a."⁹

Ko e founga ke fe'ofa'aki mo fetokoni'aki ai ko e "feako'i'aki 'iate kimoutolu 'a e tokāteline 'o e pule-angá."¹⁰ 'E ngaahi mātu'a mo e ngaahi kui, 'oku tau hanu he tu'unga 'oku 'i ai e māmaní—'oku 'ikai ako'i 'e he ngaahi 'apiakó e 'ulungaanga ma'á. Ka 'oku lahi e ngaahi me'a te tau lava 'o faí. Te tau lava 'o faka'aonga'i lelei e ngaahi momeniti ako'i 'i hotau ngaahi fāmilí—he taimí ni. 'Oua na'a mou tuku ke mole ia. 'I hono ma'u ha faingamālie ke vahevahe ai ho'o fakakaukau ki he ongo-ongoleléi mo e ngaahi lēsoni 'o e mo'uí,

tuku e me'a kotoa pē ka ke nofo hifo 'o talanoa mo ho'o fānaú mo e makapuná.

'Oku 'ikai totonu ke tau hoha'a koe'uhí 'oku 'ikai ko ha kau faiako fakapalofesinale kitautolu 'i he ongo-ongoleléi. He 'ikai ha kalasi ako pe tohi lēsoni ia 'e tokoni lahi ange ka ko hono ako fakatāutaha e folofolá, lotú, fakaulaulotó mo e fekumi ki he tataki 'a e Laumālié. 'E tataki koe 'e he Laumālié. 'Oku ou palōmesi atu: ko e uiui'i ke hoko ko ha mātu'a, 'oku kau ai e me'a-foaki ke faiako 'i he ngaahi founga 'e tonu kiate koe mo ho'o fānaú. Manatu'i, ko e 'ofa 'a e 'Otuá ko Hono mālohi Ia ke takiekina mā'oní'oni kitautolú. "Oku tau 'ofa 'iate Ia, koe'uhi ko 'ene tomu'a 'ofa mai kiate kitautolú."¹¹

'E to'u tupu, 'oku kau kimoutolu he'etau kau faiako lelei taha 'i he ongoongo-leléi. 'Oku mou omi ki he siasí ke ako ke mou lava 'o foki ki 'api 'o faiako mo tokoni ki homou fāmilí, kaungā'apí mo e kaungāme'á. 'Oua 'e manavasi'i. Ma'u ha lototui ke fakamo'oni ki he me'a 'okú ke 'ilo 'oku mo'oní. Fakakaukau ki he founga 'oku tupulaki ai e kau faifekau taimi kakató, koe'uhí 'oku nau mo'ui faivelenga pea fakatapui 'enau mo'ui—'o faka'aonga'i honau taimí mo e talenití pea nau fakamo'oni ke tokoni'i mo faitāpuekina e ni'ihī kehé. 'I ho'o vahevahe ho'o fakamo'oni ki he ongoongoleléi, 'e tupulaki ai ho'o tuí mo ho'o loto falalá!

Ko e kongā lahi 'o 'etau ngaahi ngāue tokoni faka-Kalisitiané 'oku fai ia 'i he ako fakafāmilí 'o e folofolá, lotu fakafāmilí pea mo e fakataha alēlea fakafāmilí. Kuo ta'u 'e teau tupu hono kole mai 'e he kau taki 'o e Siasí ke tau

vahe'i ha ki'i taimi—ke 'oua toe faka-hoha'asi ai kitautolu he uike takitaha. Ka 'oku kei mole pē ngaahi tāpuakí mei ha tokolahi 'o kitautolu. Ko e efiāfi fakafāmilí 'i 'apí 'oku 'ikai ko ha taimi malanga ia 'a e Fa'eé pe Tamaí. Ko hotau taimi fakafāmilí ia ke vahevahe ai ha fanga ki'i fakakaukau mo e a'usia fakalaumālie, ke tokoni'i 'etau fānaú ke nau mahu'inga'ia mo vahevahe, feohi fiefia fakataha, fakahoko fakataha 'enau fakamo'oní pea tupulaki mo fakalakalaka fakataha. 'I he'etau efiāfi fakafāmilí he uike takitaha, 'e tupulaki ai 'etau fe'ofa'aki pea 'e si'i ange ai 'etau mamahi.

Tau manatu'i mu'a: ko e ngāue mahu'inga taha 'e fai 'i hotau ngaahi fāmilí, 'oku fakafou ia 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oní'oni. Ko e taimi pē 'oku hiki hake ai hotau le'ó 'i he 'itá, 'oku mavahe leva e Laumālié meiate kitautolu mo hotau fāmilí. 'I he'etau lea 'ofá, 'oku nofo'ia leva kitautolu 'e he Laumālié. Tau manatu'i mu'a 'oku fuatautau 'e he'etau fānaú mo e makapuná e lahi 'o 'etau 'ofá mei he lahi e taimi 'oku tau 'oange ma'anautolú. Kae me'atēpuú, 'oua na'a 'osi ho'o kātakí pea 'oua na'a ke fo'í!

'Oku talamai 'e he folofolá ko e taimi ne fili ai ha kongā 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamaí Hēvaní ke 'oua 'e muimui ki He'ene palaní, na'e tutulu e langí.¹² 'Oku tangi foki mo si'a ngaahi mātu'a ne nau 'ofa mo ako'i 'enau fānaú, he taimi 'oku fili ai 'enau fānau lalahí ke 'oua 'e muimui he palani 'a e 'Eikí. Ko e hā 'e lava ke fai 'e he mātu'a? He 'ikai lava ke tau lotua ke to'o atu e tau'atāina ke fili 'a ha taha. Manatu'i e tamai 'a e foha maumaukoloá na'e

tatali fa'a kātaki ki hono fohá ke "[poto 'iate ia peé], neongo na'á ke kei fakasio ma'u pē ia. Pea neongo 'ene "kei mama'o 'aupitó," na'á ne lele atu kiate ia.¹³ Te tau lava 'o lotua ha fakahinohino ki he taimi ke tau lea aí, me'a ke tau lea'akí pea 'i he taimi 'e ni'ihí, ke 'ilo e taimi ke tau fakalongolongo aí. Manatu'i, kuo 'osi fili 'etau fānaú mo hotau fāmili ke muimui ki he Fakamo'uí 'i he maama fakalaumālié. Taimi 'e ni'ihí 'e fakafou pē 'i he'enua ngaahi a'usia he mo'uí, 'a hono toe fakaaake hake e ngaahi ongo'i toputapu ko iá. Ko hono aofangatukú, 'oku 'anautolu e fili ko ia ke 'ofa mo muimui ki he 'Eikí.

'Oku 'i ai ha founga makehe 'e taha 'oku fakahaa'i 'aki 'e he kau ākongá 'enua 'ofa ki he Fakamo'uí. 'Oku ou faka'apa'apa he 'ahó ni ki he ni'ihí kotoa pē 'oku tokoni ki he 'Eikí he'enua tauhi e kau vaivaí. 'Oku 'ofeina kimoutolu 'e he 'Eikí! 'I ho'omou ngāue fakalongolongo mo fūfūnakí, 'oku mou muimui ai kiate Ia na'e tala'ofá, "Ko ho'omou Tamai 'oku 'afio 'i 'i he liló, te ne totongi fakahā kiate kimoutolu."¹⁴

'Oku ou fakakaukau ki hoku kaungā'api na'e puke hono uai'fi he Alzheimer pe ko e mole e manatú. Te ne tokoni'i hono uai'fi he Sāpate kotoa pē ke teuteu ki he lotú, helu hono 'ulú, 'ai hono make-up pea fakatui mo e hau hono telingá. 'I he'ene fai e tokoni ko 'ení, na'á ne hoko ai ko ha sīpinga ki he tangata mo e fefine kotoa 'i homau uōtí—pea mo e māmaní. 'I he 'aho 'e taha na'e talaange 'e hono uai'fi,

"Oku ou fie sio ki hoku husepānití ke u 'alu ki ai."

Na'á ne tali ange, "Ko ho husepānití au."

Ne tali ange 'e he fefiné, "Oi, ta 'oku sai!"

He 'ikai ke u lava 'o lea ki he tauhi vaivaí, ta'e te u fakamālō'ia e tokotaha tauhi makehe 'i he'eku mo'uí—a e ākongá makehe 'a e Fakamo'uí kiate aú—hoku hoa ta'engata ko Melé. Kuó ne fai e me'a kotoa 'i he tauhi manava'ofa mo e 'ofa. 'Oku fakafōtunga 'e hono ongo nimá e anga vaivai mo e poupou e Fakamo'uí. Ne 'ikai ke u mei 'i heni ka ne 'ikai ia. Pea te u lava fakataha mo ia 'o kātaki ki he ngata'angá peá ma nofo fakataha 'i he mo'uí ta'engatá.

Kapau 'okú ke faingata'a'ia toko taha, 'oku ou tapou atu ke tuku ke tauhi koe 'e he Fakamo'uí. Falala ki Hono uma mālohí.¹⁵ Tali 'Ene fakalotolahí. 'Okú Ne tala'ofa mai: "E 'ikai te u tuku ke tuēnoa 'a kimoutolu: Te u ha'u kiate kimoutolu."¹⁶

'E kāinga, kapau kuo te'eki ke tau fakahoko ia, tau tafoki mu'a 'o lahi ange ho'o fa'a fakamolemolé, anga'ofá mo e 'ofá. Tau si'aki mu'a e fetau'aki 'oku fa'a hoko he loto 'o e tangata fakakakanó, ka tau talaki e tokanga, 'ofa mo e melino 'a Kalaisí.¹⁷

Kapau kuo mou "ilo 'a e nāunau [mo e ngaahi lelei] 'o e 'Otuá"¹⁸ pea mo e "fakalelei 'a ia na'e teuteu talu mei hono 'ai 'a e tu'unga 'o e māmaní,"¹⁹ 'e "ikai ke 'i homou 'atamaí ke fefakamamahi'aki 'iate kimoutolu, ka te

mou nofo melino. . . . Pea 'e 'ikai te mou tuku ho'omou fānaú ke . . . nau maumau'i 'a e ngaahi fono 'a e 'Otuá, pea kē mo feke'ike'i 'iate kinautolu. . . . Ka te mou ako'i 'a kinautolu ke nau . . . fe'ofa'aki mo fetauhi'aki 'iate kinautolu."²⁰

Kimu'a pea Tutuki e Fakamo'uí, na'á Ne ako'i ki He'ene kau 'Aposetoló 'o pehē: "Oku ou tuku 'a e fekau fō'ou kiate kimoutolu, koe'uhí ke mou fe'ofa'aki; . . . , [o] hangē ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú"²¹ pea "Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, fai 'eku ngaahi fekaú."²²

'Oku ou fakamo'oni ko e fōtunga mo'oni 'o e Fakamo'uí kiate kitautolú, 'a ē ne tongitongi 'i he maka tā tongitongi 'a Thorvaldsen ko e *Christus*. 'Oku kei mafao mai hono ongo to'ukupú²³ 'o ta'alo mai ke tau "Ha'u, 'o muimui 'iate au." 'Oku tau muimui 'iate Ia 'i he'etau fe'ofa'aki mo fetauhi'aki pea 'i hono tauhi 'o 'Ene ngaahi fekaú.

'Oku ou fakamo'oni 'okú Ne mo'ui pea 'okú Ne 'ofeina kitautolu 'i he 'ofa haohaoá. Ko Hono Siasí 'eni. Ko Tōmasi S. Monisoni ko 'Ene palōfita ia he māmaní he 'ahó ni. 'Oku ou lotua te tau 'ofa lahi ange ki he'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló kae si'i ange 'etau mamahí. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'I he Elie Wiesel, *Open Heart* trans. Marion Wiesel (2012), 70.
2. Mātiu 5:38.
3. Mātiu 5:44; vakai foki, 3 Nifai 12:44.
4. Sione 13:34.
5. Mātiu 25:40.
6. Mosaia 2:17.
7. Vakai, 1 Kolinitō 12:12.
8. To'o mei he "A Story of the 'Barefoot Boy': Tohi ma'a J. G. Whittier's Seventieth Birthday," *The Poetical Works of John Townsend Trowbridge* (1869), 227.
9. Mosaia 18:8.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:77.
11. 1 Sione 4:19.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:26; Mōse 7:37.
13. Luke 15:17, 20.
14. 3 Nifai 13:4; vakai foki, Mātiu 6:4.
15. Vakai, "Lean on My Ample Arm," *Hymns*, no. 120.
16. Sione 2:18 PM.
17. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 98:16.
18. Mosaia 4:11.
19. Mosaia 4:7.
20. Mōsaia 4:13–15.
21. Sione 13:34.
22. Vakai, Sione 14:15; vakai foki, Sione 15:10.
23. Vakai, Sekope 6:4.

Fai 'e Carol F. McConkie

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemu'

Ko e Holi Fakamātoato 'o e Lotó

'E lava ke hoko 'a e momeniti pelepelengesi kotoa pē 'o e lotú ko ha taimi toputapu ia 'oku tau feohi ai mo e Tamaí, 'i he huafa 'o e 'Aló, pea 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

‘I he ngaahi fefa’uhi ‘o e mo’ui fakamatelié, ‘oku ‘ikai ke tau teitei tuēnoa ‘i hono lava ‘i ‘etau ngāuē, fakafepaki ‘i hotau filí, fehengahangai mo e faingata’á pe ngaahi fehu’i ‘oku ‘ikai hano talí. Na’e ako ‘i ‘e Sisū Kalaisi ‘i ha talanoa fakatātā “ke lotu ma’u ai pē ‘a e kakaí, pea ‘oua na’a fiu.” Na’á Ne talanoa ki ha fakamaau na’e ‘ikai faka’apa’apa’i e ‘Otuá pe toka’i ha taha. Ne toutou ha’u kiate ia ha uitou ‘o kole ange ke sāuni’i mu’a ‘a hono filí. Ne fuoloa mo e ‘ikai fai ‘e he fakamāu ni ha tali fakafiemālie. Ka koe’uhi ko ‘ene toutou kole tāuma’u ma’u peé, ne fakakaukau ai e fakamāu ni, “Koe’uhi ‘i he fakafiu’i au ‘e he fefiné ni kuo mate hono ‘unohó, te u fakamāu’i ia, telia ‘i he’ene fa’a ha’u te ne fakakina’i au.”

Na’e folofola leva ‘a Sisū ‘o pehē:

“[‘Ikai] ‘e ‘ikai fakamaau ‘e he ‘Otuá ‘a hono kakai ‘o’ona kuo filí, ‘a ia ‘oku tangi kiate ia ‘i he ‘aho mo e poó?

“Oku ou tala atu kiate kimoutolu, ‘e fakamaau vave ‘e ia ‘a kinautolu.”

Pea toki fai ‘e he ‘Eikí ‘a e fehu’i ko ‘ení: “Ka ‘i he ha’u ‘a e Foha ‘o e Tangatá, te ne ‘ilo ‘a e tui ‘i he fonuá?”¹

‘Oku mahu’inga e lotú ki hono fakatupulaki ‘o e tuí. ‘I he toe hā’ele mai e ‘Eikí, te Ne ma’u nai ha kakai ‘oku nau ‘ilo e founa ke lotu ‘i he tuí pea nau mateuteu ke ma’u e fakamo’u? “He ko ia ia ‘e ui ki he huafa ‘o e ‘Eikí, ‘e fakamo’ui ia.”² Ko e fānau kitautolu ‘a ha Tamai Hēvani ‘ofa, pea mahalo ‘oku tau fiefia he fetu’utaki fakatāutaha mo Ia he’etau lotu ‘i he “loto fakamātoato mo e lotu mo’oni [‘i he] tui kia Kalaisi”³ pea ngāue leva ‘o fakatautu mo e ngaahi tali ‘oku tau ma’u ‘i he ue’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. ‘Oku tau lotu, fakafanongo mo talangofua ‘i he tuí, ke tau lava ‘o ako ke taha mo e Tamaí pea mo e ‘Aló.⁴

‘Oku hanga ‘e he lotu ‘i he tuí, ‘o fakaava e matapā ke ma’u ai e ngaahi tāpuaki nāunau’ia mei he langí. Na’e akonaki e Fakamo’ui ‘o pehē:

“Kole, pea ‘e foaki kiate kimoutolu; kumi, pea te mou ‘ilo; tukituki, pea ‘e to’o kiate kimoutolu:

“He ko ia kotoa pē ‘oku kolé, ‘okú ne ma’u; pea ko ia ‘oku kumí, ‘okú ne ‘ilo; pea ko ia ‘oku tukitukí, ‘e to’o kiate ia.”⁵

Kapau ‘oku tau lotu ke ma’u, kuo pau ke tau kole, kumi pea mo tukituki. ‘I he fekumi ‘a Siosefa Sāmita ki he

mo’oni, na’á ne lautohi ‘o pehē, “Ka ai hamou taha ‘oku masiva ‘i he potó, ke kole ‘e ia ki he ‘Otuá, ‘a ia ‘okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea ‘oku ‘ikai valoki’i; pea ‘e foaki ia kiate ia.”⁶ Na’e fakaava mai e langí ko e tali ki he’ene lotu he tuí. Na’e hā’ele hifo e ‘Otuá ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisi ‘i he nāunau, ‘o fefolofolai mo Siosefa Sāmita ko e kamata’anga ‘o e kuonga ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá. Kiate kitautolu, ko e faifakamo’ui fakaofó, malu’i, ‘ilo fakalangí, fakamolemoa ke fakatau’atāina’i, pea mo e melino pelepelengesi, ko ha nīhi ia ‘o e ngaahi tali ‘oku tau ma’u he’etau fakahaa’i ha lotu holi fakamatoato⁷ ‘i he tuí.

‘Oku tau lotu ki he’etau Tamaí ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisi, ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni, ‘o fakakau kotoa mai ai ‘e Tolu’i ‘Otuá ‘i he’etau lotú.

‘Oku tau lotu ki he’etau Tamai Hēvani pea kiate Ia pē he ko Ia ‘a e “‘Otuá ‘i he langí ‘a ia ‘oku ta’efaka-ngatangata mo ta’engata, ‘oku mei he ta’engatá ki he ta’engatá . . . , ko e tupu’anga ‘o e langí mo e māmaní mo e me’a kotoa pē ‘oku ‘i aí.” ‘I He’ene hoko ko hotau Tupu’angá, na’á Ne ‘omi ai ha ngaahi fekau ke tau “‘ofa mo tauhi kiate ia, ko e ‘Otuá mo’ui mo mo’oni pē tahá, pea ko ia pē toko taha ‘oku totonu ke [tau] hū ki aí.”⁸

‘I ho’o lotu ki he Tamai Hēvani ‘i he lotu tuí, “te ne fakafiemālie ‘i kimoutolu ‘i homou ngaahi faingata’a’iá, . . . [pea te tau ala] keinanga ‘i he’ene ‘ofá”⁹ Na’e vahevahe mai ‘e Palesiteni Heneli B. ‘Aealingi na’e hanga ‘e he ngaahi lotu ‘ene tamaí he’ene fefa’uhi mo e kanisáa ‘o ako’i kiate ia e vā fakatāutaha mālohi ‘oku ma’u ‘e he ‘Otuá mo ‘Ene fānaú:

“‘I he taimi ne lolo mai ai e faingata’á, ne mau ‘ilo atu ia ‘i he pongipongi ‘okú ne tū’ulutui ‘i hono ve’e mohengá. Na’á ne fu’u vaivai ke toe tu’u hake ki hono mohengá. Na’á ne talamai na’á ne lotu ‘o fehu’i ki he’ene Tamai Hēvani pe ko e hā hono ‘uhinga ne pau ai ke ne fu’u faingata’a’ia lolotonga ‘okú ne faifeinga ma’u pē ke fai lelei. Na’á ne pehē ne hoko mai ha tali anga’ofa: “Oku fie ma’u ‘e he ‘Otuá ha ngaahi foha lotu to’a.’

Ko ia na’á ne kītaki ai ki he ngata-‘angá, mo falala ‘oku ‘ofeina ia ‘e he

Tamai Hēvaní, fanongo kiate ia, pea te ne hiki hake ia. Na'e faitāpuekina ia ke ne 'ilo'i kei si'i pea ke 'oua na'a ngalo 'oku ofi mai ha 'Otuá 'ofa, 'o hangē pē ko ia 'i he lotú.¹⁰

'Oku tau lotu 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí he 'oku fai hotau fakamo'uí 'ia Kalaisi pea "oku 'ikai ke tuku mo ha hingoa ki he kakaí 'i lalo langi, ke tau mo'ui ai."¹¹ 'Oku tau ha'u ki he Tamai 'i he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisí¹² he ko Ia hotau Taukapo ki he Tamai pea ko Ia 'okú Ne tautapa ma'atautolú.¹³ Na'a Ne mamahi, tafe hono ta'ata'a pea pekia ke fakalāngilangi 'i 'Ene Tamai pea na'e hoko 'Ene tautapa ma'atautolú ke fakaava mai ai e founa ke tau taki taha ma'u ai ha nonga 'i he mo'ui ni mo e mo'ui ta'engatá 'i he maama ka ha'ū. 'Oku 'ikai ke Ne finangalo ke lahi ange 'etau mamahi mo katekina e ngaahi faingata'a, 'o lahi ange 'i he me'a 'oku fie ma'ū. 'Okú Ne finangalo ke tau tafoki kiate Ia pea tuku ke Ne fakama'ama'a 'etau ngaahi kavengá, fakamo'ui hotau lotó pea mo fakama'a hotau laumālié 'o fakafou 'i Hono mālohi fakahao-haoá. 'Oku 'ikai ke tau loto ha taimi ke toutou takuanoa Hono huafá. Ko e ngaahi lotu fakamātoato ko ia 'oku fai 'i he huafa mā'oni'oni 'o Sīsū Kalaisí, ko hano fakahaa'ia 'etau 'ofa mateakí, 'etau hounga'ia ta'engatá pea mo 'etau holi ta'eue'ia ke lotu 'o hangē ko 'Ene lotú, fai 'a Ia 'okú Ne fai pea mo hoko 'o hange ko Iá.

'Oku tau lotu 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni he "ko ia ia

'okú ne kole 'i he Laumālié, 'okú ne kole 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Otuá.¹⁴ 'I he 'etau lotu 'i he tuí, 'e lava 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o tataki 'etau ngaahi fakakaukau ke fenāpasi 'etau leá mo e finangalo 'o e 'Otuá. "Oua na'a kole ke mou faka'osi ia 'i ho'omou ngaahi holi, kae kole 'i he tui 'oku 'ikai faka'alo'alongaua, ke 'oua na'a mou fakavaivai ki he 'ahi'ahí, ka ke mou tauhi ki he 'Otuá mo'oni mo mo'ui."¹⁵

"Oku 'ikai ngata pē he'ene mahu-inga ke tau 'ilo'i e founa 'o e lotú, ka 'oku mahu'inga tatau pē ke tau 'ilo'i e founa ke ma'u 'aki e tali ki he 'etau lotú, ke tau 'ilo'i e faikehekehé, ke tau tokanga, pea ke tau lava 'o sio lelei pea mahino lelei kiate kitautolu e finangalo mo e taumu'a 'a e 'Otuá kiate kitautolú."¹⁶

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Aealingi: "Kuo tali mai ha'aku ngaahi lotu. Na'e mahino taha e ngaahi tali ko iá he taimi na'e lōmekina e me'a ne u fie ma'ū, 'aki e fie ma'ū mo'oni ke u 'ilo'i e finangalo 'o e 'Otuá. Ko e taimi ia na'e lava e tali mei he Tamai Hēvani 'ofá, 'o hū ki he 'atamaí 'i he kiki'i le'o si'i mo mālié pea lava foki 'o tohitongi 'i he lotó."¹⁷

'I he hū e Fakamo'uí ki he Ngoue ko Ketisemani, na'e mamahi fau Hono laumālié 'o a'u ki he maté. Ko 'Ene Tamai pē 'a e tokotaha na'e lava ke Ne tafoki ki ai He'ene mamahi faufauá. Na'a ne tautapa, "Kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e ipú ni 'iate au." Ka na'a Ne toe tātaki atu pē, "Kae 'oua na'a fa'iteliha pē au, ka ko koe pē."¹⁸ Neongo e ikai ha angahala 'a e Fakamo'uí, ka na'e ui ia ke Ne "[fuesia e] ngaahi mamahi mo e ngaahi faingata'a pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē," 'o kau ai 'a e mahamahaki mo e faingata'a 'ia 'o Hono kakaí. "[Te Ne] lava 'o to'o kiate ia 'a e ngaahi angahala 'a hono kakaí, koe'uhi ke ne lava 'o fakamolemole' i 'enau ngaahi maumau-fonó 'o fakatatau ki he māfimaí 'o 'ene fakamo'uí."¹⁹ Na'e tu'o tolu 'Ene lotú, "E Tamai, ke fai pē ho finangalo"²⁰ Na'e 'ikai ke to'o 'a e ipú. 'I he lotu fakatōkilalo mo e lototui, na'e fakamālohia Ia ke Ne laka atu 'o fakahoko 'a Hono misiona fakalangí ke teuteu hotau fakamo'uí koe'uhí ke tau lava 'o fakatomala, tui mo tala-ngofua, pea ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e ta'engatá.

Mahalo ko e ngaahi tali 'oku tau ma'u he 'etau lotú, 'oku 'ikai ko e me'a ia ne tau fie ma'ū. Ka 'i he taimi 'o e faingata'a, 'oku hoko 'etau lotú ko ha mo'ui'anga 'i he 'ofá mo e 'alo'ofa ongongofuá. 'I he 'etau tautapá, 'e ala fakamālohia kitautolu ke tau laka atu 'o fai 'a ia kotoa kuo fakanofu kitautolu ke tau fai. Na'e folofola 'a e 'Eikí ki Hono Kāingalotú he taimi faingata'a, "Tuku ke fiemālie 'a homou lotó . . . ; he 'oku 'i hoku nimá 'a e kakano kotoa pē, ke mou fakalongolongo, pea 'ilo'i ko e 'Otuá au."²¹

Tatau ai pē pe 'oku tau lotu lilo pe fakataha mo hotau fāmili, pe 'i 'api siasi, 'i he temipalé pe fa'ahinga faitu'u pē 'oku tau 'i ai; kapau te tau lotu 'i he

loto mafesifesi mo e laumālie fakatoma 'o kumia ha fakamolemole, poto fakalangi pe ko ha ivi pē ke kātaki fuoloa, 'oku tau lotu *ma'u pē* 'i he loto hangamālie 'o tautapa ma'u pē ki he 'Otuā koe'uhí ko 'etau lelei pea mo e lelei 'a e ni'hi 'oku tau feohí. 'Oku hanga 'e hono 'ohake 'etau ngaahi holi fakamātoato 'i he laumālie hounga'ia ke kolea ha ngaahi tāpuaki funganí pea mo fakafeta'i ko e ngaahi lēsoni 'o e mouí, 'o tōkaki 'i hotau lotó ha tui ta'eue'ia, ha "amanaki lelei" pea mo ha "ofa ki he 'Otuā mo e kakai kotoa pē"²².

Ko e lotú ko ha me'afoaki ia mei he 'Otuā. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau ongo'i li'ekina pe tuēnoa. 'Oku ou fakamo'oni 'e lava ke hoko 'a e momeniti kotoa pē 'o e lotú ko ha taimi toputapu ia 'oku tau feohi ai mo e Tamaí, 'i he huafa 'o e 'Aló, pea 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'I he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisí, ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Luke 18:1–8; vakai foki ki he Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Luke 18:8 ('i he Luke 18:8, footnote a).
2. Loma 10:13.
3. Molonai 10:4.
4. Vakai, Sione 17:21–23. Na'e lotu e Fakamo'ui ke tau hoko 'o taha mo e Tamaí pea mo e 'Aló pea ke tau haohaoa. 'Oku tau faaitaha mo e Tamaí pea mo e 'Aló 'i he 'etau tui ki he ngaahi folofola 'a Kalaisí pea ngāue 'i he tui.
5. Mātiu 7:7–8.
6. Sēmisi 1:5.
7. "Prayer Is the Soul's Sincere Desire," *Hymns*, no. 145.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:17, 19.
9. Sēkope 3:1–2.
10. Henry B. Eyring, "Ngaahi Fāmilí mo e Lotú," *Liahona*, Nōvema 2015, 4.
11. Ngāue 4:12.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:19–20.
13. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:3–5.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:30.
15. Mōsaia 9:28.
16. Melvin J. Ballard, "Our Channels of Power and Strength," *Improvement Era*, Sept. 1923, 992; quoted in M. Russell Ballard, *Yesterday, Today, and Forever* (2015), 133.
17. Henry B. Eyring, "Write upon My Heart," *Liahona*, Jan. 2001, 100.
18. Mātiu 26:39; vakai foki veei 38.
19. 'Alamā 7:11, 13.
20. Vakai, Mātiu 26:39–44.
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:16.
22. 2 Nifai 31:20.

Fai 'e 'Eletā Craig C. Christensen

'O e Kau Palesiteni 'o e Kau Fitungofulú

“Te u Fokotu'u Hake Ha Tangata Kikite Mahu'inga”

Ne fakangatangata pē 'etau fetu'utaki mo e langí, ka koe'uhí ko ha palōfita 'a Siosefa—kuo tau ma'u kotoa ai e ngaahi tāpuaki 'o 'itānití.

‘I he fuofua hā ‘a Molonai kia Siosefa Sāmitá, na‘á ne fakatokanga kia Siosefa “e ‘iloa ‘a [hono] hingoá ‘i he lelei mo e koví ‘i he ngaahi pule‘angá.”¹ Kuo tau mamata tonu ki hono fakahoko ‘o e kikite ko iá. ‘I he tau he vaha‘a ‘o e lelei mo e koví, na‘e fakatou ue‘i fakalaumālie ‘e he Ongongolelei kuo toe fakafoki mai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá e kakai tui ne muimui kiate iá mo faka‘ita‘i e kau fakafepaki ne nau tau‘i mālohi ‘a Siosefa mo hono fokotu‘u ‘o Saioné. ‘Oku ‘ikai ke fo‘ou e tau ko ‘ení. Ne kamata ia he hili pē ‘a e ‘alu ‘a Siosefa ki he Vao ‘Akau Tapú pea hokohoko atu he ‘ahó ni pea lahi ‘ene ‘así he ‘initaneti.

Na‘e fakahā fakafo‘ituitui ‘e he ‘Eikí kia Siosefa Sāmita:

“E ‘eke ‘e he ngaahi ngata‘anga ‘o e māmaní ki ho hingoá, pea ‘e manukí‘i koe ‘e he kau valé, pea ‘e tau‘i koe ‘e heli;

“Ka ‘e kumi ma‘u ai pē ‘e he loto-ma‘á, pea mo e potó, pea mo e anga-faka‘ei‘eikí, pea mo e angama‘á, ki he akonaki, mo e mafai, mo e ngaahi tāpuaki mei ho nimá.”²

‘Oku ou fai atu ‘eku fakamo‘oní he ‘ahó ni kiate kinautolu kotoa ‘oku fekumi ke maheni lelei ange mo e misi-ona toputapu ‘o e Palōfita ‘o Hono Toe

Fakafoki Mai ‘o e Ongongolelei, ‘a ia ko Siosefa Sāmita ko e Sī‘i.

‘Oku ‘ikai ke fie ma‘u ke tau manavasi‘i ‘i hono fakamo‘oni‘i e misi-ona ‘o Siosefa ko ha palōfita, tangata kikite, mo ha tangata ma‘u fakahā, he na‘e ngāue ma‘u pē ‘a e ‘Eikí ‘i he kau palōfita.³ ‘Oku lahi ange ‘etau ‘ilo ki he ‘etau Tamai Hēvaní mo e Fakamo‘ui ko Sīsū Kalaisí, koe‘uhi ko e ngaahi mo‘oni na‘e toe fakafoki mai ‘ia Siosefa Sāmitá. ‘Oku tau ‘ilo Hona anga faka-‘Otuá, ‘Ena fekāinga‘akí, mo e palani lahi ‘o e huhu‘í ‘oku malava ai ke tau toe foki ki Hona ‘aó.

Na‘e lea ‘a Palesiteni Pilikihami ‘Iongi ‘o kau kia Siosefa: “Na‘e ‘osi tu‘utu‘uni pē ‘i he fakataha alēlea ‘i he langí, kimu‘a pea toki ‘ai ‘a e tu‘unga ‘o e māmaní, ‘e hoko ‘a Siosefa Sāmita ko e tangata ‘i he kuonga faka‘osi ‘o māmaní ke ne ‘omi e folofola ‘a e ‘Otuá ki he kakai, pea ke ne ma‘u ‘a hono kakato ‘o e ngaahi kī mo e mālohi ‘o e Lakanga Fakataula‘eiki ‘o e ‘Alo ‘o e ‘Otuá. Na‘e ‘afio‘i ia ‘e he ‘Eikí . . . [he ko ia] na‘e tomu‘a fakanofa ‘i he langí ke ne pule ‘i he kuonga faka‘osi ni.”⁴

‘I he teuteu ki he ngāue ma‘ongo-‘ongá ni, ne fanau‘i ai ‘a Siosefa ki

ha fāmilī lelei ne nau foua e ngaahi ha'aha'a mo e faingata'a lahi 'o e mo'uī. 'I he faka'au ke matu'otu'a 'a Siosefā, ko 'ene ongo ki he 'Otuā ne "fu'u ongo mo fa'a fakamamahi,"⁵ ka na'ā ne pupu-tu'u he ngaahi fakakaukau fakalotu ne fepakipaki hono ako'i 'e he kau faifekau 'i hono 'ahó. Ko me'a māliē he na'e 'ikai ta'ofi 'e he ngaahi fehu'i 'a e talavou ko Siosefā 'ene ngāue 'o fakatatau ki he'ene tuī. Na'ā ne fekumi ke ma'u ha tali mei he Tohi Tapú 'o ma'u ai e fale'i ko 'enī: "Ka ai hamou taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuā, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i; pea 'e foaki ia kiate ia."⁶

Na'e pehē 'e Siosefa: "Na'e te'eki ai hū mamafa ha potufolofola ki ha lotu 'o ha tangata 'o lahi ange 'i he mālohi na'e hū 'aki 'e he me'a ni ki hoku lotó 'i he taimi ko 'enī. Na'e hangē na'e hū ia 'aki 'a e fu'u mālohi lahi ki he ongo kotoa pē 'o hoku lotó. Na'ā ku toutou fifili ki ai."⁷

Na'e ngāue 'a Siosefa ki he ngaahi ongo fakalaumālie ko 'enī 'aki ha tui faingofua. Na'ā ne ma'u ha feitu'u maomaonganoa 'o tū'ulutui hifo "mo kamata ke fakahā hake [ai] 'a e ngaahi

holi 'o hoku lotú ki he 'Otuā."⁸ 'Oku 'i ai ha mālohi lahi he fakamatala 'a Siosefa ki he me'a ne hokó:

"Na'ā ku mamata ki ha pou maama fe'unga tonu mo hoku 'ulú, na'e lahi ange hono ngingilá 'i he la'áa, 'a ia na'e malīu māmalīe hifo kae 'oua kuo tō ia kiate au.

"... 'I he nofo mai 'a e māmā 'iate aú, na'ā ku sio ki he Tangata 'e toko ua, 'a ia ko hona ngingilá mo e nāunau 'oku 'ikai fa'a lava ke mafakamatala'i, 'okú na tu'u mai 'i 'olunga 'iate au 'i he 'ataá. Na'e folofola mai 'a e toko taha kiate au, 'o ne ui au 'aki hoku hingoá 'o ne tuhu ki he toko tahá 'o pehē—*Ko hoku 'Alo 'Ofā'angá 'enī. Fanongo kiate Ia!*"⁹

Na'e mamata 'a Siosefa Sāmita ki he 'Otua ko e Tamai Ta'engatā pea mo Sīsū Kalaisi ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i 'o e māmānī. Ko e 'Uhuaki Mata-Me'a-Hā-Mai 'enī 'a Siosefā. 'I he ngaahi ta'u ne hokó, ne liliu 'e Siosefa e Tohi 'a Molomoná 'aki e me'afoaki mo e mālohi 'o e 'Otuā. Ne tokolahi mo ha kau talafekau fakalangi kehe ne nau 'a'ahi kiate ia, 'o fakafoki mai e ngaahi mo'oni mo e mafai kuo laui senituli 'ene molé. Ne fakaava 'e he ngaahi

fetu'utaki fakalangi ko 'eni kia Siosefa Sāmitā e ngaahi matapā 'o e langí mo e ngaahi nāunau 'o 'itāniti ke tau mamata ki ai. 'Oku hoko e mo'ui 'a Siosefā ko ha fakamo'oni, kapau 'oku 'i ai ha tau taha 'oku masiva he potó, te tau lava ke kole ki he 'Otuā 'i he tui pea 'e ma'u e talí—mahalo pē mei ha kau talafekau fakalangi ka ko e lahi tahá mei he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku lea kiate kitautolu 'i ha ngaahi fakakaukau mo ha ongo ne ue'i fakalaumālie.¹⁰ Te tau lava ke "ilo'i hono mo'oni 'o e ngaahi me'a kotoa pē" 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni."¹¹

'Oku ma'u 'e hatau tokolahi ha fakamo'oni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitā he kamata 'etau lau e Tohi 'a Molomoná. Ne u fuofua lau e Tohi 'a Molomona 'o 'osi, he'eku hoko ko ha tamasi'i ako semineli pongipongi. 'I he'eku fakakaukau fakatamasi'i ne u lotu ke lau e tohi 'o hangē pē ko Siosefa Sāmita au, ko e fuofua taimi ia ke u 'ilo ai e ngaahi mo'oni 'i he Tohi 'a Molomoná. Ne fu'u 'aonga ia ki he'eku mo'ui pea 'oku kei pehē pē e anga 'eku lau e Tohi 'a Molomoná. 'I he'eku fai iá 'oku lahi ange ai 'eku hounga'ia ki he Palōfita ko Siosefā mo e ngaahi mo'oni ne toe fakafoki mai 'i he tohi mahu'inga ko 'enī.

Hangē ko 'enī, fakakaukau ki he ongo 'a Siosefā he'ene liliu e ngaahi konga fekau'aki mo e papitaiso ki hono fakamolemole'i 'o e angahalá. Ne fekau'i 'a Siosefa ke 'oua na'a kau ki ha taha 'o e ngaahi siasí, ka na'e 'i ai 'ene ngaahi fehu'i kau ki he ouau fakahaofi ko 'enī. Ne tatakia ia 'e he fehu'i ko iá ke lotu, pea mei he lotu ko iá ne 'a'ahi mai ai 'a Sione Papitaiso, 'o fakafoki mai e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e mafai ke fai papitaisó.¹²

Fakakaukau angé ki he ongo ne ma'u 'e Siosefa 'i he'ene fuofua 'ilo ne 'a'ahi 'a Sīsū Kalaisi ki he kakai 'o e Hemisifia Hihifó—'o Ne ako'i kinautolu, lotua kinautolu, fakamo'ui 'enau kau mahakí, tāpuekina 'enau fānaú, foaki ange e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki, pea fakahoko mo e sākalamēniti ma'anautolu.¹³ Mahalo ne 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e Siosefa he taimi ko iá, ka ko e me'a na'ā ne ako 'o kau ki he ngaahi ouaú mo hono fokotu'u

'o e Siasi kimu'a 'o Kalaisi, na'e teuteu'i ai ia kimui ke tokoni ki he 'Eiki ki hono toe fakafoki mai e Siasi tatau ko iá ki he māmaní.

Lolotonga hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná, ne tengihia 'e Siosefa mo hono uaifi ko 'Emá e mālōlō hona foha kei valevalé. Ne tala 'e he kau faifekau 'o e 'aho ko iá 'oku mala'ia 'o ta'engata e fānau 'oku mate te'eki ai ke papi-taisó. Fakakaukau ki he ongo ne ma'u 'e Siosefa he'ene liliu e ngaahi lea ko 'eni 'a e palōfita ko Molomoná: 'Oku "ikai fie ma'u 'e he'enu fānau ikí ke fakatomala, pe papitaiso. . . . [He] 'oku mo'ui 'a e fānau ikí 'ia Kalaisi, talu mei he fokotu'u 'o e māmaní."14

Mahalo ko e konga fakaofo taha 'i he Tohi 'a Molomoná ki he talavou ko Siosefa 'e ma'u ia he vahe tolu 'o e 2 Nifai. 'Oku 'i he vahe ko 'eni ha kikite fuoloa kau ki ha "tangata kikite mahu'inga" 'a ia 'e fokotu'u hake 'e he 'Eiki 'i he ngaahi 'aho kimui ní—ko ha tangata kikite ko Siosefa, 'o hingoa tatau mo 'ene tamaí. Ko e palōfita ko 'eni 'i he kaha'ú 'e "faka'apa'apa'i lahi" pea te ne fai ha ngāue "mahu'inga lahi" ki hono kakaí. Te ne "lahi 'o tatau mo Mōse" pea te ne ma'u e mālohi ke 'omi e folofola 'a e 'Otuá.15 Fakakaukau ki he ongo 'a Siosefa Sāmitá 'i he'ene 'ilo ko e kikite 'eni 'o kau kiate ia! Na'e 'ikai ke ne liliu pē ha hisitōlia; ka na'a ne liliu ha vīsone 'o e ngaahi 'aho faka'osí, 'a e fakaofo hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi—*mo e tokoni 'a Siosefa ke fakahoko iá!*

Ko e meimei ta'u 'eni 'e 200 he 'ahó ni, pea 'oku faingofua ke tau sio ki hono fakahoko e kikite ko 'eni. 'Oku tau 'ilo e ngaahi me'a lahi kuo fai 'e Siosefa he'ene hoko ko e palōfita 'a e 'Eiki. Manatu'i ko e taimi ne liliu ai 'e Siosefa e kikite ko 'eni, na'a ne 'osi fai pē ha fanga ki'i me'a ne kikite'i 'e he kau palōfita. Ko ha talavou kei si'i ia 'i hono ta'u 20. Ne te'eki ai ke fokotu'u e Siasi. Ne te'eki ke 'i ai ha ngaahi uoti pe kolo, hala he kau faifekau, pea 'ikai ha ngaahi temipale. Ne si'isi'i ha kakai ne fanongo 'ia Siosefa Sāmita, pea ko kinautolu ne nau 'osi fanongo aí, ne nau fakafepaki'i fefeka ia. Tau sio angé ki he ngāue ma'ongo'onga kuo fakahoko 'e

he 'Eiki 'i he nima 'o 'Ene tamaio'eiki ko Siosefa, neongo e fakafepaki ne fai kiate iá. 'Ikai ko ha fakamo'oni mālohi hono fakahoko e kikite ko 'eni ki he uiui'i fakapalōfita 'o Siosefa Sāmitá?

Ka 'i ai ha taha 'oku veiveiua 'ene fakamo'oni kia Siosefa Sāmitá pe faingata'a'ia 'i ha fakamatala loi, hala, pe ta'e mo'oni ki he'ene mo'ui mo e ngāue, 'oku ou fakaafe'i atu ke ke fakakaukau ki he ngaahi olá—mo e ngaahi tāpuaki lahi mei he misiona fakaofo 'a e Palōfita 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, 'a ia ko Siosefa Sāmita.

Koe'uhí ko ha palōfita 'a Siosefa, kuo 'ikai kei hoko e ngaahi fakaha'a ia mo e kau palōfita ko ha me'a pē 'o e kuohilí. 'Oku te'eki ke ngata e 'aho 'o e "ngaahi me'a maná"—vīsone, fakamo'ui, mo e tauhi mai 'a e—kau 'angeló.16

Tu'unga he hoko 'a Siosefa ko ha palōfita, 'oku tau takitaha ma'u ai e mālohi mo e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni, kau ai e papitaisó, me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo e sākalamēnití.

Tu'unga he hoko 'a Siosefa ko ha palōfita, 'oku tau ma'u ai e ngaahi tāpuaki mo e ouau 'o e temipalé 'okú ne ha'i ai kitautolu ki he 'Otuá, mo tau hoko ai ko Hono kakai, pea fakahā mai kiate kitautolu e "mālohi 'o e anga faka-'Otuá," ke tau lava ai 'i ha 'aho "o mamata ki he fofonga 'o e 'Otuá, 'io 'a e Tamaí, pea mo'ui."17

Tu'unga he hoko 'a Siosefa ko ha palōfita, 'oku tau 'ilo'i ai ko e malí mo e fāmili ko ha konga mahu'inga ia 'o e palani 'a e 'Otuá ki he'etau fiefiá. 'Oku tau 'ilo 'e lava ke hokohoko atu

‘o ta’engata e ngaahi feohi fakafāmili fe’ofo’ofanī koe’uhi ko e ngaahi ouau mo e fuakava ‘o e temipalé.

Tu’unga he hoko ‘a Siosefa ko ha palōfitā, ‘oku ‘ikai fakangatangata ai ‘etau fetu’utaki mo e langí—kuo tau ma’u kotoa ai e ngaahi tāpuaki ‘o ‘itā-nití. Te tau lava ke ‘ilo ai ki he “Otua mo’oni pē taha, mo Sīsū Kalaisi, ‘a ia [kuó Ne] fekaú.”¹⁸ ‘E lava ke ‘atautolu e mo’ui ta’engatá.

Ka ko hono mahu’inga taha e hoko ‘a Siosefa ko ha palōfitā, ko ‘etau ma’u ko ia ha kau fakamo’oni tokolahi, mo e ngaahi fakamo’oni lahi ko e Kalaisi ‘a Sīsū ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá mo e Faka-mo’ui ‘o e māmaní. ‘Oku tau ma’u ma’u pē ha kau fakamo’oni makehe kia Sīsū Kalaisi, kau ai ‘etau palōfita he ‘aho ní, ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni; mo e ongo tokoni ‘i he kau Palesitenisi ‘Uluakí; mo e kau mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. ‘Oku ou tñaki atu ‘eku fakamo’oni angavaivai mo paú ki he’enu fakamo’oni. ‘Oku mo’ui ‘a Sīsū Kalaisi pea ‘okú Ne tataki Hono Siasí. Ko Siosefa Sāmita ‘a e Palōfita ‘o Hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelé. ‘Oku toe ‘i māmani e lakanga fakataula’eikí mo e mafai ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ou lotua ke tau fakahā ta’e ilifia ‘etau fakamo’oni mo e hounga’ia koe’uhí ko ha palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma’u fakahā fakafo ko ‘eni ‘a e ‘Eikí, ‘i he huafa toputapu ‘o Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:33.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 122:1–2.
3. Vakai, ‘Āmosi 3:7.
4. Brigham Young, “Remarks,” *Deseret News*, Oct. 26, 1859, 266; see also *Teachings of Presidents of the Church: Joseph Smith* (2007), 544.
5. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:8.
6. Sēmisi 1:5.
7. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:12.
8. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:15.
9. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:16–17.
10. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:2.
11. Molonai 10:5.
12. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:68–72.
13. Vakai, 3 Nifai 11–20.
14. Molonai 8:11–12.
15. Vakai, 2 Nifai 3:6–15.
16. Vakai, Molonai 7:35–37; Ngaahi Tefito ‘i Tui 1:7.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:21–22.
18. Sione 17:3.

Fai ‘e ‘Eletā Juan A. Uceda

‘O e Kau Fitungofulú

‘Oku Ako’i Kitautolu ‘e he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi ke tau Lotu

‘I he taimi ‘okú ke lotu aí, ‘okú ke lotu mo’oni pe ko ho’o fai pē ho’o lotú?

Na’á ku ngāue fakafaifekau taimi kakato ‘i Kasikou ‘i Pelū, ‘i he 1977. Na’á ku ma’u mo hoku hoá ha ngofua ke ‘ave e kau faifekau kotoa pē ‘i he souni Kasikoú ki he feitu’u fakakuongamu’a faka’ofo’ofa ko Maku Pisú.

‘I he fakaofi ke ‘osi ‘emau ‘a’ahí, na’e fie ‘alu ha ni’ihi ‘o e kau faifekau ki he Hala Fakakavakava ‘Inikaá, ko ha kongá ‘o ha ki’i hala he mo’ungá. Na’á ku ongo’i he taimi pē ko iá na’e ta’ofi

au ‘e he Laumálié ke ‘oua te u ‘alu ki ai. Na’e ‘i he tafa mo’ungá ‘a e halá mo ha lilifa fute ‘e 2,000 (610 m). ‘I he ngaahi tafa’aki lahi, na’e fālahi fe’unga pē ‘a e halá ke lue pē ai ‘a e toko taha. Na’á ku talaange mo hoku hoá ‘oku ‘ikai totonu ke mau ‘alu ki he Hala Fakakavakava ‘Inikaá.

Ka neongo ia, na’e vili pē kau faifekau ke mau ō ki ai. Na’e fakalalahi ange e kolé, pea neongo e me’a ne

fakahā mai 'e he Laumālié kiate aú, ne u fakavaivai ki he mālohi fakato'ú pea talaange te mau 'alu pē ki he hala-fakakavakavá 'o kapau te mau mātu'aki tokanga 'aupito.

Na'a mau lue atu he ki'i hala makini 'oku fakatau ki he Hala Fakakavakava 'Inikaá pea u lue fakamuimitaha 'i he kulupú, pea na'e tomu'a lue māmālie e taha kotoa 'o hangē ko ia ne mau felotoi ki aí. Ka na'e kamata ke lue vave e kau faifekau pea a'u 'o nau lele. Na'a nau ta'etokanga ki he'eku kole ke māmālie hifó. Na'á ku ongo'i ke u tulituli hake kiate kinautolu, ke talaange kuo pau ke mau foki. Na'á ku mama'o meiate kinautolu, pea na'e pau ke u lele ke ma'u kinautolu.

'I he'eku a'u mai ki ha fo'i afe, 'i ha konga na'e fu'u fāsi'i ki he lue toko uá, na'e 'i ai ha faifekau na'e tu'u ma'u pē 'o falala ki he pā maká. Na'á ku fehu'i ange pe ko e hā e 'uhinga na'e tu'u pehē aí. Na'á ne talamai na'á ne ma'u ha ongo mālohi ke tu'u ma'u he feitu'u ko iá 'i ha ki'i taimi si'i, pea ke u 'alu au.

Na'á ku ongo'i e fie ma'u fakavavevave ke ma'u e kau tama ne mu'omu'á, ko ia na'á ne tokoni ke u fakalaka 'iate ia, pea na'á ku lava 'o lue 'o mama'o si'i atu 'i he ki'i halá. Na'á ku fakatokanga'i na'e 'u'ufi e kekelelé 'e ha 'akau lanu mata. 'I he tu'u hifo hoku va'e to'o-mata'ú he kekelelé, ne u toki fakatokanga'i he'eku toó, na'e 'ikai ha kekelele ia 'i lalo he 'akau lanu matá. Na'á ku piki ma'u ki ha ngaahi vālai na'e 'i lalo he halá. Ne u ki'i hila hifo, 'i ha fute 'e 2,000 ki lalo ki he Vaitafe 'Ulupamá 'oku kolosi 'i he Tele'a Toputapu 'o e Kau 'Inikaá. Na'á ku ongo'i hangē na'e 'osi hoku iví, pea he 'ikai hano taimi kuo homo 'eku pikí. Na'á ku lotu mālohi 'i he momeniti ko iá. Ko ha lotu nounou 'aupito ia. Na'á ku fakaava hoku ngutú peá u pehē ange, "Tamai, tokoni mai!"

Na'e 'ikai mālohi fe'unga e ngaahi va'á ke nau lava'i e mamafa hoku sinó. Na'á ku 'ilo'i na'e ofi mai 'a e maté. 'I he momeniti *pē ko ia* ne 'amanaki ke u tō aí, na'á ku ongo'i ha nima mālohi na'á ne puke'i hoku nimá 'o ne fusi hake au. Na'á ku lava 'i he tokoni ko iá, ke feinga 'o kaka hake peá u foki ki he fo'i

halá. Ko e faifekau ko ia na'e tatali ke muimuí, na'á ne fakahaofi aú.

Ka ko hono mo'oni na'e fakahaofi au 'e he'etau Tamai Hēvaní. Na'á Ne fanongo ki hoku le'ó. Na'á ku fanongo tu'o tolu kimu'a ki he le'o 'o e Laumālié, 'i hono talamai ke 'oua te u 'alu ki he Hala Fakakavakava 'Inikaá, ka na'á ku talangata'a ki he le'o ko iá. Na'á ku 'ohovale, tea mate, pea 'ikai ke u 'ilo e me'a ke lea 'akí. Pea na'á ku manatu'i leva na'e mu'omu'a e kau faifekau kehé 'iate kimaua, pea na'á ma 'alu 'o kumi kinautolu kae 'oua kuo ma'u pea talaange e me'a na'e hoko kiate aú.

Na'a mau foki matu'aki tokanga mo fakalongolongo ki Maku Pisú. Na'á ku fakalongolongo pē 'i he'emaui foki, pea na'e ha'u ki hoku 'atamaí e fakakaukau na'á Ne tokanga ki hoku le'ó ka na'e 'ikai ke u tokanga ki Hono le'ó. Na'e mamahi lahi hoku lotó 'i he'eku talangata'a ki Hono le'ó pea ne u ma'u he taimi tatau pē ha ongo'i hounga'ia lahi koe'uhí ko 'Ene 'alo'ofá. Na'e 'ikai ke Ne fakamāu'i au, ka na'á Ne fakahaofi 'eku mo'uí 'i He'ene 'alo'ofa lahí (vakai, 'Alamā 26:20).

'I he faka'osinga 'o e 'ahó, 'i he taimi ke fai ai 'eku lotu fakatāutahá, na'á ku lotu mei hoku lotó ki he "Tamai 'a e ngaahi 'alo'ofá, mo e 'Otua 'o e fiamālie kotoa pē" (2 Kolinitō 1:3). Na'á

ku lotu "i he loto-fakamātoato, mo e loto-mo'oni, 'o ma'u 'a e tui kia Kalaisi" (Molonai 10:4).

Na'á ku lotu 'aki hoku ngutú 'i he hengihengi 'o e 'aho tatau pē ko iá, pea 'i he'eku mei maté, na'á ku lotu 'aki hoku lotó kiate ia. Na'á ku fakaulauloto ki he'eku mo'uí 'o a'u ki he taimi ko iá. Na'á ku 'ilo'i kuo tu'o lahi e 'alo'ofa mai 'etau Tamai Hēvaní kiate au. Na'á Ne ako'i mai ha ngaahi lēsoni lahi he 'aho ko iá 'i Maku Pisu pea 'i Kasikou, Pelū. Ko e taha 'o e ngaahi lēsoni ma'ongo'onga tahá 'oku totonu ke u "lotu ma'u pē 'i he loto fakamātoato, mo e loto mo'oni, 'o faka'aonga'i e tui kia Kalaisi."

Na'e 'i ai ha taimi "na'e lotu [ai e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi] 'i he potu 'e taha" pea "hili iá, na'e pehē 'e he toko taha 'o 'ene kau ākongá kiate ia, 'Eiki, akonaki'i 'a kinautolu ke lotu" (Luke 11:1). Pea na'á Ne ako'i leva 'Ene kau ākongá ke lotu. Pea 'okú Ne ako'i kitautolu he 'ahó ni ke lotu 'o hangē 'oku tau sioloto atu ki He'ene lotu 'i Ketisemaní mo pehē, "kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou" (Luke 22:42). 'I he taimi 'okú ke lotu aí, 'okú ke fie ma'u mo'oni ke "oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou?"

'Oku fakamatala'i 'e Paula e founga na'e lotu ai 'a Sīsū "'i he ngaahi 'aho 'o hono sinó," tautautefito 'i Ketisemaní: "Kuó ne 'ohake 'a e hū mo e kole tāuma'u, fakataha mo e tangi mālohi mo e lo'imata, kiate ia na'e fa'a fai ke fakamo'ui ia mei he maté, pea na'e ongo'i ia 'i he me'a na'e manavahē ai iá" (Hepelū 5:7). 'I he taimi 'okú ke lotu aí, 'okú ke lotu mo'oni pe ko ho'o fai pē ho'o lotú? 'Okú ke fai fakangalingali pē ho'o lotú?

Na'e lotu mālohi 'a Sīsū mo fakataufolofola ki He'ene Tamai. "Pea pehē, ne papitaiso foki mo Sīsū, pea 'i he'ene lotú, ne mato'o 'a e langí" (Luke 3:21). 'Okú ke ongo'i nai hangē 'oku fakaava e langí 'i he taimi 'okú ke lotu aí? Ko e fē taimi fakamuimitaha na'á ke ongo'i ai e fehokotaki ko ia mo e langí?

Na'e teuteu'i 'e Sīsū Ia ke fai ha ngaahi fili mahu'inga 'aki e lotu ki He'ene Tamai.

“Na’e ‘alu hake ia ki ha mo’unga ke lotu, pea lotu ai pē ia ki he ‘Otuá ‘i he poó ‘o ‘aho.

“Pea kuo ‘aho hake, peá ne ui kiate ia ‘a ‘ene kau ākongā; pea na’á ne fili ‘iate kinautolu ‘a e toko hongofulu mā toko uá” (Luke 6:12–13).

‘Okú ke teuteu’i nai koe ke fai ha ngaahi fili mahu’inga ‘i he lotu ki ho’o Tamai Hēvani? ‘Okú ke teuteu’i nai koe ki ha momeniti ‘o e lotú?

‘I he hāele mai ‘a Sisū ki he koni-tinēniti ko ‘Ameliká, na’á Ne ako’i ‘a e kakaí ke nau lotu. “Pea folofola ‘a Sisū kiate kinautolu: Hoko atu ho’omou lotú; ka neongo iá na’e ‘ikai te nau tuku ‘enau lotú” (3 Nīfai 19:26).

‘Oku fakaafe’i kitautilu ‘e Sisū ke tau “lotu ma’u ai pē” (T&F 10:5). ‘Oku ‘afio’i ‘e Sisū ‘oku fanongo mo ‘omi ‘e he’etau Tamai Hēvani e me’a ‘oku lelei taha ma’atautolú. Ko e hā ‘oku ‘ikai ke tau fie tali ai ia he taimi ‘e ni’ihi? Ko e hā hono ‘uhingá?

‘I he momeniti pē ko ia ‘oku tau pehē ai, “E Tamai Hēvani,” ‘okú Ne fanongoa ‘etau lotú pea ‘okú Ne ongo’ingofua kitautilu mo ‘etau ngaahi fie ma’ú. Pea ‘oku tuku mai leva Hono fofongá mo Hono telingá kiate koe. ‘Okú Ne ‘afio’i ‘etau faka-kaukau, pea ‘okú Ne ongo’i hotau lotó. He ‘ikai te ke lava ‘o fufuu’i ha me’a meiate Ia. Ko ‘eni, ko e me’a faka’ofa’ofa tahá te Ne mamata mai kiate koe ‘aki e fofonga ‘o e ‘ofá mo e ‘alo’ofa—‘a e ‘ofa mo e ‘alo’ofa he ‘ikai lava ‘o mahino kakato kiate kitautilu. Ka ‘oku ‘iate Ia ‘a e ‘ofá mo e ‘alo’ofá he taimi kotoa pē ‘okú ke pehē ai, “E Tamai Hēvani.”

Ko ia ko ha momeniti toputapu ‘aupito ‘a e momeniti ‘o e lotú. He ‘ikai pehē atu ia, “‘ikai, he ‘ikai te u fanongo atu he taimi ni he ‘okú ke toki ha’u pē kiate au ‘i ho’o faingata’a-‘iá.” Ko e tangatá pē ‘oku fai peheé. He ‘ikai pehē atu ia, “‘Oiaue, ‘oku ‘ikai ke ke teitei ‘ilo’i mai ‘oku ou fu’u femo’uekina he taimi ni.” Ko e tangatá pē ‘oku lea peheé.

Ko ‘eku faka’amú ia mo ‘eku lotú ke tau lava kotoa ‘o lotu hangē ko ia kuo ako’i kitautilu ‘e Sisū ki aí, ‘i he huafa ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, ‘ēmeni ■

Fai ‘e ‘Eletā J. Devn Cornish

‘O e Kau Fitungofulú

‘Oku ou Lelei Fe’unga Nai? Te u Lava Nai?

Kapau te ke feinga fakamātoato pea ‘ikai tuli tonuhia pe angatu’u—‘o fa’a fakatomala pea tautapa ke ma’u e ‘alo’ofa—ko e mo’oni te ke “lelei fe’unga.”

S i’i kāinga ‘ofeina, ko ha tāpuaki fungani ke tau fakataha mai ‘o akonekina kitautilu ‘e he kau tamaio’eiki ‘a e ‘Eiki. ‘ikai ko ha me’a faka’ofa’ofa e ngaahi founa lahi ‘oku takiekina mo faitāpuekina ai kitautilu ‘e he’etau Tamai Hēvani ‘ofá? ‘Okú Ne finangalo mo’oni ke tau foki ki ‘api.

‘I he’eku hoko ko ha toketā talavou ne toki ‘osi mei he ‘apiako fakafaito’o, ne tu’unga ‘i ha ngaahi ‘alo’ofa ongo-ngofua ‘a hono tali au ke u ako toketā ki he longa’i fānaú ‘i ha polokalama

mā’olunga mo fe’au’auhi. ‘I he’eku fetaulaki mo e kau akoako toketā kehé, ne u ongo’i ne si’i hoku potó pea ‘ikai ke u fu’u mateuteu. Ne u fakakaukau he ‘ikai pē ke u teitei ofi atu ki he toenga ‘o e kulupú.

‘I he konga kimu’a homau māhina hono tolú, ne u tangutu ai he tesi ‘o e nēsí ‘i falemahaki kuo fuoloa e po’ulí, ‘o tangi loto mo tulemohe pē he feinga ke fakafonu ha ‘ū foomu kae fakatokoto ha ki’i tamasi’i ne puke he niumōniá. Kuo te’eki ai ha taimi ne u ongo’i lotofa’i pehē ai he’eku mo’uí. Hala ke u ‘ilo pe ‘oku faito’o fēfē ha niumōnia ‘a ha ki’i tamasi’i ta’u 10. Ne kamata ke u fifili pe ko e hā nai ‘eku me’a ‘oku fai aí.

‘I he momeniti ko iá, na’e ala mai ha taha ‘o hoku kaungā-ngāue ma’olungá ki hoku umá. Na’á ne ‘eke mai pe ‘oku ou fēfē pea ne u hua’i ange ki ai ‘eku ongo’i ‘itá mo e manavasi’i. Na’e hanga ‘e he’ene talí ‘o liliu ‘eku mo’uí. Na’á ne talamai ko ia mo hono kaungā-ngāue, ‘oku nau laukau’aki au pea ‘oku nau ongo’i te u hoko ko ha toketā tu’uki-mu’a. Ko hono fakanounou, na’á ne falala te u lavame’a ‘i ha taimi na’e ‘ikai ke u falala au te u lava ha me’a.

Hangē ko e me'a ne u a'usiá, 'oku tau fa'a fanongo ki hono fehu'i 'e hotau kāingalotú, "Ko ha tokotaha lelei nai au?" pe "Te u a'u nai ki he pule'anga fakasilesitalé?" Ko e mo'oni, 'oku 'ikai foki ha me'a ia ko e "lelei fe'unga." He 'ikai pē ke tau teitei lava 'e kitautolu ia 'o "ngāue'i" pe ma'u ha "totonu" ki hotau fakamo'uí, ka 'oku angamaheni 'aki pē 'etau fifili pe 'oku tau fakahoifua nai ki he 'Eikí, he ko 'ene mahino ia kiate au 'a e ngaahi fehu'i ni?

Taimi 'e ní'hi 'i he'etau omi ki he lotú, 'oku tau ongo'i lotofó'i 'o a'u pē ki he ngaahi fakaafe fakamātoato 'oku fai mai ke fakalelei'i 'etau mo'uí. 'Oku tau fakakaukautolu pē, "He 'ikai ke u lava 'o fai kotoa e ngaahi me'a ni" pe "He 'ikai pē ke u teitei lelei fe'unga au mo e kakaí ni." Mahalo 'oku tau ongo'i tatau mo e ongo ne u ma'u he falemahakí he pō ko ía.

Sí'oku kāinga, mou kātaki ka kuo pau ke tuku 'etau fakafehoanaki kitautolu ki he ní'hi kehé. 'Oku tau fakamama-hi'i kitautolu 'i he'etau fe'au'auhi mo e fakatataú. 'Oku hala 'etau fakafuofua'i hotau mahu'ingá tu'unga 'i he *ngaahi me'a* 'oku tau fai pe 'ikai ma'ú kae pehē ki he *fakakaukau* 'a e ní'hi kehé. Kapau 'e fie ma'u ke tau fakafehoanaki, tau fakafehoanaki mu'a e tu'unga ne tau 'i ai he kuohilí, ki he tu'unga 'oku tau 'i ai he 'aho ní—mo e tu'unga 'oku tau fie 'i ai he kaha'ú. Ko e lau pē 'oku mahu'inga kiate kitautolú, 'a e fakakaukau mai ko ia e Tamai Hēvaní kiate kitautolú. Kātaki 'o kolea fakamātoato 'a 'Ene fakakaukau kiate koé. Te Ne 'ofa mo fakatonutonu kitautolu ka he 'ikai ke ne fakatupu lotosi'i; ko e founa ia 'a Sētané.

Tuku ke u 'oatu fakahangatonu mo mahino. Ko e tali ki he ongo fehu'i "Ko ha taha lelei nai aú?" mo e "Te u lava na?" ko e "Io! 'Okú ke lelei fe'unga" pea "Io, te ke lava 'o fai ia kapau te ke fakatomala pea 'oua 'e kumi-'uhinga pe angatu'u." Ko e 'Otua 'o e langí, 'oku 'ikai ko ha fakamaau ta'e'ofa ia 'oku kumi ha fa'ahinga 'uhinga ke tuli ai kitautolu mei he va'ingá. Ko 'etau Tamai 'ofa hoahaoá Ia, pea ko Hono finangaló pē ke toe foki ange 'Ene fānaú kotoa ki 'api 'o nofo mo Ia ko ha fāmili ta'engata. Na'á Ne foaki mo'oni Hono 'Alo pē taha na'e fakatupú, ke 'oua na'a tau 'auha

kae ma'u e mo'ui ta'engatá!¹ Tui mu'a ki ai, peá ke ma'u mu'a ha 'amanaki lelei mo ha fiamālie 'i he mo'oni ta'engata ko 'ení. Ko e taumu'a 'etau Tamai Hēvaní ke tau lava kotoa ia! Ko 'Ene ngāue mo Hono nāunaú ia.²

'Oku ou saí'ia he founa hono fa'a ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení. Kuo tu'o lahi 'eku fanongo ki he'ene pehē, "E kāinga, ko e me'a pē 'oku fie ma'u mai 'e he 'Eikí ke tau feinga, ka kuo pau ke tau feinga *fakamātoato*!"³

'Oku 'uhinga 'a e "feinga fakamātoato" ke tau fai hotau lelei tahá, pea 'ilo'i e tafa'aki 'oku fie ma'u ke tau fakalelei'i pea toe feinga pē. 'I he'etau toutou fai 'ení, te tau toe ofi 'aupito ai ki he 'Eikí; 'oku tau ongo'i lahi ange ai 'a Hono Laumālié;⁴ pea tau toe ma'u lahi ange ai 'Ene 'alo'ofá, pe tokoní.⁵

'Oku tau fakakaukau he taimi 'e ní'hi 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i e fie ma'u lahi 'e he 'Eikí ke Ne tokoní'i kitautolú. 'Oku ou saí'ia he lea 'a 'Eletā Tēvita A. Petinaá, he'ene pehē:

"Oku mahino lelei ki hotau tokolahi ko e Fakalelei 'oku ma'á e kau angahalá ia. 'Oku 'ikai ke u fu'u fakapapau'i pe 'oku tau 'ilo mo mahino kiate kitautolu ko e Fakalelei 'oku toe 'aonga pē ia ki he kau mā'oni'óní.

"... 'Oku tokoni e Fakalelei ke tau ikuna'i pea faka'ehi'ehi mei hono fai e ngaahi me'a 'oku koví kae fai lelei pea angalelei. . . .

"... 'Oku 'i he ... 'alo'ofa pē 'a e 'Eikí 'oku lava ke ma'u ai 'e he ní'hi fakafó'ituituí, . . . 'a e mālohi mo e tokoni ke fai e ngaahi ngāue lelei na'e 'ikai ke nau malava 'o [fai] pē 'e kinautolú. . . . Ko e fa'ahinga ivi tokoni 'eni 'o e 'alo'ofá . . . ' [Bible Dictionary, "Alo-'ofa"; tñaki atu e fakamamafá] . . . pe tokoni fakalangi 'oku fie ma'u mo'oni 'e kitautolu kotoa ke tau fe'unga ai mo e pule'anga fakasilesitalé."⁶

Pea ko e me'a pē ke tau fai ke ma'u ai e tokoni fakalangí ni, ko 'etau kole pea tau ngāue'i e ngaahi ue'i mā'oni'oni 'oku tau ma'ú.

Ko e ongoongo fakafiefiá kapau kuo tau fakatomala fakamātoato, he 'ikai hanga 'e he'etau ngaahi angahala kimu'á 'o ta'ofi kitautolu mei he hakeaki'i. 'Oku fakamatala 'a Molonai kau ki he kau maumaufono 'o hono kuongá: "Ka 'i he'enua fa'a fakatomala mo kole ha fakamolemole 'i he loto-mo'óní, na'e fakamolemole'i 'a kinautolu."⁷

Pea na'e folofola 'a e 'Eikí 'o kau ki he taha angahalá 'o pehē:

"Kapau te ne vete 'ene ngaahi angahalá 'i ho 'aó pea mo hoku 'aó, pea

fakatomala 'i he mo'oni 'o hono lotó, ke ke fakamolemole'i ia, pea te u fakamolemole'i ia foki.

“Io, pea 'o ka fakatomala ma'u pē 'a hoku kaka'i te u fakamolemole'i 'a kinautolu 'i he'enua ngaahi angahala kiate aú.”⁸

Kapau te tau fakatomala fakamātoato, 'e fakamolemole'i kitautolu 'e he 'Otuá, na'a mo e taimi kuo tau toutou fai ai 'a e angahala tatau pē. Na'e pehē 'e 'Eletā Sefili R. Hōlani: “Neongo pe ko e hā e ngaahi faingamālie kuo ngali mole meiate ko'e pe ko e lahi e ngaahi fehalaaki kuó ke fa'i . . . , 'oku ou fakamo'oni atu, kuo *te'eki* ai ke ke a'u koe ki ha tu'unga he 'ikai ta'e lava ke a'u ki ai e 'ofa 'a e 'Otuá. He 'ikai malava ke ta'e a'u atu kiate koe e maama ta'engata 'o e Fakalelei 'a Kalaisi.”⁹

'Oku 'ikai teitei 'uhinga 'eni ia ke pehē 'oku sai pē 'a e faiangahalá. Kuo 'i ai ma'u pē ha nunu'a 'o e faiangahalá. Kuo hanga ma'u pē 'e he angahalá 'o fakalavea'i mo fakamamahi'i e tokotaha angahalá mo kinautolu ne uesia 'e he'ene angahalá. 'Oku 'ikai 'aupito ke faingofua 'a e fakatomala mo'oní.¹⁰ 'Ikai ngata a'i, ma'u mu'a ha mahino neongo 'oku to'o atu 'e he 'Otuá 'a e ongo'i halaia pea mo e 'uli 'o 'etau ngaahi angahalá he taimi 'oku tau fakatomala fakamātoato a'i, ka he 'ikai ke Ne to'o atu leva 'a e ngaahi nunu'a kotoa pē 'o

'etau faiangahalá. Taimi 'e n'ihia te tau fe'ao mo ia he toenga 'o 'etau mo'u'i. Pea ko e angahala kovi tahá, 'a e angahala teuaki, 'a e taimi 'oku pehē ai 'e ha taha, “Te u faiangahala he taimi ni kae toki fakatomala'i pē 'amuiauge.” 'Oku ou tui ko hono taukae'i 'eni e feilaulau mo e mamahi ne foua 'e Sisū Kalaisi.

Na'e folofola tonu e 'Eiki 'o pehē, “He ko au ko e 'Eiki 'oku 'ikai te u lava ke mamata ki he angahalá 'o momo'i faka'atu'i ia.”¹¹

Pea talaki 'e 'Alamá 'o pehē, “Vakai 'oku ou pehē kiate koe, kuo te'eki ai hoko 'a e fai angahalá ko e fiefia.”¹²

Ko e taha e ngaahi 'uhinga 'oku mo'oni ai e lea 'a 'Alamá, he ko e toutou faiangahalá, 'oku tau fakamavahe'i ai kitautolu mei he Laumālie, 'oku tau hoko ai 'o lotofō'i pea tau ta'ofi leva 'etau fakatomalá. Ka 'oku ou toe fakaongo atu, tu'unga 'i he Fakalelei 'a e Fakamo'u'i, te tau lava 'o fakatomala pea fakamolemole'i kakato kitautolu, 'i he taimi 'oku tau fakatomala fakamātoato a'i.

He 'ikai lava 'o kumi 'uhinga kae 'ikai ke tau fakatomala. He 'ikai lava ke tau fakatonuhia'i pē 'etau faiangahalá 'i ha'atau pehē, “Oku 'afio'i pē 'e he 'Otuá ia 'oku faingatá'a kiate au pea 'okú Ne tali lelei pē au he tu'unga 'oku ou 'i a'i.” 'Oku 'uhinga 'a e “feinga fakamātoato” ke tau toutou tauhi e tu'unga mo'u'i 'a e 'Eiki, 'a ia 'oku tala fakamahino mai 'i he ngaahi fahu'i 'oku 'eke mai kae toki ma'u ha'ate lekomeni temipalé.

Ko e me'a 'e taha te ne ta'ofi kitautolu mei hēvani mo ne fakamavahe'i kitautolu mei he tokoni 'oku tau fie ma'u he taimi ní, ko e angatu'ú. 'Oku tau ako mei he tohi 'a Mōsesé, na'e kapusi 'a Sētane mei he langí ko 'ene angatu'ú.¹³ 'Oku tau angatu'ú he taimi ko ia 'oku tau pehē loto ai, “Oku 'ikai ke u fie ma'u e 'Otuá, pea he 'ikai ke u fakatomala.”

'I he'eku hoko ko ha toketā ki he fānaú 'i he loki ki he puke lalahí, 'oku ou 'ilo'i kapau 'e 'ikai tali 'e ha sino e faito'o 'e mo'u'i a'i, 'e lava ke hoko ai ha mate. 'I he taimi tatau pē, ko e taimi 'oku tau angatu'ú ai ki he 'Otuá, 'oku tau fakafisinga'i ai e tokoni 'e taha te tau ma'u mo 'amanaki atu ki a'i, 'a ia ko Sisū Kalaisi, pea 'e hoko ai e mate fakalaumālie. He 'ikai ha mālohi 'o ha

taha ke ne fai 'eni 'iate ia pē. He 'ikai ke tau teitei “lelei fe'unga,” ka ne ta'e'oua e ngaahi tokoni pea mo e 'alo'ofa 'a Sisū Kalaisi,¹⁴ ka koe'uhí 'oku faka'apa'apa'i 'e he 'Otuá 'etau tau'atāina ke filí, he 'ikai lava ai ke fakahaofi kitautolu kae 'oua ke tau feinga. Ko e napangapangamālie ia 'a e 'alo'ofa mo e ngāué. Te tau lava 'o 'amanaki lelei 'ia Kalaisi he 'okú Ne fietokoni'i mo liliu kitautolu. Ko hono mo'oní, kuó Ne 'osi tokoni'i koe. Ki'i tu'u hifo pē 'o fakakaukau pea 'ilo'i 'Ene tokoni kuo fai ki ho'o mo'u'i.

'Oku ou fakamo'oni kapau te mou feinga fakamātoato pea 'oua 'e kumi 'uhinga mo angatu'ú—kae toutou fakatomala mo tautapa ke ma'u e 'alo'ofa pe ko e tokoni 'a Kalaisi—te ke “lelei fe'unga,” pē koe ai, 'o fakahōifua ki he 'Eiki; te ke a'usia e pule'anga fakasilesitiale, 'o haohaoa 'ia Kalaisi; pea te ke ma'u e ngaahi tāpuaki mo e nāunau pea mo e fiefia 'oku finangalo e 'Otuá ke ma'u 'e He'ene fānau pelepelengesi kotoa pē—kau ai 'a kitaua. 'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'u'i 'a e 'Otuá pea 'okú Ne finangalo ke tau foki ange ki 'api. 'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'u'i 'a Sisū. 'I he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Sione 3:16.
2. Vakai, Mōsesé 1:39.
3. Ko e kupu'i lea totonu ko 'eni meia Palesiteni Hingikeli, 'oku 'ikai paaki ia 'i ha tohi, ka 'oku lekooti 'eni: “Fai pē ho lelei tahá, kae fakapapai'i ko ho lelei tahá ia” (“A Challenging Time—a Wonderful Time,” *Teaching Seminary: Preservice Readings* [Church Educational System manual, 2004], 18). 'Okú ne hoko atu 'o pehē: “Oua mu'a te ke fakafu'i koe 'i ho'o fakakaukau atu he 'ikai malavá. 'Oua te ke fokotu'u ha ngaahi taumu'a he 'ikai malava ke ke a'usia. Fai pē me'a 'okú ke lavá, 'i he lelei taha 'okú ke 'iló, pea 'e tali 'e he 'Eiki 'a ho'o feingá (“Rise to the Stature of the Divine within You,” *Ensign*, Nov. 1989, 96).
4. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:24.
5. Vakai, 'Eta 12:27.
6. David A. Bednar, “Ko e Fakalelei pea mo e Fononga Fakamatelié,” *Liahona*, 'Epeleli. 2012, 14.
7. Molonai 6:8.
8. Mōsaia 26:29–30.
9. Jeffrey R. Holland, “Ko e Kau Ngāue 'i he Ngoue Vainé,” *Liahona*, Mē 2012, 31.
10. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 7:15–19.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:31.
12. 'Alamá 41:10.
13. Vakai, Mōsesé 4:3.
14. Vakai, 2 Nifai 2:6–8.

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko ha Fakamo'oni 'o e 'Otuá

'I ho' fa'a lotua fakamātoato ha ngaahi faingamālie ke "tu'u ai ko ha fakamo'oni 'o e 'Otuá," 'e hoko mai e ngaahi faingamālie ko iá.

Ko e konga lahi e ngāue mahu'inga 'a e 'Otuá 'oku 'ikai fakatokanga'i ia 'e he kakai 'o e māmaní. Na'e 'omi 'e he senituli hono ono kimu'a 'ia Kalaisí, ha kau mataotao faka'atamai hangē ko Konifusiasi 'o Siainá mo Puta 'o 'Initia Hahaké, ka ko e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá na'e 'ia Taniela ia, 'a e palōfita na'e nofo pōpula he lolotonga e pule 'a e tu'i Pāpilone ko Nepukanesá.

'I he puputu'u 'a Nepukanesa mei ha'ane misí he po'ulí, naá ne tu'utu'u-ni ai ke fakahā ange 'e he'ene kau faimaná mo e kau fie maná fakatou-'osi 'a 'ene misí pea faka'uhinga'i mo 'ene misí. Na'e 'ikai foki ke nau lava 'o fakahā ki he tu'í 'a e me'a na'e misí ki aí pea nau lāunga. "Okú 'ikai ha tangata 'i māmani 'oku mafai [ke fakahā 'a e me'á ni, pe 'oku 'i ai ha tu'í kuo kole] ki ha ngaahi me'a pehē."¹ Na'e houhau 'a e Tu'í ko Nepukanesá 'i he 'ikai ke nau lava 'o fai iá, peá ne tu'utu'uni he'ene houhau, ke tāmata'i kotoa 'ene kau faifale'í.

Na'e lotua 'e Taniela, ko e taha 'o e kau tangata poto 'a e Tu'í, ke ma'u "a e 'alo'ofa 'a e . . . 'Otuá . . . 'i he me'a fufuú ni."²

Na'e hoko ai ha mana. Na'e fakahā kia Taniela e me'alilo na'e misí ki ai 'a e Tu'í.

Na'e 'ave 'a Taniela ki he 'ao 'o e tu'í. "Okú ke fa'a fai ke fakahā kiate au 'a e misí 'a ia na'á ku mamata aí mo hono 'uhinga 'o iá?"

Na'e tali ange 'e Tāniela:

"[He 'ikai lava] 'e he kau tangata potó, mo e kau 'asitalōnomá, pe 'e he kau faimaná [ke fakahā atu ho'o misí]. . . .

"Ka 'oku 'i ai ha 'Otuá 'i he langí te [ne lava 'o fakahā 'a e ngaahi me'á ni pea te Ne] fakahā ki . . . he tu'í ko

Nepukanesá 'a ia 'e hoko 'i he 'aho 'amuí. . . .

Na'e pehē 'e Taniela, "E fokotu'u 'e he 'Otuá 'o e langí ha pule'anga, [ko ha maka na'e tā, ta'ekau ai ha nima, 'a ia 'e hoko ko ha mo'unga te ne fakafonu 'a e māmaní kotoa] 'o 'ikai toe faka'auha . . . [ka ke] tu'u ma'u ia 'o ta'engata.

Na'e pehē 'e Taniela, "Ko e misí, 'oku mahino pea ko hono 'uhinga 'o iá 'oku ma'u."³

'I hono fakamatala'i pea faka'uhinga'i 'ene misí, na'e folofola mahino e tu'í, "Ko ho 'Otuá ko e 'Otuá ia 'o e ngaahi 'otuá, mo e 'Eiki 'o e ngaahi tu'í."⁴

Na'e hoko mai he tokoni faka'ofa 'a e 'Otuá kia Taniela, e kaha'u ne kikite'i ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i hono toe fakafoki mai ki māmaní, "ko ha pule'anga . . . [te ne fakafonu] 'a māmani kotoa . . . 'e 'ikai ke teitei faka-'auha . . . [ka 'e] tu'u 'o lauikuonga."

Hangē ko ia ne kikite'i 'e Nifái, 'e tokosi'i e kau mēmipa 'o e Siasí he ngaahi 'aho kimui ní 'e ka te nau 'i he funga 'o e māmaní kotoa, pea 'e 'atā 'a e mālohi mo e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki ki he kakai kotoa pē te nau fie ma'u iá, 'o fakafonu 'a e māmaní hangē ko e kikite'i 'e Taniela.⁵

Na'e ma'u 'e he Palōfita ko Sio-sefa Sāmitá 'i he 1831 'a e fakahā ko 'ení: "Kuo tuku mai 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá [mo e tākaki mai 'o 'Isileli mei he potu 'e fā 'o e māmaní] ki he tangatá, pea 'e teka atu mei ai 'a e ongoongolelei 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmaní, 'o hangē ko e teka atu 'a

e maka kuo tā mei he mo'ungá, ta'ekau ai ha nimá, kae 'oua kuo fakafonu 'e ia 'a e māmaní kotoa pē.⁶

Ko ha Fatongia 'Oku Tau 'Inasi Ai

Ko e tñaki 'o 'Isilelí, ko ha mana ia. 'Oku hangē ia ko ha fu'u pāsolo 'e fokotu'utu'u hono ngaahi kongá kimu'a pea hoko e me'a nāunau'ia 'o e Hā'ele 'Angaua Maí. Pau pē na'e puputu'u e Kāingalotu 'o e kuonga mu'á 'i he fekau ke nau 'oatu e ongoongolelei kuo fakafoki maí ki māmani kotoá 'o tatau mo 'etau puputu'u 'i he fokotu'ú 'a e ngaahi me'a ke faí. Ka na'a nau kamata mei he toko taha mo e palopalema 'e taha, 'o kumi e founa totonu ke fakahoko 'aki e ngāue fakalangí ni. Ne kamata māmālie 'a e maka na'e tā, ta'ekau ai ha nimá, ke teka; mei he laungeaú ki he laumanó, pea 'oku fokotu'utu'u e pāsolo 'o e ngāue lahi mo fakafókó ni

'e ha Kāingalotu 'e lauimiliona 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Ko e konga takitaha kitautolu 'o e pāsóló, pea 'oku tau takitaha tokoni ke fokotu'u totonu ha ngaahi kongo-konga mahu'inga kehe. 'Oku fie ma'u koe 'i he ngāue ma'ongo'ongá ni. 'Oku mahino 'eni 'etau vakai atú. 'Oku tau lava 'o sio ki he hoko atu 'a e maná, pea mo e tatakí kitautolu 'e he to'u-kupu 'o e 'Eikí 'i he 'etau fakakakato 'a e toengá. Pea, "e toki folofola 'a Sihova Ma'ongo'onga, kuo lava 'a e ngāué,"⁷ pea te Ne foki mai 'i he faka'e'i'eiki mo e nāunau.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: "Ko e taimi 'eni ke fakataha mai ai e kāingalotú mo e kau faifekaú, ke nau ngāue fakataha . . . 'o 'omi e ngaahi laumālié kiate Ia. . . . Te Ne tokoni'i 'etau ngāué kapau te tau ngāue 'i he tui ke fakahoko 'Ene ngāué."⁸

'Oku hangē hono tñaki 'o 'Isilelí, ko ha fu'u pāsóló, 'oku fokotu'utu'u hono ngaahi kongokongá ke tonu kimu'a he Hā'ele 'Angaua Maí. 'Oku tau tatau mo ha konga 'o e pāsóló, pea 'oku tau tokoni ke fokotu'utu'u lelei e ngaahi konga mahu'ingá.

Kuo hilifaki 'eni kiate kitautolu katoa 'a e fatongia ne fokotu'u fakalangí 'o mei-mei ki he uma pē 'o e kau faifekau taimi kakató. 'Oku tau loto kotoa ke vahevahe 'a e ongoongolelei, pea mo fakafeta'i, 'i he papitaiso 'a e lauiafé he uike takitaha. Kae na'a mo e tāpuaki faka'ofó'ofá ni, 'oku hanga he 'etau tokanga ki hotau kāingá mo 'etau holi ke fakahōifua ki he 'Otuá, 'o 'omi ha ongo'i vivili ke vahevahe atu mo fakamālohia e pule'anga 'o e 'Otuá he funga 'o e māmaní.

Ko e Ngata'anga 'o e Ongoi Halaia

Neongo te ke ala ma'u ha holi lahi ke vahevahe 'a e ongoongolelei, kae mahalo he 'ikai ke ke fiefia he ola ho'o feinga he kuohilí. Te ke ala ongo'i hangē ko ha kaume'a na'a ne pehē, "Kuó u 'osi lea ki homau fāmilí mo e ngaahi kaume'a kau ki he Siasí, ka ko e tokosi'i pē ne fie tokanga ki aí, pea kuó u faka'au 'o momou lahi ange 'i he ta'e-tali kotoa pē. 'Oku ou 'ilo'i 'oku totonu ke u ngāue lahi ange, ka 'oku 'ikai ke u lava, pea ko e me'a pē 'oku ou ongo'i ko ha loto halaia lahi fau."

Tuku ke u vakai pe te u lava 'o tokoni.

'Oku 'i ai ha fatongia mahu'inga 'o e ongo'i halaia ke ne fakaaake kitautolu ki he liliu ke fakahokó, ka 'oku 'i ai pē ngata'anga hono tokoni'i kitautolu 'e he ongo'i halaia.

'Oku hangē e ongo'i halaia ko ha puha 'uhila 'i ha me'alele penisiní. Te ne fakamaama 'a e me'alelé, fakamo'ui e misiní, mo fakaulo 'a e maama mu'á, ka he 'ikai ke ne 'omi e pensini ki he fononga lōloa 'oku teu faí. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e puha 'uhilá 'ata'atā pē. 'Oku 'ikai fe'unga mo e ongo'i halaia ia.

Te u fokotu'u atu ke tuku ho'o ongo'i halaia 'i ha tōnounou 'okú ke pehē 'okú ke ma'u 'i hono vahevahe 'o e ongoongolelei. Ka ke lotu hangē ko 'Alamaá, ke ma'u ha faingamālie ke "tu'u ko [ha fakamo'oni] 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē . . . koe'uhí ke huhu'i [ha ní'hi kehe] 'e he 'Otuá, pea kau fakataha mo kinautolu 'oku 'o e 'uluaki toetu'ú, [pea] ma'u 'a e mo'ui ta'engatá."⁹ Ko ha ivi 'eni ia 'oku mālohi ange 'i he ongo'i halaia.

‘Oku fakaho’ata mai ‘e he hoko ko ha fakamo’oni ‘o e ‘Otuá ‘i he taimi kotoa pē mo e feitu’u kotoa peé, ‘a e anga ‘o ‘etau mo’uí mo ‘etau leá.

Fakamatala’i tau’atāina ho’o tui kia Kalaisí. Ka ‘i ai ha faingamālie, lea ki He’ene mo’uí, ‘Ene ngaahi akonakí, mo ‘Ene me’afoaki ta’efakatataua ki he fa’a-hinga kotoa ‘o e tangatá. Vahevahe ‘Ene ngaahi mo’oni mahu’inga mei he Tohi ‘a Molomoná. Kuó Ne fai mai e tala’ofa ko ‘ení: “Pea ko ia ia . . . ‘e fakahā au ‘i he ‘ao ‘o e kakaí, te u fakahā ia ‘i he ‘ao ‘o ‘eku Tamai ‘oku ‘i he langí.”¹⁰ ‘Oku ou palōmesi atu kapau te ke fa’a lotua fakamātoato ‘a e faingamālie ke “tu’u ko ha fakamo’oni ‘o e ‘Otuá,” ‘e ma’u ‘a e ngaahi faingamālie ko iá, pea ko ia ‘oku kumia ha maama mo e poto lahi angé, ‘e foaki ia kiate koe. ‘E ‘ave ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ho’o ngaahi leá ki he loto ‘o ha taha pea ‘e ‘i ai ‘a e ‘aho ‘e fakahā ai koe ‘e he Fakamo’uí ‘i he ‘ao ‘o ‘Ene Tamai, ‘i ho’o talangofua ki he ue’i fakalaumālié.

Ko ha Ngāue Fakatokolahi

Ko ha ngāue fakatokolahi ‘a e ngāue fakalaumālie ko ia ‘o e tokoni’i ha taha ke ha’u ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá. Faka-‘aonga’i ‘a e kau faifekau ‘i he vave taha te ke lavá, mo lotua ha tokoni fakalangi. Ka ke manatu’i ‘oku ‘ikai ke pule koe ki he taimi ‘o e ului ‘a ha taha.¹¹

Na’e ako fakafaito’o ‘a Kamala Pea-seni mei he Motu Maulitasí, ‘i Potiei ‘i Falanisē, ‘i he’emau fetaulaki ‘i Fēpueli 1991. Ne mau lotu fakafāmilí ke mau lava ‘o vahevahe ‘a e ongoongolelé mo ha taha ‘oku fekumi ki he mo’oni, pea ne ma ako’i ia ‘i homa ‘apí. Na’á ku faingamālie ke papitaiso ia, ka na’e ‘ikai ko kimaua na’e tokoni lahi taha ke kau mai ‘a Kamala ki he Siasí. Na’e hoko ha ngaahi kaungāme’a, kau faifekau, pea mo e kau mēmipa ‘o e fāmilí ko ha “kau fakamo’oni ‘o e ‘Otuá” ‘i hono fonua tupu’á, pea ‘i ha ‘aho ‘e taha ‘i Falanisē, ‘i he taimi totonu kia Kamalá, na’á ne fili ai ke papitaiso. Hili ha ta’u ‘e 25 mei ai, kuo ‘ākilotoa ia ‘e he ngaahi tāpuaki ‘o e fili ko iá, pea ‘oku ngāue fakafaifekau ‘ene tamasi’i ‘i Matakasikā.

Kātaki ‘o ‘oua ‘e lau ho’o feinga ke vahevahe e ‘ofa ‘a e Fakamo’uí mo e

Na’e hoko hono fakaului ‘o Diego Gomez (‘olunga, ‘otu mu’á, fika tolu mei to’omata’ú) pea mo Kamla Persand (to’omata’ú mo hono fāmilí hili ha ta’u ‘e 25 mei hono papitaisó), ‘i he tokoni mo e poupou ‘a ha kakai tokolahi ne nau hoko ko ha “kau fakamo’oni ‘o e ‘Otuá.”

ni’ihi kehé ko ha sivi ke ke lava pe tō ai, ‘o makatu’unga ho māká ‘i he tokoni ho kaungāme’a ki ho’o ongó pe fakaafe ke talanoa mo e kau faifekau.¹² He ‘ikai ke tau lava ‘o fakamāu’i e ola ‘o ‘etau ngāué ‘aki hotau mata fakamatelié, pe te tau lava ‘o fakataimitēpile’i. Ko e taimi ‘oku tau fevahevahe’aki ai e ‘ofa ‘a e Fakamo’uí, ko hotau māká ma’u pē ko e A+.

Kuo fakataputapui ‘e ha ngaahi pule’anga ‘e ni’ihi e ngāue ‘a ‘etau kau faifekau, ‘o iku fakahaa’i ai ‘e hotau kāingalotu faka’ei’eikí ha lototo’a lahi ange ‘i he’enua hoko ko e “kau fakamo’oni ‘o e ‘Otuá ‘i he taimi kotoa pē mo e feitu’u kotoa peé.”

‘Oku fa’a fa’o ma’u pē ‘e Natesitā ‘o Mosikou’ ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i ha puha me’a’ofa fakataha mo ha lola lahi takatakai ai, ‘o ne foaki ki he ni’ihi kehé. Na’á ne pehē, “Oku ou talaange kiate kinautolu, ko e me’a’ofa faka’ofa’ofa taha ‘eni te u lava ke foaki angé.”

Taimi nounou pē mei he’ene papi ‘i ‘Iukuleiní, kuo ma’u ‘e Sivetilana ha ongo ke ne vahevahe ‘a e ongoongolelé mo ha tangata na’e fa’a fetaulaki mo ia ‘i he pasí. Na’á ne fahu’i ange ‘i he hifo ‘a e tangatá he tau’anga pasí, “Te ke fie ‘ilo lahi ange ki he ‘Otuá?” Na’e talaange ‘e he tangatá, “Io.” Na’e ako’i ‘e he ongo faifekau ‘a Vikitā pea papitaiso. Na’á ne sila kimui mo Sivetilana ‘i he Temipale Falaipēeki Siamané.

Tokanga, he ‘e ala ma’u ho ngaahi tāpuakí ‘i ha ngaahi founga ta’e amanekina.

Na’á ma fetaulaki mo Kefi mo Tieko Kōmesi mo hono fāmilí faka-‘ofa’ofa ‘i Sōleki Siti he ta’u ‘e fitu kuohilí. Na’a nau ō ki ha ‘oupeni hausi ‘o e temipalé mo kimaua ka na’e ‘ikai ke na tali ‘ema fakaafe ke na ako lahi ange ki he Siasí. Ne u ma’u ha telefoni faka’ohovale mea Tieko ‘i Mē ‘o e ta’u ní. Ne hanga ‘e he ngaahi me’a ne hoko he’ene mo’uí ‘o ue’i ia ke ne lotu. Na’á ne kumi ‘a e ongo faifekau ‘iate ia pē, ako e ngaahi lēsoní, pea kuo mateuteu ke papitaiso. ‘I he ‘aho 11 ‘o Suné, na’á ku hifo ai ki he vai ‘o e papitaisó mo hoku kaume’a mo e kaungā ākonga ko Tieko Kōmesi. Na’e hoko ‘ene ului ‘i hono taimi pē ‘o’ona pea ne hoko ia ‘i he tokoni mo e poupou ‘a ha tokolahi na’a nau fakafeohi kiate ia ko e “kau fakamo’oni ‘o e ‘Otuá.”

Ko ha Fakaafe ki he To'u Tupú

'Oku ou fai ha fakaafe mo ha tukupā makehe ki hotau kau to'u tupu fakaofu mo e kakai lalahi kei talavou he funga 'o māmaní, ke nau hoko ko e "kau fakamo'oni 'o e 'Otuá." 'Oku 'ata'atā kinautolu 'oku mou feohí ki he fehu'i fakalaumālī. Manatu 'i 'a e pāsóló? 'Oku 'ikai ke ke kamata hala'atā pē 'a e ngāué, ka 'okú ke ma'u 'a e tekinolosiá mo e mītia fetu'utakí. 'Oku mau fie ma'u koe; 'oku fie ma'u koe 'e he 'Eikí ke ke kau lahi ange 'i he ngāue ma'ongo'ongá ni.

Na'e folofola e Fakamo'uí, "Ko ia ke 'alu 'a kimoutolu, 'o fakalotu 'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, 'o papitaiso 'a kinautolu 'i he huafa 'o e Tamaí, mo e 'Aló, mo e Laumālie Mā'oni'oni." ¹³

Na'e 'ikai hokonoa pē ho'o nofo 'i 'Afilika, 'Ēsia, 'Iulope, 'Amelika Tokelau, Lotoloto, pe Tongá, 'i he Pasifikí, pe 'i ha toe potu 'i he māmani 'o e 'Otuá, he kuo pau ke mafola e ongoongoleí ki he "pule'anga, fa'ahinga, lea mo e kakai" kotoa pē. ¹⁴

"E fokotu'u 'e he 'Otuá 'o e langí ha pule'anga, [ko ha maka na'e tā, ta'ekau ai ha nima, kuo hoko ko ha mo'unga ma'ongo'onga te ne fakafonu 'a e māmaní kotoa] 'o 'ikai toe faka'auha . . . [ka ke] tu'u ma'u ia 'o ta'engata.

". . . Ko e misí, 'oku mahino pea ko hono 'uhinga 'o iá 'oku ma'u." ¹⁵

Te u faka'osi 'aki e lea mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: "Ui ki he 'Eikí, koe'uhí ke 'alu atu 'a hono

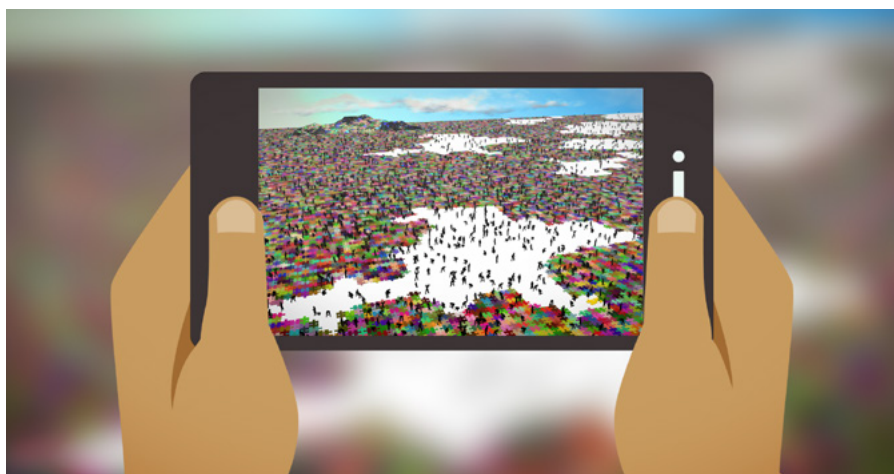
pule'angá 'i he funga 'o e māmaní, koe'uhí ke tali ia 'e hono kakaí pea mateuteu ki he ngaahi 'aho 'e hoko maí, 'a ia 'e hā'e hifo ai 'a e Foha 'o e Tangatá 'i he langí, kuo kofu ia 'aki 'a e ngingila 'o hono nāunaú, ke fetaulaki mo e pule'anga 'o e 'Otuá 'a ia kuo fokotu'u 'i he māmaní." ¹⁶ 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Taniela 2:10.
2. Taniela 2:18.
3. Taniela 2:26–28, 44–45; vakai foki, veesi 34–35.
4. Taniela 2:47.
5. Vakai, 1 Nifai 2:12–14.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:11.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 465; vakai

foki, Boyd K. Packer, "The Standard of Truth Has Been Erected," *Liahona*, Nov. 2003, 27.

8. Thomas S. Monson, "Talitali Lelei Kimoutolu ki he Konifelenisí," *Liahona*, Nov. 2013, 4.
9. Mōsaia 18:9.
10. Mātiu 10:32.
11. Na'á ku 'i Sanitā Malia 'i Palāsila 'i he māhina nai 'e taha kuohilí. Ne talamai 'e Misa Sao Kalala na'e ma'ulotu 'i ha ta'u 'e ua 'i he'ene kei talavou, pea loto ke papitaiso, ka na'e 'ikai fie fakangofua he'ene tamaí. Na'á ne talaange 'i ha 'aho 'e taha ki hono tuofāfiné, ne nau faka'amu tatau pē, 'oku fie ma'u ke nau lotu ke fakamolū 'e he 'Otuá e loto 'enau tamaí. Na'a nau lotu pea nau ō ki he akó.
'I he'enau foki mai he 'aho ko iá, na'e faka'ohovale, he na'e ha'u e tokoua 'enau tamaí mei ha kolo mama'o. Na'e 'i honau 'apí 'o talanoa mo 'enau tamaí. 'I he 'i loki e tokoua 'enau tamaí, na'e toe kole 'e he fānaú ki he'enau tamaí pe 'e lava ke nau papitaiso. Na'e tu'u atu e tokoua 'enau tamaí 'o hili hono nimá he uma hono tokoua si'i mo pehē ange, "Lainolo, 'oku mo'oni. Tuku ke nau papi." Na'e 'ikai ke nau 'ilo, ne 'osi papitaiso e tokoua 'o e tangata'eikí 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a.
Na'e ue'i e tokoua 'o e tangata'eikí ke fononga mai ki he 'apí hono tokouá, pea koe'uhí na'e tu'u "ko ha fakamo'oni 'o e 'Otuá" he 'aho ko iá, na'e fakangofua ai hono ngaahi 'ilamutú ke nau papitaiso. Hili mei ai ha ngaahi uike si'i, kuo papitaiso 'a Lainolo mo hono uai. Na'e tali 'e he 'Otuá e lotu 'a e fānaú ko 'ení 'i ha founga fakaofu 'o fou 'i ha taha na'e loto ke ne hoko "ko e fakamo'oni 'o e 'Otuá."
12. "Okú ke ikuna 'i he taimi 'okú ke fakaafe aí, tatau ai pē pe ko e hā hono olá" (Clayton M. Christensen, *The Power of Everyday Missionaries* [2012], 23; vakai foki, everydaymissionaries.org).
13. Mātiu 28:19.
14. Mōsaia 3:28.
15. Taniela 2:44–45; vakai foki, veesi 34–35.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:5.

'Oku ma'u 'e he to'u tupú mo e kakai lalahi kei talavou he funga 'o e māmaní 'a e tekinolosiá mo e mītia fakasōsialé 'o nau pule ki ai.

Fakataha 'o e Ho'atā Tokonakí | 1 'Okatopa 2016

Fakahoko 'e Palesiteni Henry B. Eyring

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí

Ko Hono Hikinima'i e Kau 'Ōfisa 'o e Siasí

Ekāinga, kuo fakaafe'i au 'e Palesiteni Monson ke u 'oatu e ngaahi hingoa 'o e Kau 'Ōfisa Mā'olungá mo e Kau Fitungofulu Faka'ēliá ke mou hikinima'i.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a e Thomas Spencer Monson ko e palōfita, tangata kikite mo e tangata ma'u fakahā pea mo e Palesiteni 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní; Henry Bennion Eyring ko e Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí; pea mo Dieter Friedrich Uchtdorf ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'e loto pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Russell Marion Nelson ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ko e kau mēmipa 'eni 'o e kōlomu ko iá: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, pea mo Dale G. Renlund.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a e ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau

'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kau palōfita, kau tangata kikite mo e kau tangata ma'u fakahā.

Ko ia 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai he founa tatau pē.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'i he loto hounga'ia mo'oni he ngāue kafakafa kuo nau faí, 'a ia ko Elders Daniel L. Johnson, Jairo Mazzagardi, Kent F. Richards, mo Francisco J. Viñas mei he'enau hoko ko ha Kau Fitungofulu Taki Mā'olungá 'o fokotu'u kinautolu ki he tu'unga mālōlō fakalangilangi. 'Oku mau fie fakahāa'i atu foki na'e si'i mālōlō 'a Elder Per G. Malm, he 'aho 26 'o Siulai 2016. 'Oku mau fie fakahāa'i atu homau 'ofa mo e fie kaungā-mamahi kia Sister Malm mo 'ene fānaú mo e makapuná.

Ko kinautolu 'oku fie kau fakataha mai 'i hono fakahāa'i ha fakamālō ki he'enau ngāue fisifisimu'á, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'a Alan R. Walker mei he'ene hoko ko ha Fitungofulu Faka'ēliá. Ko kinautolu 'oku fie kau fakataha mai 'i hono fakahāa'i ha hounga'ia kia Brother Walker he'ene ngāué, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e ni'ihi ko 'ení ko ha Kau Fitungofulu Faka'ēliá: Bhanu K. Hiranandani mo Sandino Roman.

Ko ia 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e toenga 'o e Kau Taki Mā'olungá, Kau Fitungofulu Faka'ēliá mo e kau palesitenisī lahi 'o e ngaahi houalotú, 'o hangē ko 'enau tu'u 'i he taimi ní.

Ko ia 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai he founa tatau pē.

Palesiteni Monson, kuo lau e hikinimá. 'Oku mau fakaafe'i atu 'a kinautolu kuo nau ta'eloto ki ha fa'ahinga fokotu'u, ke nau fetu'utaki ki he'enau palesiteni fakasiteikí.

'E kāinga, 'oku mau fakamālō atu 'i ho'omou tuí mo hono lotua e kau taki 'o e Siasí. ■

Fai 'e 'Elettā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

To'a 'i he Fakamo'oni 'o Sīsuú

'Oku 'ikai totonu ke hanga 'e ha me'a 'oku fakatūkia, 'o 'ai ke puputu'u mo fakafihī'i 'etau fakamo'oni ki he Fakamo'ui.

Ko e mo'ui ta'engata 'a e me'a'ofa mahu'inga taha 'a e 'Otuá pea 'oku ma'u ia 'e kinautolu 'oku nau "tauhi e ngaahi fekau 'a e ['Otuá] 'o kātaki ki he ngata'angá."¹ I he tafa'aki 'e tahá, he 'ikai mo'ui ta'engata ha taha mo 'etau Tamaí Hēvaní "oku 'ikai ke nau to'a 'i he fakamo'oni 'o Sīsuú."² 'Oku lahi ha ngaahi fakatūkia'anga ki he'etau loto-to'a 'a ia te ne lava 'o ta'ofi kinautolu mei hono a'usia e taumu'a 'o e mo'ui ta'engata.³ 'E lava ke fihi e ngaahi fakatūkia'angá; te u 'oatu ha fakatātā.

I he ngaahi ta'u kuohilí ne langa he'eku tangata'eikí ha ki'i fale 'akau he ngoue'anga ne tupu hake aí. Ne faka'ofa'ofa 'aupito e manafa ne tu'u aí. Hili hono fokotu'u e holisí, ne u 'eva atu ki ai. Ne u 'ohovale he hanga 'a e matapā teké ki ha fu'u pou 'uhila ne ki'i mama'o si'i pē mei he falé. Ne u fakakaukau 'okú ne ta'ofi 'ete sio ki he feitu'u faka'ofa'ofá.

Ne u pehē ange, "Tangata'eiki, ko e hā na'á ke fakangofua ai ke nau fokotu'u e fu'u pou 'uhilá 'i mu'a he matapā teké?

Ko 'eku tamaí ko ha tangata ngāue mo anga mokomoko, pea fakamāfana

'ene fakamatalá, "Kuenitini, ko e fu'u pou 'uhilá 'a e me'a faka'ofa'ofa taha kiate au 'i he feitu'u ni!" Na'á ne fakahā mai leva 'ene 'uhingá: "I he'eku sio ki he fu'u pou, 'okú ne fakamanatu mai 'a e 'ikai ke u toe tou vai mei he anovai 'o fetuku ki fale ki he feime'atokoní, fanofanó, pe kaukau. He 'ikai ke u toe tutu te'elango pe maama kalasini he po'ulí ke laukonga 'aki. 'Oku ou fie sio ki he fu'u pou 'uhila ko iá mei he matapā teké."

Ne kehe e anga e vakai 'eku tangata'eikí ki he fu'u pou 'uhilá meiate au. Ne fakafongā'i 'e he fu'u pou ki he'eku tamaí ha mo'ui 'oku fakalaka-laka, ka kiate aú ko ha fakatūkia'anga ki ha me'a 'oku hā faka'ofa'ofa. Ne mahu'inga ki he'eku tamaí e iví, māmá, mo e ma'á 'o laka ange ia 'i he hā faka'ofa'ofá. Ne u fakakaukau ko ha fakatūkia'anga e fu'u pou, ka ko ha me'a lelei mo mahu'inga ia ki he'eku tamaí.

Ko e fakatūkia'angá "ko ha faingata'a ke tui pe mahino" pe "ko hano ta'ofi 'o e fakalakalaká."⁴ Ko e tūkia fakalaumālié ko e "[tō ia ki he angahalá pe me'a 'oku halá]."⁵ Ko e fakatūkia'angá, ko ha fa'ahinga me'a pē he 'ikai lava ke a'usia ai e taumu'a ma'oni'oni.

'Oku 'ikai totonu ke hanga 'e ha me'a 'oku fakatūkia, 'o 'ai ke puputu'u mo fakafihī'i 'etau fakamo'oni ki he Tamaí mo e 'Aló. He 'ikai ke tau 'efihia 'i ha me'a pehē. 'Oku fie ma'u ke hao-haoa mo faingofua 'etau fakamo'oni'i Kinauá 'o hangē ko hono taukapo'i he'eku tamaí e fu'u pou 'uhila he feitu'u ne tupu hake aí.

Ko e hā ha ngaahi me'a fakatūkia 'okú ne 'ai ke puputu'u mo fakafihī'i 'etau fakamo'oni hao-haoa mo faingofua ki he Tamaí mo e 'Aló mo 'ai ke 'oua te tau loto-to'a 'i he fakamo'oni ko iá?

Ko e Taha e Fakatūkia'angá e Ngaahi Fakakaukau Manakoa 'a e Tangatá.

'Oku tau tukupā ke tau ma'u e 'ilo mo e tui kotoa pē "ko e naunau 'o e

‘Otuá ko e ‘atamai potó.”⁶ Ka ‘oku tau toe ‘ilo ko e founa ‘a e filí ke fakahee‘i e kakai mei he ‘Otuá pea fakatūkia‘i kinautolu ‘aki hono fakamu‘omu‘a e fakakaukau ‘a e tangatá ‘i he Fakamo‘uí mo ‘Ene ngaahi akonakí.

Na‘e hoko e ‘Aposetolo ko Paulá ko ha fakamo‘oni pau kia Sisū Kalaisi koe-‘uhi ko ha a‘usia fakaofo mo liliu mo‘ui ne hoko kiate ia mo e Fakamo‘uí.⁷ Na‘e hanga ‘e he puipuitu‘a makehe ‘o Paulá, ‘o teuteu‘i ia ke ngāue lelei mo e kakai kotoa pē. Na‘á ne sai‘ia he “anga fakafaingofua” ‘a e kau Tēsalaoniká pea mo e “anga‘ofa ongongofua” ‘a e kau Filipai.⁸ Na‘e faingata‘a ke ne ma‘u e ‘atamai vave mo matala ‘o e kau Kalisí. ‘I he Mo‘unga Mā‘así ‘i ‘Atenisí na‘á ne feinga ke fai ha fakakaukau fakapoto ka na‘e fakafisinga‘i ia. Na‘á ne loto ke ako‘i lelei ki he kau Kolinitoó “a e tokāteline ‘o Kalaisi kuo tutukí.”⁹ Hangē ko e ngaahi lea ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá:

“Pea ko ‘eku leá mo ‘eku malangá, na‘e ‘ikai ‘i he ngaahi lea fakaooloo ‘o e poto ‘o e tangatá, kae ‘i he fakamo‘oni ‘o e Laumalié mo e mālohi:

“Koe‘uhí ke ‘oua na‘a tu‘u ‘i he poto ‘o e tangatá ho‘omou tuí, ka ‘i he mālohi ‘o e ‘Otuá”¹⁰

‘Oku ma‘u he 1 Kolinitoó e ngaahi fakamatala fakafolofola lelei taha ‘o e Fakamo‘uí mo ‘Ene misioná. Kuo ‘iloa fakamāmanilahi e vahe—15—koe‘uhi ko e fa‘u ‘a Siaso Feletiliki Haniteli ko e *Misaiá*.¹¹ ‘Oku ‘i ai ha tokāteline mahu‘inga kau ki he Fakamo‘uí. ‘I he konga tolu ‘o e ta‘anga ko e *Misaiá*, hili pē ‘a e taú ko e “Haleluiá,” ko e konga lahi e ngaahi potu folofola ne faka‘aonga‘i aí, ko e to‘o ia mei he 1 Kolinitō 15. ‘Oku fakamatala‘i faka‘ofo‘ofa ‘e Paula ‘i ha ni‘ihi ‘o e ngaahi potu folofolá ni, e me‘a ne fai ‘e he Fakamo‘uí:

“Ka ko ‘eni, kuo toetu‘u ‘a Kalaisi mei he pekiá, . . . ko e ‘uluaki fua ‘o kinautolu na‘e mohé.

“ . . . He ko e me‘a ‘i he tangatá na‘e hoko ai ‘a e maté, pea ‘e hoko ‘i he tangatá foki ‘a e toetu‘u ‘o e maté.

“He ‘oku hangē ‘oku mate kotoa pē ‘ia ‘Ātamá, ‘e pehē foki ‘e mo‘ui kotoa pē ‘ia Kalaisi . . .

“E mate, ko fa‘ā ho huhú? ‘E fa‘itoka, ko fa‘ā ho mālohi? . . .

“Kae fakafeta‘i ki he ‘Otuá, ‘a ia ‘oku ne foaki ke tau mālohi [‘o fakafou] ‘i hotau ‘Eiki ko Sisū Kalaisí.”¹²

‘Oku tau ‘ilo ne kau he ‘uhinga ‘o e hoko e Hē mei he Mo‘oní, mei he ngaahi poto ‘o e tangatá, ne fakamu‘omu‘a ia ‘i he tefito‘i tokāteline mahu‘inga ‘o Kalaisí. Ne lahi ha ngaahi mo‘oni mahu‘inga mo faingofua ne liliu pe mole mei he pōpoaki faingofua ‘a e Fakamo‘uí. Ko hono mo‘oní, ne fakakau mai ‘e he tui faka-Kalisitiané ha ngaahi tukufakaholo fakapoto faka-Kalisí, ke ‘ai ke fenāpasi ai e ngaahi tui fakalotou ‘a e kakai mo e tukufakaholo lolotongá. Ne tohi ‘e he fa‘u hisitōlia ko Uili Tulani ‘o pehē: Ne ‘ikai faka‘auha ‘e he lotu faka-Kalisitiané e tui faka‘otua maté; ka na‘á ne ohi mai ia. Ne toe

fakamo‘ui mai e ‘atamai faka-Kalisi ne mei maté.”¹³ ‘Oku fakahisitōlia pea ‘i hotau kuongá ni, ‘a hono fakafisinga‘i ‘e ha kakai e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí, koe‘uhí ‘oku nau pehē ‘oku ‘ikai fe‘unga hono me‘a faka‘atamai pe fakapotó.

‘I he kamata hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongongolelei, ne tokolahi e ni‘ihi ne nau tala ‘oku nau muimui ki he ngaahi akonaki ‘a e Fakamo‘uí. Ne lahi e ngaahi fonua ne nau lau ko ha ngaahi pule‘anga faka-Kalisitiane kinautolu. Ka na‘e ‘i ai foki ha kikite ki ha taimi faingata‘a ange ‘i hotau kuongá.

Ne hoko ‘a Hiipa C. Kimipolo ko e taha ‘o e fuofua Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he kuongá ni pea na‘e Tokoni ‘Uluaki kia Palesiteni Pilikihami ‘Iongi. Na‘á ne fakatokanga mai: “E hokosia e taimi te tau puputu‘u

ai . . . ki ha tu'unga 'e faingata'a ke lava 'o tala e Kāingalotū mei he fofonga 'o e kakai 'o e 'Otuá. Pea vakai ki hono sivilivī'i lelei kitautolū, he 'e hokosia ai e angatonū mei he angakovī, he 'e 'i ai ha fu'u fe'unu'aki, pea lahi e kakai 'e hingá." Na'e faka'osi'aki 'ene pehē 'oku 'i ai ha "SIVI 'e fakahoko."¹⁴

'I hotau kuongá 'oku holo 'aupito e mālohi 'o e lotu faka-Kalisitiané 'i he ngaahi fonua lahi, kau ai e 'Iunaiteti Siteití. Ka 'ikai ha tui fakalotu, he 'ikai ha ongo'i ha'isia ia ki he 'Otuá. 'Oku faingata'a ke fokotu'u ha me'a 'e tui tatau ki ai e kakaí fekau'aki mo e anga e mo'uí. 'Oku toe fa'a fepakipaki e ngaahi fakakaukau fakaetangata kuo tu'uloá.

Ko e me'a pangó he 'oku hoko ia ki ha kāingalotu 'e nī'hi 'o e Siasí 'o hē mei he me'a 'oku nau 'ilo'i 'oku totonū kae tākiekina 'e he me'a 'oku manakoa he taimi ko iá—ka 'oku mahino lelei pē 'oku hala.

Hangē ko e kikite 'a Hiipa C. Kimipoló, na'e pehē ai 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele 'i he 1982: "E lahi e he'e koe'uhi 'e tokolahi e nī'hi te nau fai-angahala pea 'ikai ke nau fakatomala. 'E 'i ai ha tokosi'i te nau fo'i 'o 'ikai ke kātaki ki he ngata'angá. 'E kākāa'i ha nī'hi 'e ha kau hē mei he mo'oní. Pea 'e 'ita ha nī'hi, koe'uhi he 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fakatūkia'anga 'oku fe'unga ki he kuonga takitaha!"¹⁵

Ko e Fakatūkia'anga 'e Tahá 'a e 'Ikai Loto ke Sio ki he Angahalá 'i Hono Tu'unga Totonū

Ko e taha e me'a faingata'a mo makehe 'i hotau kuongá ko e lahi e kakai 'oku fai angahalá ka 'oku 'ikai ke nau tui ko ha angahala ia. 'Oku 'ikai ke nau ongo'i halaia pe lotu ke tala 'oku matu'aki hala 'enau tō'ongafái. 'Oku ma'u hala ha nī'hi 'oku nau talaki 'oku nau tui ki he Tamaí mo e 'Aló, ke pehē 'oku 'ikai totonu ke tautea'i 'e ha Tamai Faka-Hēvani 'ofa ha fa'ahinga 'ulunga-anga 'oku fepaki mo 'Ene ngaahi fekau.

Ko e me'a tofu pē ia na'e fai 'e Kolianitoni, ko e foha 'o 'Alamā ko e Sī'i 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fakahoko ha 'ulungaanga 'uli mo fakamamahi pea akonaki'i ia 'e 'Alamā.

'Oku tau monū'ia na'e hanga 'e he palōfita ma'ongo'onga ko 'Alamā, 'a ia na'á ne a'usia mo'oni "e vanu fakapo-ulí [mo e] maama fakaofó,"¹⁶ 'o hiki e fakahinohino na'á ne faí. 'I he vahe 39 'o e tohi 'Alamā, 'oku tau lau ai ki he anga 'ene fale'i hono foha ko 'ení ki he founga 'o e fakatomalá peá ne fakamatala'i e founga 'oku to'o ai 'e Kalaisi e angahalá. Na'á ne fakamahino'i lelei kia Kolianitoni 'a e fie ma'u ke fakatomalá koe'uhí 'e "ikai lava 'e ha me'a 'oku ta'ema'a 'o ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá"¹⁷

'Oku ma'u 'i he 'Alamā 42 ha nī'hi 'o e ngaahi tokāteline mahu'inga taha 'i he folofolá kotoa 'o fekau'aki mo e Fakaleleí. Ne tokoni 'a 'Alamā ke mahino kia Kolianitoni 'oku 'ikai "ta'etotonu ke tuku 'a e tokotaha angahalá ki ha tu'unga 'o e mamahí."¹⁸ Na'á ne fakamahino'i ne kamata meia 'Ātama hono hanga 'e ha 'Otua anga'ofa 'o tuku mai ha "taimi ke fakatomala" he ka 'ikai ha fakatomala 'e "ta'ofi ai 'a e palani lahi 'o e fakamo'uí."¹⁹ Na'e toe fakamanatu 'e 'Alamā ko e palani 'a e 'Otuá ko ha "palani lahi [ia] 'o e fiefiá."²⁰

'Oku lelei 'aupito e fakahinohino ne fai 'e he akonaki 'a 'Alamā: "He vakai, 'oku fai 'e he fakamaa totonū 'a 'ene ngaahi 'eke kotoa pē, pea 'oku kumi foki 'e he 'alo'ofá ke ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku 'a'aná; pea ko ia, 'oku 'ikai ha taha ka ko ia pē 'oku loto-fakatomala mo'oní, 'oku fakamo'uí."²¹ 'Oku fu'u mahu'inga hono 'ilo'i e tu'unga totonu e ngaahi tāpuaki nāu-nau'ia 'o e fakatomalá mo e talangofua

ki he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí. 'Oku 'ikai hala ke tala fakamahino 'e 'Alamā kia Kolianitoni e nunu'a 'o e fili ke fai angahalá mo e 'ikai ke fakatomalá. 'Oku fa'a taku 'o pehē, "E 'i ai pē e 'aho 'e fehanganagai ai e taha kotoa mo e nunu'a 'o 'enau filí."²²

Ko e tāpuaki fakaofa mo fakasilesiale e Fakaleleí 'a e Fakamo'uí ko e hanga 'e he fakatomalá 'o tafi'i atu e angahalá. Hili e fakatomala 'a Kolianitoni, ne aofangatuku 'a 'Alamā 'o pehē, "Ke 'oua na'á ke tuku ke toe fakahoha'asi koe 'e he ngaahi me'a ni, kae tuku pē ho'o ngaahi angahalá ke fakahoha'asi koe, 'aki 'a e hoha'a 'a ia 'e 'ohifo ai koe ki he fakatomalá."²³

Ko ha Fakatūkia'anga 'a e Tokanga ki he Ngaahi Me'a 'oku 'Ikai ke Mahu'ingá

Na'e pehē 'e he palōfita ko Sēkopé ko e kau Siu he kuonga mu'a ko ha "kakai kia kekeva" 'oku fehi'a ki he ngaahi lea mahinongofuá, "o tāmāte'i 'a e kau palōfitá, mo kumi ki ha ngaahi me'a na'e 'ikai mahino kiate kinautolú. Ko ia, ko e me'a 'i he'enau kuí, 'a ia ko e kui na'e tupu 'i he'enau tokanga ki he ngaahi me'a na'e 'ikai mahu'inga, kuo pau ai ke nau tō."²⁴

Neongo 'oku lahi e ngaahi sīpinga 'o e tokanga ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mahu'ingá,²⁵ ka ko ha me'a 'e taha 'oku fu'u 'ilonga 'i hotau kuongá, ko hono mateaki'i hala ko ia ha me'a. Ko e taimi 'oku fakamahu'inga'i ai 'e ha taha ha fa'ahinga tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí 'o laka ange he ngaahi tefito'i mo'oni kehē pea taukave'i fefeka iá pe fakafepaki ki he ngaahi akonaki 'a e kau taki 'o e Siasí, 'oku ui ia ko e mateaki'i hala e ongoongoleleí. Ko ha sīpinga 'e taha ko hono taukave'i 'e ha taha ke fai ha tñaki, liliu, pe fakamamafa'i ha fo'i konga pē 'e taha e Lea 'o e Potó. Ko e tahá ko e fai ha teuteu lahi ki he "ngata'anga 'o e māmaní." 'I he ongo sīpinga ko 'ení, 'oku poupu'i ha nī'hi ke tali pē e ngaahi faka'uhinga fakafo'ituituí. "Kapau te tau liliu ha lao fekau'aki mo e mo'uí lelei pe ko ha toe tefito'i mo'oni kehe pē ke hoko ko ha fa'ahinga tui fakalotu, 'oku tau ta'e fakatokanga'i ai e faka'ilongá"²⁶

Na'e folofola e 'Eiki' o kau ki he tokāteline mahu'inga 'o pehē, "Ko ia ia 'oku malanga 'aki ha me'a 'oku lahi hake pe si'i hifo 'i he me'a ní, 'oku 'ikai 'a'aku ia."²⁷ 'I he'etau hiki'i hake ha fa'ahinga tefito'i mo'oni 'i ha founa te ne holoki ai 'etau tauhi ki he ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga tatau pe tui ki ha me'a 'oku fehanganhangai pe lahi ange ia he ngaahi akonaki e kau taki 'o e Siasí, 'oku tau ta'e fakatokanga'i ai e me'a 'oku mahu'ingá.

'Oku 'i ai ha kāingalotu 'oku nau fakamahu'inga'i ha ngaahi me'a 'oku lelei 'o laka ange ia he tefito'i tokāteline 'o e ongoongolelei. 'Oku nau mateaki'i e me'a ko íá 'o hoko ia ko 'enau tukupā 'uluaki kae tukuhifo 'enau mateaki'i e Fakamo'uí mo 'Ene ngaahi akonaki ke fika ua ia. Kapau te tau fakamahu'inga'i ange ha me'a 'i he'etau mateaki'i e Fakamo'uí, pea tau tala ko íá ko ha faiako pē kae 'ikai ko e 'Alo fakalangi 'o e 'Otuá, 'oku tau ta'e tokanga leva ki he me'a 'oku mahu'ingá. Ko Sīsū Kalaisi 'a e tokotaha mahu'ingá!

'Oku fakamahino 'e he vahe 76 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ko e "to'a 'i he fakamo'oni 'o Sīsú"²⁸ 'a e sivi faingofua mo mahu'inga ki he ni'ihí te nau ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e pule'anga fakasilesitalé mo kinautolu 'i he pule'anga fakatelesitale ma'ulalo angé. Ke lototo'á, 'oku fie ma'u ia ke tau nofo-taha he mālohi 'o Sīsū Kalaisi mo 'Ene feilaulau fakalelei ke ikuna'i e maté, 'o fakafou he'etau fakatomalá, kae fakama'a 'etau angahalá pea 'oku fie ma'u ke tau muimui he tokāteline 'o Kalaisi.²⁹ 'Oku tau toe fie ma'u foki e maama mo e 'ilo ki he mo'ui mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí ke tataki kitautolu 'i he hala 'o e fuakavá, kau ai e ngaahi ouau toputapu 'o e temipalé. Kuo pau ke tau tu'u ma'u 'ia Kalaisi, keinanga 'i He'ene folofolá, pea kātaki ki he ngata'angá.³⁰

Fakamā'opó'opó

Kapau 'oku tau loto-to'a 'i he'e-tau fakamo'oni kia Sīsú, kuo pau ke tau fakamama'o mei he ngaahi fakatūkia'anga 'okú ne faka'efihia'i mo fakatuai'i e tupulaki 'a e kakai tangata mo fafine lelei tokolahi. Tau fakapapau'i ke kau ma'u pē 'i He'ene

ngāué. Lolotonga e fekumi ki he 'iló, 'oku fie ma'u ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi fakakaukau fakapoto e tangatá, 'okú ne holoki 'etau mateaki'i e Fakamo'uí. Kuo pau ke tau sio ki he angahalá 'i hono tu'unga totonú pea tali e Fakalelei 'a e Fakamo'uí 'o fakatomala. 'E fie ma'u ke tau fakamama'o mei hono ta'e fakatokanga'i e me'a 'oku mahu'ingá ka tau tokanga taha kia Sīsū Kalaisi, ko hotau Fakamo'ui mo e Huhu'i, pea muimui He'ene tokātelinei.

Ne sio 'eku tangata'eiki ki he fu'u pou' ko ha me'a 'e ma'u mei ai ha ivi, maama, mo ha vai lahi ki he feime'a-tononí mo e ma'á. Ko ha founa ia ki hono fakalakalaka'i 'ene mo'ui.

Ne pehē 'e ha tokotaha fa'u tohi 'e taha, 'e lava ke hoko e ngaahi fakatūkia'angá ko ha "founa ia ki ha 'ulunga-anga faka'e'i'eiki pea ki he Langí."³¹

Kiate kitautolu, 'oku hoko 'etau loto-to'a he'etau fakamo'oni kia Sīsú, ko ha founa ia ke ma'u ai e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí mo e pule'anga fakasilesitalé. Ko e huafa pē 'o Sīsū Kalaisi 'i he lalo langí 'e lava ke tau mo'ui aí.³² 'Oku ou tuku atu 'eku fakamo'oni pau ki Hono faka-'Otuá pea mo Hono fatongia fakalangí 'i he palani 'a e Tamaí. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7; vakai foki, Sione 17:3.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:79.

3. Vakai, *Tu'u Ma'u 'i he Tui: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelei* (2004), 52–53.
4. Merriam-Webster's *Collegiate Dictionary*, 11th ed. (2003), “stumbling block.”
5. Merriam-Webster's *Collegiate Dictionary*, “stumble.”
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:36.
7. Vakai, Ngāue 9:1–9; 26:13–18.
8. Vakai, Frederic W. Farrar, *The Life and Work of St. Paul* (1898), 319.
9. Vakai, Frederic W. Farrar, *The Life and Work of St. Paul*, 319–20.
10. 1 Kolinitō 2:4–5.
11. Vakai, George Frideric Handel, *Messiah*, ed. T. Tertius Noble (1912).
12. 1 Kolinitō 15:20–22, 55, 57.
13. Will Durant, *The Story of Civilization*, vol. 3, *Caesar and Christ* (1944), 595.
14. Heber C. Kimball, 'i he Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball* (1945), 446.
15. Neal A. Maxwell, “Be of Good Cheer,” *Ensign*, Nov. 1982, 68.
16. Mosaia 27:29.
17. 'Alamā 40:26.
18. 'Alamā 42:1. 'I he tokāteline 'a e Siasí, 'oku 'i ai ha faka'atā ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatā 'o kau ai kinautolu ne te'eki ke fanongo kia Kalaisi 'i he mo'ui ní, fānau ne mate 'oku te'eki a'u ki he ta'u motu'a ke 'ekea 'enau fehalāki, mo kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u ha mahinó (vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:46–50; 137:7–10).
19. 'Alamā 42:5.
20. 'Alamā 42:8.
21. 'Alamā 42:24. Fakatokanga'i ange ko e fetongi nauna fakatātutaha ko ia ki he fakamaau totonú ko e 'ene (tangata) pea ko e fetongi naunau fakatātutaha ki he 'alo'ofā ko e 'ene (fefine).
22. Robert Louis Stevenson, 'i he Carla Carlisle, “A Banquet of Consequences,” *Country Life Magazine*, Siulai 6, 2016, 48. 'Oku pehē 'e Mrs. Carlisle ko e lea 'a Robert Louis Stevenson. Ka 'oku 'i ai e ni'ihī 'oku nau pehē ko e lea ia 'a ha taha kehe.
23. 'Alamā 42:29.
24. Sēkope 4:14.
25. 'I ha fakamatala ne u fa'u ki he makasini 'a e Siasí he 2003, ne u fakamamafa'i ai ha tafa'aki 'e fā te ne lava 'o fakatupu e kui fakalotú pea mo e maka tükia'anga na'e fakamatala 'i e Sēkopé: ko hono fetongi e mo'oni 'o e ongoongolelei 'aki e fakakaukau fakapoto 'a e tangatā, fu'u tōtu'a hono mateaki 'i he fo'i tefito'i mo'oni pe taha, fai ha me'a ke fetongi 'aki 'a e fakatapui faka'aho 'o e mo'ui pea mo hono 'ai ke ma'olunga ange laó ia he tokāteline (vakai, “Looking beyond the Mark,” *Liahona*, Mar. 2003, 21–24).
26. Quentin L. Cook, “Ko Hono Ta'e Fakatokanga'i 'o e Faka'ilongā,” *Liahona*, Mā'asi. 2003, 22–24.
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:68.
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:79.
29. Vakai, 2 Nifai 31:17–21.
30. Vakai, 2 Nifai 31:20–21.
31. Henry Ward Beecher, in Tryon Edwards, *A Dictionary of Thoughts* (1891), 586.
32. Vakai, 2 Nifai 31:21; Mōsaia 3:17.

Fai 'e 'Eletā Gary E. Stevenson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Tafoki ki he Tohí, Tafoki ki he 'Eikí

'Okú ke lava nai 'o sio ki he hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o hoó mo'uí, ko e uho ia ho ivi fakalaumālié?

Mary Elizabeth Rollins

'Oku ou fakakaukautolu atu ki ha fakafanongo pe sio mai 'a kimoutolu to'u tangata kei tupu haké, ki he fakataha konifelenisi ni mei ha feitu'u pē 'i he māmaní. 'Oku ou fie vahevahe mo kimoutolu ha talanoa mo'oni 'e lava ke hoko ko ha sīpinga mo ha lēsoni. 'E lava ke 'asi ai e founa ke tau toe ofi ange ai ki he 'Eikí pea ma'u ha mālohi lahi ange ke matu'uaki 'aki e 'ahi'ahi.

Ko e talanoa 'eni ki ha ki'i ta'ahine na'e nofo 'i Niu 'Toke, na'e mālōlō 'ene tamaí 'i he ngoto ha vaka 'i ha vaitafe, 'oku te'eki ai hoko hono ta'u tolú. Na'a nau hiki leva mo 'ene fa'eé mo hono tuonga'ane lahi ke nau nofo fakataha mo e tokoua 'enau fa'eé mo hono mali. Hilli e a'u ki ai e fāmili, na'e omi ha kau faifekau mo ha kāingalotu 'o ha ki'i siasi fo'ou ne toki fokotu'u, ki honau koló mo e ongoongo nāunau'ia 'o e Ongoongolelei kuo Toe Fakafoki Máí. Ne nau fai ha talanoa mālie ki hano 'omi 'e ha 'āngelo ha lekooti fakakuongamu'a ki ha talavou ko Siosefa Sāmīta, ko ha lekooti kuó ne liliu 'i he mālohi 'o e 'Otuá. Ne 'osi mamata fakatou'osi 'a 'Ōliva Kautele mo Sione Uitemā ki he 'ū lau'i peleti ne tohi tongi

ai e lekooti fakakuongamu'a, pea na'e pukepuke 'e Uitemā 'o ne fakamo'o-ni 'a e 'ū lau'i peleti 'i hono nimá. Ne toki pulusi pē 'a e lekooti ko 'ení pea na'e ha'u 'a Misa Uitemā mo e tohi. Ko e hingoa foki 'o e tohi, ko e Tohi 'a Molomoná.

'I he ta'u 12 'a Melé, na'a ne fanongo ai ki he talanoa 'a e kau faifekau 'o kau ki he tohi, pea na'a ne ma'u ha ongo makehe. Neongo ko e Tohi 'a Molomoná na'e matolu pea lahi hono 'ū

pēsí, ka na'e faka'amu 'e Mele ke ne lau ia. 'I he mavahe 'a Misa Uitemaá, na'á ne 'oange ha tatau 'e taha 'o e tohí kia Misa 'Aisake Moli, ko ha kaungāme'a 'o e fāmili ne nofo ai 'a Melé pea ko ha taki 'o e siasi fo'ou honau feitu'u.

Na'e tohi 'e Mele kimui 'o pehē: "Ne u 'alu ki he 'api 'o [Misa Molí] 'o kole ange ke u sio mu'a he Tohí; [na'á ne] hili ia hoku nimá pea 'i he'eku sio ki aí, ne u ongo'i ha loto holi ke u lau ia, pea 'ikai ke u fa'a fakama'uma'u ka u kole ange ke u 'alu mu'a mo ia 'o lau. . . . Na'e tali ange 'e he tangatá. . . na'e 'ikai hano taimi ke ne lau ia ka ko e nī'hi pē he kau takí kuo sio ai, ka ne u kole fakamātoato ange ko ia na'á ne pehē mai, Ta'ahine, kapau teke fakafoki mai e tohí kimu'a he kai pongipongi 'apongipongí, te ke 'alu mo ia.'"

Na'e lele 'a Mele ki honau 'apí pea na'e ma'u 'e he tohí 'ene tokangá pea ne 'ā he poó kakato 'o lau ia. 'I he pongipongi hono hokó, 'i he'ene 'alu ke fakafoki e tohí, na'e pehē ange 'a Misa Moli, "Mahalo na'e 'ikai lahi ha me'a ne ke lau ai ē" pea "oku 'ikai ke u tui te ke lava 'o fakamatala'i mai ha fo'i lea ai." Na'e tu'u hangatonu hake 'a Mele 'o ne lau ma'uloto atu e veesi 'uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fai ange leva 'a e talanoa ki he palōfita ko Nifái. Na'e tohi 'e Mele kimui ange 'o pehē, "Na'á ne sio fakamama'u mai mo 'ohovale pea ne pehē mai, ta'ahine, 'alu mo e tohí 'o lau ke 'osi, kau talitali pē."

'I ha ki'i taimi nounou mei ai, na'e 'osi e tohí hono lau 'e Mele pea ko e fuofua toko taha ia ke ne lau e tohí 'o 'osi. Na'á ne 'ilo'i na'e mo'oni pea na'e ha'u ia mei he Tamai Hēvaní. 'I he'ene tafoki ki he tohí, na'á ne tafoki ai ki he 'Eikí.

'I ha māhina 'e taha mei ai, na'e 'ā'ahi mai ha taha makehe ki hono 'apí. Ko e me'a 'eni na'e tohi 'e Mele 'o kau ki he 'aho fakangalongata'a ko iá: "I he sio mai 'a [Siosefa Sāmita] kiate aú, na'á ne sio fakamama'u mai. . . . Hili ha momeniti 'e taha pe ua . . . na'á ne 'omi ha tāpuaki ma'ongo'onga ma'aku . . . pea na'á ne me'a'ofa mai e tohí, pea ne pehē te ne 'oange kia Misa Moli ha

tatau 'e taha . . . Ne mau ongo'i kotoa ko ha tangata ia 'a e 'Otuá, he na'á ne lea 'i he mālohi, ko ha taha 'okú ne ma'u e mafái."

Na'e mātā 'e he finemuí ni, 'a Mele 'Ilisapesi Lōlini, ha ngaahi mana kehe 'i he'ene mo'uí pea ne puketu'u ma'u pē 'ene fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná.¹ 'Oku makehe e talanoá ni kiate au he ko hoku mehikitanga nimá ia. Ne fakafou 'i he sīpinga 'a Melé, fakataha mo e ngaahi a'usia he'eku mo'uí, 'a 'eku ako 'oku 'ikai 'aupito fu'u kei si'i ha taha ia ke ne fekumi pea ma'u ha fakamo'oni fakatāutaha ki he Tohi 'a Molomoná.

Ko e Maka-tu'u-loto 'o Ho'o Fakamo'oni

'Oku 'i ai ha lēsoni fakatāutaha ma'au 'i he talanoa kia Melé. Ko kimoutolu kau talavou, kau finemui mo e fānau, te mou lava 'o taki taha ma'u e ongo tatau mo ia na'á ne ma'ú. 'I ho'o lau e Tohi 'a Molomoná mo lotu 'i he loto holi ke 'ilo'i hono mo'oni, te ke lava foki ai 'o ma'u 'a e ongo tatau 'i ho lotó mo e ongo na'e ma'u 'e Melé. Te ke 'ilo foki ai 'i ho'o tu'u ko ia ko ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná, te ke ongo'i mo e laumālie fakapapau tatau. 'E lea atu e Laumālie Mā'oni'oni ki ho lotó. Te ke

ongo'i 'a e laumālie fakapapau tatau he taimi te ke fanongo ai ki he'enua vahevahe 'enua fakamo'oni 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná. 'E lava ke tataki koe 'e he kau fakamo'oni fakalaumālie taki taha ko 'ení, ke hoko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o ho'o fakamo'oni.

Kau fakamatala'i atu. Na'e hanga 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'a ē na'á ne liliu e Tohi 'a Molomoná 'i he me'afoaki mo e mālohi 'o e 'Otuá, 'o fakamatala'i e Tohi 'a Molomoná ko e "tohí totonu taha ia 'i he ngaahi tohi kotoa pē 'i he māmaní, pea ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú."²

Talu mei hono fuofua paaki 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he 1830, kuo laka hake he ngaahi tatau 'e 174 miliona kuo pulusi 'i ha lea fakafonua kehe-kehe 'e 110, pea 'oku 'asi ai e kei hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú. Ka ko e hā nai e 'uhinga 'o e me'á ni kiate kimoutolu fakatāutahá?

'I he lea fakatufungá, ko e maka-tu'u-lotó ko e maka tefito ia 'i ha 'āleso hū'anga. Ko e fo'i maka ia 'i loto mālié taupotu taha ki 'olunga he 'ālesó. Ko e fo'i maka mahu'inga tahā ia 'i he ngaahi maká kotoa he 'okú ne pukepuke 'a e 'ālesó, ke 'oua na'a holofa. Pea ko e

Ko e Tohi 'a Molomoná, ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni, 'o hangē ko ha maka-tu'u-loto 'i ha hū'anga 'o ha 'ālesó.

fa'unga ia 'okú ne fakapapau'i mai 'e lava ke fai ha hū 'i he hū'anga 'i laló.

'I he tafa'aki 'o e ongoongolelei, ko ha me'afoaki mo ha tāpuaki ia mei he 'Eikí ke kei hoko 'a e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú, ko ha me'a 'oku tau lava 'o ala ki ai mo pukepuke 'o hangē ko e Tohi 'a Molomoná, 'i ho'o pukepuke mo lau iá. 'Okú ke lava nai 'o sio ki he hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o ho'o mo'uí, ko e uho ia ho ivi fakalaumālié?

Na'e tñaki mai 'a Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni ki he ngaahi akonaki 'a Siosefa Sāmitá. Na'á ne pehē: "Okú 'i ai ha founa 'e tolu 'oku hoko ai e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni kia Kalaisí. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tokā-teliné. Ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni.

Na'e toe tñaki mai 'a Palesiteni Penisoni 'o pehē: "Okú ako'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná kiate kitautolu 'a e mo'oni [mo ne] fakamo'oni 'o kau kia Kalaisi. . . . 'Okú 'i ai ha mālohi he tohi 'oku kamata ke tafe mai ki ho'o mo'uí he momeniti te ke kamata ako fakamā-toato ai 'a e tohi. Te ke ma'u ha mālohi lahi ange ke matu'uaki e 'ahi'ahi. . . . Te ke ma'u e mālohi ke nofo ma'u ai he hala fāsi'i mo lausi'i."³

Ko 'Eku Fakamo'oni Fakatāutahá

Na'e hoko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o 'eku fakamo'oni 'i ha ngaahi ta'u lahi, pea fakafou 'i ha ngaahi a'usia lahi. Ko ha a'usia 'e taha na'e fatu ai 'eku fakamo'oni, na'e hoko ia he'eku kei ngāue fakafaifekau 'i hoku 'uluaki 'ēliá: Kumamoto, Siapani. Ne ma malanga uiui mo hoku hoá mei he fale ki he fale. Ne u fe'iloaki mo ha kuifefine na'á ne fakaafe'i kimaua ki hono falé, na'e ui ko ha *genkan* he lea faka-Siapani. Na'á ne 'omi hama inu he na'e 'afu e 'aho ko iá. Ne 'ikai fuoloa 'eku 'i Siapani, pea ne toki 'osi pē 'eku lau e Tohi 'a Molomoná pea kamata ke u lotua fakamātoato pe na'e mo'oni ia.

Na'e 'ikai fu'u sai 'eku lea faka-Siapani he na'á ku kei fo'ou ki Siapani. Ko hono mo'oni, na'e 'ikai ke u tui na'e mahino ki he fefiné ni ia ha konga lahi 'o e me'a ne u lea'aki. Na'e kamata ke u ako'i ia 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná, mo fakamatala'i ange 'a e founa hono ma'u 'e Siosefa Sāmita mei ha 'āngelo ha lekooti ne tongitongi 'i ha 'ū lau'i peleti pea mo e founa 'ene liliu ia he mālohi 'o e 'Otuá.

'I he'eku fai ange 'eku fakamo'oni ko e Tohi 'a Molomoná ko e fakamo'oni ia 'e taha 'o Sīsū Kalaisi, ne u ma'u ha ongo mālohi, fakataha mo ha ongo'i māfana 'o e fakafiemālié mo e nonga 'i hoku lotó, 'a ia 'oku fakamatala'i 'e he folofolá, ko ha ongo "māfana 'a ho lotó 'i lotu 'iate koe."⁴ Na'e fakapapau'i mai 'e he ongo ko 'enī 'i ha founa mālohi mo'oni, ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola mo'oni ia 'a e 'Otuá. 'I he taimi ko iá, ne fu'u mālohi e ongo ne u ma'u ne kamata ke lelenoa pē hoku lo'imatá he'eku talanoa faka-Siapani ki he fefiné ni. Kuo te'eki ai ngalo 'iate au e ongo ne u ma'u he 'aho makehe ko iá.

Ko Ho'o Fakamo'oni Fakatāutahá

Te mou takitaha lava 'o ma'u ha fakamo'oni fakatāutaha ki he tohi ni! 'Okú mou 'ilo'i koā na'e hiki e Tohi 'a Molomoná ma'amoutolu—pea mo homou kuongá? Ko e tohi ni ko e taha ia 'o e ngaahi tāpuaki 'o e mo'uí 'i he me'a 'oku tau ui ko e kuonga fakakōsi-peli 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá. Neongo na'e hiki e Tohi 'a Molomoná

'e ha kau tangata he kuonga mu'á na'e ue'i fakalaumālie—"a ia ko e tokolahi ai ko ha kau palōfita—ka na'e 'ikai ke nau ma'u mo e kakai he kuonga ko iá, 'a e tohi kakato. 'Okú faingofua pē ke ke ma'u he taimi ni e lekooti toputapu na'e fakamahu'inga'i, tali lelei pea mo fakatolonga 'e ha kau palōfita, kau taula'eiki mo ha kau tu'i! 'Okú mou monū'ia ke pukepuke 'i homou nimá 'a hono kakato 'o e Tohi 'a Molomoná. Ko e me'a 'oku mālié, ko e mamata mai ha taha 'o e kau palōfita he Tohi 'a Molomoná, ko Molonai, ki hotau kuongá—ki homou kuongá. Na'á ne mamata kiate koe 'i ha vīsone, 'i he ta'u 'e laungeau kuohilí! Na'e tohi 'e Molonai 'o pehē:

"Vakai, kuo fakahā mai 'e he 'Eikí kiate au 'a e ngaahi me'a ma'ongo'onga mo fakaofo 'o kau . . . ki he 'aho ko ia 'e hoko mai ai 'a e ngaahi me'á ni," 'uhingá ki he Tohi 'a Molomoná, "iate kimoutolu.

"Vakai, 'oku ou lea kiate kimoutolu 'o hangē 'oku mou 'i hení, ka 'oku 'ikai. Kae vakai, kuo fakahā 'a kimoutolu kiate au 'e Sīsū Kalaisi, pea 'oku ou 'ilo'i ho'omou ngaahi ngāue."⁵

'Okú ou fie fai atu ha tukupā ke tokoni atu ke hoko ai e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto 'o ho'o fakamo'oni. Ne u toki 'ilo' kimu'i ni ko e ngaahi fonua lahi 'i he māmaní, 'oku fakamoleki ai 'e he kakai kei talavou ha meimei houa 'e 10 he 'aho takitaha he sio TV, komipiutá pea mo e telefoni smartphone.⁶ 'I ho'o fakakaukau ki he me'á ni, te ke fie fai nai ha ki'i liliu si'i? Te mou fetongi nai ha ni'ihī 'o e taimi ko iá, tautautefito ki he taimi 'i he mītia fakasōsialé, 'Initanetí, keimí, pe televīsoné, 'aki ha'amou lau e Tohi 'a Molomoná? Kapau 'oku tonu e ngaahi savea ne u lau ki aí, te ke lava pē 'e koe 'o ma'u ha taimi ke ke ako faka'aho ai e Tohi 'a Molomoná neongo kapau ko ha miniti pē 'e 10 he 'aho. Te ke lava 'o ako 'i ha founa ke ke fiefia ai pea mahino kiate koe—"i ho'o device pe ko e tohi pē. Na'e toki fakatokanga mai 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, "Okú 'ikai totonu ke tau teitei 'ai e lau 'o e Tohi 'a Molomoná ke hangē ha ngāue faingata'á, hangē ko hano folo ha a

faito'o 'oku kona pea fakatonuki kuo lava ia."⁷

Ki he fānau kei iiki angé, te ke lava 'o lau ia mo ho'o mātu'ā, kuí pe taha 'okú ke 'ofa ai. Kapau 'e faingata'a ha vahe, veesi pe konga tohi 'o ke fo'i ai he lautohí, hoko atu ki he konga hokó 'o fai pehē ai pē. 'Oku ou sioloto atu ki ha'amou muimui he sipinga 'a Melé. 'Oku ou sioloto atu ki ha'amou kumi loto vekeveke ha taimi mo ha feitu'u lōngonoa ke lau ai e Tohi 'a Molomoná. 'Oku ou sioloto atu ki ha'o ma'u e talí, ongo'i hano tataki koe, pe ma'u ha'o fakamo'oni pē 'a'au ki he Tohi 'a Molomoná pea mo Sīsū Kalaisi. 'I ho'o tafoki ki he tohí, ko ho'o tafoki ia ki he 'Eikí.

Te ke lau e tohi pelepelengesí ni pea te ke fetaulaki ai mo ho Fakamo'ui 'ofeiná, 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'i he meimei peesi kotoa pē. 'Oku fakafuo-fua 'oku meimei faka'aonga'i Hono huafá 'i he 'avalisi ko e veesi 'e 1.7 kotoa pē.⁸ Na'a mo Kalaisi tonu ē na'a Ne fakamo'oni'i 'a hono mo'oni 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni He'ene folofolá, "Pea hangē 'oku mo'ui 'a homou 'Eikí mo homou 'Otuá 'oku mo'oni ia."⁹

'Oku ou fakafeta'i ko e fakaafe pea mo e tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí 'i he palōfita ko Molonai ki he taha kotoa pē 'o kimoutolu—pea ki he taha kotoa 'okú ne lau e Tohi 'a Molomoná. 'Oku ou faka'osi 'aki 'a e fakaafé ni mo e tala'ofa pea tñaki atu mo 'eku fakamo'oni: "Pea 'i ho'omou ma'u 'a e ngaahi me'a ní [a e Tohi 'a Molomoná], 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou kole ki he 'Otuá, ko e Tamai Ta'engatá, 'i he huafa 'o Kalaisi, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'a ni; pea kapau te mou kole 'i he loto-fakamātoato, mo e loto-mo'oni, 'o ma'u 'a tui kia Kalaisi, te ne fakahā 'a hono mo'oni kiate kimoutolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni."¹⁰

'Oku ou fakamo'oni ki hono Toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni pea mo e hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni tonu 'o e Fakafoki mai ko iá. Hangē ko hono ue'i 'e he tohí ni ha ki'i ta'a-hine ta'u 12 ke ne tali 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki mai

'i he meimei senituli 'e ua kuohilí, 'e hanga 'e he ngaahi mo'oni te ke ma'u hení 'o langaki hake mo fakalotoa koe 'i he founga tatau pē. Te nau fakamālohia ho'o tuí, fakafonu ho'o mo'ui 'aki ha maama pea mo teuteu'i koe ki ha kaha'u he 'ikai fa'a malava ke mahino kiate koe.

Te ke ma'u 'i he tohí, 'a e 'ofa ta'efakangatangata mo e 'alo'ofa ta'emafakamatala'i 'a e 'Otuá. 'I ho'o feinga ke muimui ki he ngaahi akonaki 'o e tohí, 'e lahi ange ho'o fiefiá, tupulaki ho'o mahinó pea 'e 'oatu ai mo e ngaahi tali 'okú ke fekumi ki ai ki he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié. 'I ho'o tafoki ki he tohí, ko ho'o tafoki ia ki he 'Eikí. Ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá

kuo fakahā mai. Ko 'eku fakamo'oni ia, 'aki e kotoa hoku lotó mo e laumālie, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Mary Elizabeth Rollins Lightner," *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 193–95.
2. Talateu 'o e Tohi 'a Molomoná.
3. Ezra Taft Benson, "The Book of Mormon—Keystone of Our Religion," *Ensign*, Nov. 1986, 5, 7.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8.
5. Molonai 8:34–35.
6. Vakai, American Academy of Pediatrics, "Media and Children," aap.org.
7. Russell M. Nelson, "Strengthen the Shepherds" (address given at the general conference leadership meetings, Sept. 28, 2016).
8. Vakai, Susan Easton Black, *Finding Christ through the Book of Mormon* (1987), 16–18.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 17:6.
10. Molonai 10:4; vakai foki ngaahi veesi 3, 5.

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

“Nofoma'u 'i He'eku 'Ofā”

Ko e 'ofa 'a e 'Otuā 'oku ta'e-fakangatangata pea 'e tu'uloa 'o lauikuonga, ka ko 'ene fekau'aki mo kitautolū 'e makatu'unga ia 'i he me'a 'oku tau fai ki He'ene 'ofā.

“O ku talamai 'e he Tohi Tapū “ko e 'Otuā ko e 'ofā.”¹ Ko e fōtunga totonu ia 'o e 'ofā, pea 'oku tau fakafalala lahi ki he pau mo e kānokato 'o e 'ofa ko iā. Hangē ko e lea 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: “Oku 'i ai e 'ofa 'a e 'Otuā ma'au 'o tatau ai pē pe 'okū ke tauu ke ma'u [ia] pe 'ikai. 'Oku 'i ai ma'u ai pē ia.”²

'Oku lahi e ngaahi founa ke fakamatala'i mo tau lāulea ai ki he 'ofa fakalangī. Ko e taha 'oku tau fa'a fanongo ai ko e 'ofa 'a e 'Otuā 'oku “'ikai fai-tu'unga'a.” Neongo 'ene mo'oni, ka 'oku 'ikai ke 'asi e fo'i lea ia ko e 'ikai fai-tu'unga'a 'i he folofolā. Ka, 'oku fakamatala'i 'Ene 'ofā 'i he folofolā ko ha “ofa lahi mo fakafo,”³ “ofa haohaoa,”⁴ “ofa huhu'i,”⁵ mo e “ofa ta'engata.”⁶ Ko ha ngaahi fo'i lea lelei ange 'eni he ko e fo'i lea 'ikai fai tu'unga'a te ne lava ke 'omi ha fakakaukau hala fekau'aki mo e 'ofa fakalangī, hangē ko 'enī, 'oku kātaki'i 'e he 'Otuā e me'a kotoa pē pea 'oku 'ikai ke Ne fakamāu'i kitautolu he ko 'Ene 'ofā 'oku 'ikai fai tu'unga'a, pe 'oku 'ikai 'eke'i 'e he 'Otuā ha me'a meiate kitautolu he ko 'Ene 'ofā 'oku 'ikai fai tu'unga'a; pe 'oku fakamo'ui e taha kotoa 'i he pule'anga 'o e 'Otuā he ko e 'ofā 'oku 'ikai fai tu'unga'a. Ko e 'ofa 'a e 'Otuā 'oku ta'e-fakangatangata

pea 'e tu'uloa 'o lauikuonga, ka ko 'ene fekau'aki mo kitautolū 'e makatu'unga ia 'i he me'a 'oku tau fai ki He'ene 'ofā.

Na'e folofola 'a Sisū:

“Hangē ko e 'ofa 'a e Tama'i kiate aū, 'oku pehē 'eku 'ofa kiate kimoutolū.

“Kapau 'oku mou fai 'eku ngaahi fekau, te mou nofo 'i he'eku 'ofā; 'o hangē ko 'eku fai 'a e ngaahi fekau 'a 'eku Tama'i, peā u nofo 'i he'ene 'ofā”⁷

'Oku 'uhinga 'a e “hoko atu” pe “nofo 'i he” 'ofa 'a e Fakamo'ui, ke ma'u 'Ene 'alo'ofā pea hoko 'o haohaoa.⁸ Ke ma'u 'Ene 'alo'ofā, kuo pau ke tau tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalā, papitaiso ki he fakamole-mole 'o e angahalā, ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea hoko atu 'i he hala 'o e talangofua ki He'ene ngaahi fekau.⁹

'E 'ofa ma'u pē e 'Otuā 'iate kitautolu, ka he 'ikai ke Ne lava 'o fakahaofi kitautolu 'i he'etau ngaahi angahalā.¹⁰ Manatu ki he ngaahi lea 'a 'Amuleki kia Sisolomé, he 'ikai fakahaofi 'e he Fakamo'ui Hono kaka'i 'i he'enua ngaahi angahalā,¹¹ he ko e 'uhinga he “oku 'ikai ke lava 'o ma'u 'e ha me'a ta'ema'a 'a e pule'anga 'o e langi”¹² pe nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuā. “Pea kuo tuku [kia Kalaisi] 'a e mālohi 'e he Tama'i ke huhu'i 'a kinautolu mei he'enua ngaahi angahalā koe'uhī ko e fakatomalā; ko ia kuó ne fekau

mai 'ene kau 'āngelō ke fakahā 'a e ngaahi ongoongo 'o e ngaahi tu'unga 'o e fakatomalā, 'a ia 'okū ne 'omi kiate kinautolu 'a e mālohi 'o e Huhu'i, ke fakamo'ui 'a honau laumālie.”¹³

'Oku tau ako mei he Tohi 'a Molo-monā ko e taumu'a 'o e mamahi 'a Kalaisi, 'a e tumutumu 'o hono fakahaa'i 'Ene 'ofā—ke “fakahoko 'a e finangalo 'alo'ofā, 'a ia 'okū ne ta'ofi 'a e fakamaau totonū, pea 'omi ai ha ngaahi founa ki he tangatā ke nau ma'u ai ha tui ke fakatomala.

“Pea ko ia 'oku lava 'e he 'alo'ofā 'o totongi ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e fakamaau totonū, pea 'ō'ōfaki 'a kinautolu 'aki 'a e to'ukupu 'o e malu'i, ka ko ia ia 'oku 'ikai ke ne ngāue 'aki 'a e tui ke fakatomalā te ne tu'utāmaki ia 'i hono kotoa 'o e fono 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e fakamaau totonū; ko ia, ko ia pē 'okū ne ma'u 'a e tui ki he fakatomalā 'oku 'aonga ki ai 'a e palani lahi mo ta'engata 'o e huhu'i.”¹⁴

Ko e Fakatomalā ko 'Ene me'a'ofa ia kiate kitautolu, na'e fakatau 'aki ha mahu'inga mamafa fau.

'E fakafekiki ha nī'hi 'oku tāpuaki'i 'e he 'Otuā 'a e kau angahalā 'o tatau pē mo e angatonū 'o 'ikai ha kehekehe—hangē ko 'enī, ko e folofola 'a Sisū 'i he Malanga 'i he Mo'ungā: “Oku pule 'a e ['Otuā] ke hopo 'ene la'aā ki he angakovi mo e angalelei, pea 'okū ne tuku 'a e 'uhā ki he angatonū mo e

ta'eangatonú.”¹⁵ 'Io, 'oku lilingi 'e he 'Otuá ki He'ene fānau kotoa 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē te Ne lavá—'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'e lava ke 'omi 'e he 'ofa, fakamaau totonú pea mo e 'alo'ofa. Pea 'okú ne fekau ke tau foaki lahi pehē:

“Ka 'oku ou tala atu kiate kimoutolu, 'Ofa ki homou ngaahi filí, tapuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehi'a kiate kimoutolú, pea hūfia 'a kinautolu 'oku fai kovi mo fakatanga kiate kimoutolu;

“Koe'uhí ke mou taau mo e fānau 'a ho'omou Tamaí 'a ia 'oku 'i he langí.”¹⁶

Ka, ko e ngaahi tāpuaki ma'ongo- 'onga taha 'a e 'Otuá, 'oku makatu'unga ia 'i he talangofuá. Na'e fakamatala 'i 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni: “Ko e poukei faka'ofa'ofa 'o e 'ofa 'a e 'Otuá—kau ai mo e mo'ui ta'engatá—'oku kau ai ha ngaahi tāpuaki kuo pau ke tau ngāue'i ka tau ma'u, ka 'oku 'ikai ha'atau totonu ke 'amanaki ki ai kapau 'oku 'ikai ke tau taau. He 'ikai lava 'e he kau angahalá ia ke fakatafoki Hono finangaló ki honau lotó mo 'ai ke Ne tāpuaki'i 'enau angahalá [vakai 'Alamā 11:37]. Kapau 'oku nau loto ke nau ma'u 'a e kihii fo'i matala kotoa pē 'i He'ene poukei faka'ofa'ofa, kuo pau ke nau fakatomala.”¹⁷

Makehe mei he 'ai 'o e tangata fakatomalá ke ta'e halaia mo ta'e ha mele 'aki e tala'ofa 'e “hiki hake 'i he 'aho faka'osi,”¹⁸ 'oku 'i ai ha tafa'aki mahu'inga 'e taha 'o e nofo 'i he 'ofa 'a e 'Otuá. 'E hanga 'e he nofo 'i He'ene 'ofa 'o 'ai ke tau lava 'o 'ilo'i e me'a kotoa pē te tau malavá, kae hoko 'o tatau tofua Iá.¹⁹ Hangē ko e fakamatala 'i 'e Palesiteni Tieta F. Ukitofá: “Oku 'ikai fakafoki pē kitautolu 'e he 'alo'ofa 'a e 'Otuá ki hotau tu'unga ta'e-halaia kimu'á. . . . 'Oku mā'olunga ange 'ene taumu'á: 'Okú Ne finangalo ke hoko Hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefiné 'o tatau mo Ia.”²⁰

'Oku 'uhinga 'a e nofo 'i He'ene 'ofa heni ke tukulolo kakato ki Hono finangaló. Oku 'uhinga ia ke tali 'Ene fakatonutonú he taimi 'oku fie ma'u aí, “he ko ia 'oku 'ofa ki ai 'a e 'Eikí 'okú ne tautea.”²¹ 'Oku 'uhinga ia ke fe'ofa'aki mo fetauhi'aki 'o hangē ko e 'ofa mo e tauhi kitautolu 'e Sisú.²² 'Oku 'uhinga ia ke ako ke “tauhi 'a e fono 'o e pule'anga fakasilesitiale” ke tau lava

'o “[nofo he] nānau fakasilesitiale.”²³ Ke ne lava 'o 'ai ke tau 'i he tu'unga te tau lava 'o 'a'usiá, 'oku kole mai 'etau Tamaí Hēvaní ke tau talangofua “ki he ngaahi fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea li'aki 'a e tangata fakaekakanó kae hoko ko ha tangata mā'oni'oni 'i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eikí, pea hoko 'o anga tatau mo ha tamasi'i si'i, 'o angavaivai, angamalū, loto-fakatōkilalo, fa'a kātaki, fonu 'i he 'ofa, pea loto-fiemālie ke fakavaivai 'i he me'a kotoa pē 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku lelei ke ne faí, 'o hangē ko e fakavaivai 'e ha tamasi'i si'i ki he'ene tamaí.”²⁴

Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi: “[Ko e Fakamaau Faka'osi 'oku 'ikai ko e vakai'i pē 'o e fakakātoa e ngaahi ngāue lelei mo e koví—'a e me'a kuo tau faí. Ko hono fakamo'oni'i ia 'o e ola faka'osi 'o 'etau ngaahi ngāue mo e fakakaukau—'o e me'a kuo tau a'usiá.”²⁵

'Oku hangē e talanoa 'o Hēleni Kelá ko ha tala-fakatātā 'okú ne fokotu'u mai e founa hono liliu 'e he 'ofa fakalangí ha loto 'oku talangofua. Na'e fā'ele'i 'a Hēleni 'i he siteiti 'o 'Alapamá 'i he 'Iunaiteti Siteiti he 1880. Na'e tu'ia hano mahaki ta'e'iloa 'o fakatou tuli ai mo kui 'i hono māhina pē 'e 19. Na'e

mātu'aki poto 'aupito pea na'e fa'a ta'efiemālie 'i he'ene feinga ke mahino pea mahino ki ai hono 'ātakeá. Ko e taimi na'e ongo'i ai 'e Hēleni e ngaue 'a e loungutu e kau mēmipa hono fāmilí mo 'ilo'i 'oku nau lea 'aki honau ngutú, “na'e 'ita [koe'uhí] he na'e 'ikai ke lava 'o kau 'i he talanoá.”²⁶ Na'e fie ma'u 'e Hēleni ke fetu'utaki 'i hono ta'u onó pea fakautuutu ai 'ene ta'efiemālie 'o fu'u lahi 'ene “kaikaila faka'ahó mo fakahoua he taimi 'e ni'ihí.”²⁷

Na'e totongi'i 'e he mātu'a 'a Hēleni ha faiaiko ma'a 'ena ta'ahiné, ko ha fefine ko Ane Suliveni. Hangē ko e mahino kia Sisū Kalaisi hotau ngaahi mamahí,²⁸ na'e mahino foki kia Ane Suliveni e mamahi 'a Hēleni, he na'e fefa'uhi mo ia mo ha ngaahi faingata'a-ia fakaesino lahi mo faingata'a. Na'e puke 'a Ane 'i hono ta'u nimá pea na'e tupu ai ha uesia hono tama'ulí pea meimei kui 'aupito. 'I he ta'u valu 'a Ané, ne mālōlō si'ene fa'e'e; ne li'aki ia he'ene tamaí mo hono ki'i tuonga'ane ko Simí; pea 'ave ai kinaua ki ha “fale masiva” na'e fulikivanu hono tu'ungá pea si'i mālōlō ai 'a Simi hili pē mei ai ha māhina 'e tolu. Na'e lava 'a Ane 'o hū ki he Ako'anga Perkins ki he kakai

kuí mo e uesia 'o e sió, tu'unga pē he'ene vilitakí, pea lava mā'olunga mei ai. Na'e toe sai ange 'ene vakaí 'i ha tafa hono matá 'o ne lava ai ke lau 'a e mata'itohí. Ko e taimi ne fetu'utaki ai e tamai 'a Hēlení ki he 'Apiako Perkins ke ma'u ha taha ke faiako ki hono 'ofefiné, na'e fili leva 'a Ane Suliveni.²⁹

Na'e 'ikai fakafiefia 'i he kamata-'angá. Na'e hanga 'e Hēleni 'o "tā, la'u, mo 'aka 'ene faiakó pea motuki mo ha taha 'o hono nifó. Na'e fāifai pea mapule'i 'e Ane 'aki ha'ana hiki mo [Hēleni] ki ha ki'i fale 'i he 'api 'o Hēlení. Ka 'i he'ene fa'a kātaki, mo tu'u 'ali'aliaki ma'u peé, na'e iku 'o ne ma'u e loto mo e falala 'a e ki'i ta'ahiné."³⁰ 'Oku tau pehē pē, 'i he'etau falala kae 'ikai fakafisinga'i hotau Faiako fakalangí, te Ne lava leva 'o ngāue mo kitautolu ke fakamaama mo hiki hake kitautolu ki ha mo'oni fo'ou.³¹

Na'e sipela 'e Ane 'a e hingoa 'o e ngaahi me'a ne maheni mo Hēlení 'aki hono fo'i tuhú 'i he 'aofinima 'o Hēlení, ke tokoni ke ako 'e Hēleni e ngaahi fo'i leá. "Na'e sai'ia 'a Hēleni 'i he 'va'inga tuhú, ko 'ení, ka na'e 'ikai fu'u mahino ki ai tālunga hono sipela 'e Ane 'a e 'v-a-i' lolotonga 'ene pamu e vaí he funga nima 'o [Hēlení]. Na'e tohi kimui 'e [Hēleni] 'o pehē:

"'Fakafokifā pē kuó u ongo'i hangē 'oku fakaake mai ha me'a ne ngaló; . . . pea hangē ne fakahā mai kiate au e

misiteli 'o e leá. Na'á ku 'ilo ai ko e "v-a-i" 'oku 'uhinga ki ha me'a mokomoko na'e tafe 'i hoku nimá. Na'e fakake hoku laumālié 'e he fo'i lea mo'ui ko iá, 'o ne 'omi ai ha maama, 'amanaki, fiefia, pea mo fakatau'atāina'i! . . . 'Oku 'i ai e hingoa 'o e me'a kotoa pē, pea 'oku fanau'i 'e he hingoa takitaha ha fakakaukau fo'ou. 'I he'ema foki ki falé na'e hangē na'e mo'ui e me'a kotoa pē ia ne u ala ki áí."³²

Na'e tupu 'a Hēleni 'o fu'u fefine, pea na'e 'iloa ia he'ene sa'ia 'i he leá, hono pōto'i fatu tohí, pea mo 'ene le'o afea he kakaí.

'I ha fo'i hele'uhila fekau'aki mo e mo'ui 'a Hēleni Kelá, 'oku 'asi ai na'e fakafiemālie ki he ongomātu'á e ngāue 'a Ane Sulivení, he'ene ako'i 'ena ta'ahine pau'ú, 'o a'u ki he tu'unga na'e tangutu angalelei 'a Hēleni 'i he ma'ume'atokoni efiaí, kai fakalelei, pea pelupelu 'ene tupenu holoholó 'i he 'osi e ma'ume'atokoní. Ka na'e 'ilo'i 'e Ane 'e malava 'e Hēleni ia 'o fai ha me'a lahi ange fau, pea na'e 'i ai ha tokoni lahi ke ne fai.³³ Te tau lava foki ke fiemālie 'i he me'a kuo tau fai he'etau mo'uí pea mo e tu'unga ko ia 'oku tau 'i áí, ka 'oku 'afio'i 'e hotau Fakamo'uí ha tu'unga nāunau'ia te tau a'usia, ka 'oku tau fakasio pē ki ai mei he "sio'ata fakapōpō'uli."³⁴ 'E lava 'e he taha kotoa pē 'o kitautolu 'o a'usia e tu'unga malava fakalangi 'oku matala

'i he'etau mo'uí, hangē ko e fiefia na'e ma'u 'e Hēleni Kela he mahino ki ai e ngaahi fo'i leá, 'o fakamaama mo fakatau'atāina'i ai 'ene mo'uí. Te tau takitaha lava 'o 'ofa mo tokoni ki he 'Otuá pea fakavia kitautolu ke tau faitāpuekina hotau kaungā fonongá. "Hangē ko ia 'oku tohí, 'oku te'eki ai mamata 'e ha mata pe fanongo 'e ha telinga, pea 'oku te'eki au hū ki ha loto 'o ha tangata, 'a e ngaahi me'a kuo teuteu 'e he 'Otuá ma'anautolu 'oku 'ofa kiate iá."³⁵

Tau fakakaukau'i mu'a e ola 'o e 'ofa mahu'inga 'a e 'Otuá. Na'e fakahaa'i 'e Sisū, koe'uhí ke lava 'o fai ha fakalelei ma'a 'etau angahalá mo huhu'i fakatu'asino mo fakalaumālie fakatou'osi kitautolu mei he maté, na'e hanga 'e He'ene mamahi 'o fakatupu 'iate Ia "ko e 'Otuá, ko e tokotaha 'oku mālohi tahá, [ke tetetete koe'uhí] ko e mamahí, pea mo e tafe 'a e totó 'i he ava kotoa 'o hoku kilí, mo e mamahi'ia 'i he sinó mo e laumālié fakatou'osi—peá u loto ke 'oua na'á ku inu 'i he ipu mahí, peá u holomui."³⁶ Na'e mahulu hake 'Ene mamahi 'i Ketisemaní mo e kolosí, 'i ha fa'ahinga me'a ne malava 'e ha tangata fakaekakano 'o fuesia.³⁷ Ka neongo ia, tu'unga He'ene 'ofa ki He'ene Tamai mo kitautolú, na'á Ne kātaki pea ko hono olá, ko 'Ene lava ke foaki mai 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'e-ngatá fakatou'osi.

Ko ha fakataipe mo'oni 'a e "ta'a-ta'á [ne tafe] mei he ava kotoa"³⁸ 'i he mamahi 'a Sisū 'i Ketisemaní, 'a e feitu'u ne momosi ai 'a e fua'i 'ōlivé. Ke ma'u e lolo 'ōlivé 'i he kuonga 'o e Fakamo'uí, na'e mu'aki momosi 'a e fua'i 'ōlivé 'e ha maka momosi. Na'e fa'o leva e me'a na'e "momosi" 'i ha kato vangavanga molū 'o fokotu'utu'u fakaholoholo ai. Na'e hanga 'e honau mamafá 'o tatau e 'uluaki huhu'a loló pea ko e lelei tahá ia. Na'e toki tata'o hifo leva 'aki hano hili ha fu'u konga papa pe kupu'i 'akau 'i 'olunga he ngaahi kato ne fokotu'u fakaholoholó, 'o ma'u ai ha lolo lahi ange. Faka'osí, na'e hilifaki 'i he mui'i kupu'i 'akau ha ngaahi fo'i maka mamafa, 'o tata'o 'aki ke ma'u e tulutā kotoa pē.³⁹ 'Io, 'oku lanu kulokula toto e loló 'i he'ene fuofua tafé.

'Oku ou fakakaukau ki he fakamatala 'a Mātiu ki he hū 'a e Fakamo'u'i ki Ketisemani 'i he pō fakamamahi ko iā—na'ā Ne "kamata mamahi'ia mo mafasia lahi. . . .

"Pea 'alu si'i atu ia, 'o tō fakafo'o-hifo, 'o pehē 'ene lotū, 'A 'eku Tama'i, kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e 'ipū ni 'iate au: kae 'oua na'a fa'iteliha pē au, ka ko koe pē."⁴⁰

Pea, 'i he'eku sioloto atu ki he fakautuutu ange e mamahi, na'ā Ne toe tautapa ki ha fakafiemālie pea, faka'osí, mahalo ko e tumutumu ia 'Ene faingata'a'ia, na'ā Ne toe fai ia ko hono tu'o tolu. Na'ā Ne katekina 'a e mamahi kae 'oua kuo fakakakato kotoa e fakamaau totonú.⁴¹ Na'ā Ne fai 'eni ke huhu'i koe mo au.

He toki me'a'ofa mahu'inga fau mo'o-ni ko e 'ofa fakalang! Ne fehu'i lotu'ofa 'e Sisū, "Ikai koā te mou tafoki mai 'eni kiate au, pea fakatomala mei ho'omou ngaahi angahalā, 'o liliu, koe'uhi ke u fakamo'u'i 'a kimoutolu?"⁴² 'Okú ne fakalotolahi mai 'i he angavaivai, "Vakai 'oku mafao atu hoku nima 'o e 'alo'ofā kiate kimoutolu, pea ko ia ia 'e ha'ú, te u ma'u ia; pea 'oku monū'ia 'a kinautolu 'a ia 'oku ha'u kiate aú."⁴³

'E 'ikai nai ke ke 'ofa 'iate Ia na'e tomu'a 'ofa 'iate koé?⁴⁴ Pe 'i tauhi 'Ene ngaahi fekaú.⁴⁵ 'E 'ikai 'apē te ke hoko ko ha kaume'a kiate Ia na'e tuku hifo 'Ene mo'u'i ma'a Hono ngaahi kau-me'á?⁴⁶ Pe 'i tauhi 'Ene ngaahi fekaú.⁴⁷ 'E 'ikai 'apē te ke ma'u 'Ene 'ofā pea ma'u kotoa 'a e me'a kuó Ne foaki atu kiate koé? Pe 'i tauhi 'Ene ngaahi fekaú.⁴⁸ 'Oku ou lotua te tau nofoma'u mo'oni 'i He'ene 'ofā, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 1 Sione 4:8. Neongo e nāunau'ia mo e pau e 'ofa 'a Sisū Kalaisí, ka 'oku 'ikai ko Hono 'ulungāngā pē ia. 'Oku kau 'i Hono "ulungāngā, haohaoā, mo e tō'onga mo'u'i" (*Lectures on Faith* [1985], 38) kau ai 'a e fakamaau totonú, mo'oni, mo e malava ke liliú—Na'ā Ne tataua ko e 'Otua ia 'o e 'aneafi, 'aho ní, mo e ta'engatā (vakai *Lectures on Faith*, 41). Ka ne 'ikai 'eni mo e ngaahi 'ulungaanga lelei kehe 'okú Ne ma'u he haohaoa kakatō, ne mei 'ikai hoko ia ko e 'Otua.
2. Thomas S. Monson, "'Oku 'ikai 'Aupito ke Tau Tuēnoa," *Liahona*, Nov. 2013, 124.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:3.

4. 1 Sione 4:18; Molonai 8:16.
5. 'Alamā 5:26.
6. Selemaia 31:3.
7. Sione 15:9–10.
8. Vakai, Molonai 10:32–33.
9. Vakai, 2 Nifai 31:11–21; 3 Nifai 27:16–20; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 20:29–34.
10. Vakai, 'Alamā 27:32–37; vakai foki, 'Alamā 42:13, 15, 22–27.
11. Vakai, Hilamani 5:10–11.
12. 'Alamā 11:37; vakai foki, Mōsesē 6:57.
13. Hilamani 5:11.
14. 'Alamā 34:15–16.
15. Mātiu 5:45; vakai foki, 3 Nifai 12:45.
16. Mātiu 5:44–45; vakai foki, 3 Nifai 12:44–45.
17. Russell M. Nelson, "Divine Love," *Liahona*, Feb. 2003, 16. Pea "'e 'ikai hū ki he pule'anga 'o e langi 'akinautolu kotoa pē 'oku pehē mai kiate au, 'Eiki, 'Eiki, ka ko ia 'okú ne fai 'a finangalo 'o 'eku Tama'i 'oku 'i he langi" (Mātiu 7:21; vakai foki 3 Nifai 14:21). 'Oku toe ako'i foki kitautolu: "Oku 'i ai ha fono na'e tu'utu'uni pau 'i he langi ki mu'a 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmani, 'a ia 'oku makatu'unga ki ai 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē— "Pea 'o ka tau ka ma'u ha tāpuaki mei he 'Otua, 'oku tupunga ia 'i he talangofua ki he fono 'a ia 'oku makatu'unga ia ki ai." (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:20–21). 'Oku ngalo 'i he ni'ihiki ko e 'Otua "ke mamata ki he angahalā 'o momo'i faka'atu'ia ia" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 1:31). 'I he taimi tataua, 'okú Ne fakapapau'i mai kiate kitautolu "ilonga ia 'oku fakatomala pea fai ki he ngaahi fekau 'a e 'Eiki 'e fakamolemole'i ia" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 1:32).
18. 3 Nifai 27:22.
19. Vakai, 3 Nifai 27:27; vakai foki, Mātiu 5:48; 3 Nifai 12:48.
20. Dieter F. Uchtdorf, "Ko e Me'a'ofa 'o e 'Alo'ofā," *Liahona*, Mē 2015, 108.
21. Hepelū 12:6; vakai foki, Hepelū 12:5–11;

- Sione 15:1–8.
22. Vakai, Sione 15:12.
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:22.
24. Mōsaia 3:19.
25. Dallin H. Oaks, "The Challenge to Become," *Liahona*, Jan. 2001, 40; toe fakamamafa'i.
26. "Helen Keller," perkins.org/history/people/helen-keller.
27. "Helen Keller," perkins.org/history/people/helen-keller.
28. Vakai, Hepelū 4:15.
29. Vakai, "Anne Sullivan," perkins.org/history/people/anne-sullivan.
30. "Helen Keller," perkins.org/history/people/helen-keller.
31. Hangē ko 'eni, vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:28. "Ko ia ia 'okú ne tauhi 'ene ngaahi fekaú 'okú ne ma'u 'a e mo'oni mo e māmā, kae 'oua ke fakanāunau'i ia 'i he mo'oni peā ne 'ilo'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē."
32. "Helen Keller," perkins.org/history/people/helen-keller.
33. Vakai, William Gibson, *The Miracle Worker* (motion picture, 1962).
34. 1 Kolinitō 13:12.
35. 1 Kolinitō 2:9.
36. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:18.
37. Vakai, Mōsaia 3:7.
38. Mōsaia 3:7.
39. Vakai, Richard Neitzel Holzapfel and others, *Jesus Christ and the World of the New Testament* (2006), 18; Richard Neitzel Holzapfel and others, *Jehovah and the World of the Old Testament* (2009), 281.
40. Mātiu 26:37, 39.
41. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:19.
42. 3 Nifai 9:13.
43. 3 Nifai 9:14.
44. Vakai, 1 Sione 4:19.
45. Vakai, Sione 14:15.
46. Vakai, Sione 15:13.
47. Vakai, Sione 15:14.
48. Vakai, Sione 15:10.

Fai'e 'Eletā W. Mark Bassett
'O e Kau Fitungofulú

Ma'a 'Etau Fakalakalaká mo e Ako Fakalaumālié

'Oku fofola mai e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá kiate kitautolu 'o fakatatau pē ki Hono finangaló pea mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

‘he’eku kei talavou, na’e ma’u ‘e he’eku ongomātu’á ha me’a’ofa na’e faka’ofo’ofa kiate au mo hoku tehina ko Tēvitá. Ko e me’a’ofá ko ha ki’i tā tongitongi si’isi’i ‘o e ‘ū lau’i peleti koula na’e ma’u ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei he ‘āngelo ko Molonáí. ‘Oku ou manatu’i ko e ki’i tā tongitongí na’e lau’i peleti ‘e 10 nai, pea peesi ukamea ne tohi ha ‘ū lea ai. Ka na’e ‘ikai ko e ‘ū lau’i pēsí na’á ne puke ‘ema tokangá.

Ne ma tupu hake ‘o fanongo he ngaahi talanoa ‘o hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolelé. Ne ma ‘ilo mo hiva he Palaimelí ‘o kau ki he ‘ū lau’i peleti na’e fufū ‘i he mo’ungá pea foaki ‘e he ‘āngelo ko Molonáí kia Siosefa Sāmitá.¹ ‘I he ue’i ko ia ‘ema fie’iló, na’e ‘i ai ha me’a na’á ma fie sio ai: ko e hā na’e tohi ‘i he ki’i kongá ‘o e ‘ū lau’i peleti si’isi’i na’e sila’i fakama’u ‘e ha ongo ki’i fo’i mama ukamea ‘e uá?

Na’e tuku e lau’i peleti ‘i he funga tēpilé ‘i ha ngaahi ‘aho si’i pea kuo ‘ikai ke ma kei lava ‘o fakama’uma’u ‘ema fie’iló. Neongo na’e mahino lelei kiate kimaua na’e ‘ikai ko e ‘ū lau’i peleti mo’oni ‘eni na’e ‘oange ‘e Molonáí, ka na’á ma fie sio pē he kongá na’e sila’i fakama’u. Ne tu’o lahi ‘eku faka’aonga’i

mo hoku tehiná e hele vali patá, sēpuní mo ha fa’ahinga me’a pē ne ma ma’u ke avangi ‘aki e kongá ‘o e peleti na’e sila’i, ke ma ki’i lava pē ‘o sio pe ko e hā na’e ‘i lotó—kehe pē ke ‘oua na’a mapaki ai e ongo ki’i fo’i mamá. Ne ma poto fe’unga pē ke fakapuliki ‘ema tō’onga fakatamaiki ko e fie’iló. Na’á ma loto mamahi mo ‘ita he’ema fiu feinga tavale ke “fie’ilo ki he ‘ū lau’i peleti” kae ‘ikai pē lavá.

‘Oku ‘ikai pē ke u ‘ilo’i pe na’e ‘i ai ha me’a na’e fūfuu’i ‘i he kongá na’e sila’i. Ka ko e kongá fakamā taha ‘o e

talanoá ‘o a’u mai ki he ‘aho ní, ko e ‘ikai pē ke u ‘ilo’ e au ia pe ko e hā e me’a na’e tohi he kongá ‘o e peleti ukameá na’e ‘asi hake ke te laú. ‘Oku ou fakakaukauloto atu pē ki he ‘asi he ‘ū peesi ko ‘ení ‘a e ngaahi talanoa ‘o hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongo-lelé kae pehē ki he ngaahi fakamo’oni ‘a Siosefa Sāmita mo e Kau Fakamo’oni ‘e Toko Tolú mo e Toko Valú, ne nau mamata tonu ki he ‘ū lau’i peleti ne ‘omi ‘e Molonáí.

Talu mei hono Fakatupu ‘o e māmaní, mo hono ‘omi ‘e he’etau Tamai Hēvani ‘ofá ha tataki, kau takimu’a pea mo ha fakahinohino ki He’ene fānaú ‘o fakafou ‘i ha kau palōfita. Kuo tuku’au hifo ‘Ene folofolá ‘i he kau palōfitá ni pea kuo fakahaofi ia ko e folofola ki he’etau fakalakalaká mo tau ako ai. Na’e fakamatala’i peheni ia ‘e Nifai:

“He ‘oku fiefia ‘a hoku laumālié ‘i he ngaahi folofolá, pea ‘oku fakalaauloto ki ai ‘a hoku lotó, pea ‘oku tohi ia ‘e hoku lotó ke ako mei ai pea ‘aonga ki he’eku fānaú.

“Vakai, ‘oku fiefia hoku laumālié ‘i he ngaahi me’a ‘a e ‘Eikí; pea ‘oku fakalaauloto ma’u pē ‘a hoku lotó ki he ngaahi me’a kuó u mamata mo fanongo ki aí.”²

‘Ikai ke ngata aí, ‘i he ngaahi kuonga fakakōsipeli kuohilí pea mo e kuonga faka’osi ko ‘eni ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá, kuo faitāpuekina ma’u pē ‘a e kāingalotu mo’ui taau ‘o e Siasi ‘o e ‘Eikí ‘aki e takaua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ke tokoni ki he’etau fakalakalaka fakalaumālié mo tau ako ai.

I he'eku 'ilo'i ko ia e natula faive-lenga hoku ki'i tehiná, 'oku ou sioloto atu mahalo na'á ne lau kotoa 'e ia e fakalea na'e tohi he 'u lau'i peleti 'i he 'api 'ema mātu'á. Ka na'e 'ikai ke u tokanga au ki he ngaahi mo'oni faingofua mo mahu'inga ko iá ka ne u tokanga pē au ia he vili kikihi ki he me'a na'e 'ikai fie ma'u ke fakahā maí.

Ko e me'a fakaloloma ia, he 'oku 'i ai ha ngaahi taimi 'oku tuai mo tu'u ai 'etau fakalakalaká mo 'etau akó, ko 'etau vili kikihi ke "fie'ilo ki he me'a 'oku 'ikai totonú." 'E lava 'e he ngaahi tō'ongá ni, 'o tatakí kitautolu ke tau fekumi ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai fie ma'u ia ke mahino he taimi ní, ka tau ta'etokanga kitautolu ia ki he ngaahi mo'oni faka'ofa na'e fakataumu'a mai ma'atautolu mo hotau ngaahi tūkungá—'a e ngaahi mo'oni na'e fakamatala'i 'e Nifai na'e tohi ke tau ako ai pea 'aonga kiate kitautolu.

Na'e ako'i mai 'e he tokoua 'o Nifai ko Sēkopé 'o pehē: "Vakai, 'oku ma'ongo'onga mo faka'ofa 'a e ngaahi ngāue 'a e 'Eikí. Hono 'ikai te tau fa'a 'ilo'i hono loloto 'o 'ene ngaahi me'a liló; pea 'oku 'ikai fa'a lava 'e ha tangata 'o 'ilo'i 'a 'ene ngaahi founa kotoa pē."³

'Oku ako'i mai 'e he ngaahi lea 'a Sēkopé he 'ikai ke tau lava 'o "fie'ilo ki he me'a 'oku 'ikai fakahā maí" pe te tau fakamālohi'i ke fakahā mai kiate kitautolu e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá. Ka 'oku fakahā mai e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá kiate kitautolu 'o fakatatau pē ki Hono finangaló pea mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.⁴

Na'e hoko atu 'a Sēkope 'o pehē:

"Pea 'oku 'ikai 'ilo 'e ha tangata ki he'ene ngaahi founá tuku kehe 'o ka toki fakahā ia kiate ia; ko ia, 'e kāinga, 'oua na'a li'aki 'a e ngaahi fakahā 'a e 'Otuá.

"He vakai, na'e tu'unga 'i he mālohi 'o 'ene folofolá na'e ha'u ai 'a e tangatá ki he funga 'o e māmaní. . . . Ko ia, ko e hā 'oku 'ikai te ne malava ai ke fekau ki he māmaní, pe ki he ngāue 'a hono to'ukupú 'i hono funga 'o iá, 'o fakatatau ki hono finangaló mo 'ene fa'itelihá?

"Ko ia, 'e kāinga, 'oua na'a feinga ke akonaki'i 'a e 'Eikí, kae ma'u 'a e akonaki mei hono to'ukupú."⁵

Kuo pau ke tau muimui ki he sippinga 'a Nifai kae lava ke mahino 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá, pe me'a 'oku toki lava pē ke mahino 'i he fakahā, he na'á ne pehē, "Na'á ku fu'u ta'u si'i 'aupito, ka neongo iá, na'á ku sino lahi 'aupito, pea na'á ku ma'u foki ha holi lahi ke u 'ilo ki he ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá, ko ia, na'á ku tangi ai ki he 'Eikí; pea vakai, na'á ne 'a'ahi mai kiate au, 'o ne fakamolū hoku lotó peá u tui ai ki he ngaahi lea kotoa pē kuo lea 'aki 'e he'eku tamaí."⁶ Na'e toe folofola 'a e 'Eikí kuo fakahā'i 'e Nifai 'ene tuí 'o fekumi faivelenga 'i he loto fakatōkilalo pea mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú.⁷

Na'e kau he sippinga 'a Nifai 'o e fekumi ki he 'iló, (1) ha holi fakamātoato, (2) loto fakatōkilalo, (3) lotu, (4) falala ki he palōfitá pea fakahā'i 'ene (5) tuí, (6) faivelengá pea mo e (7) talangofuá. Ko e founa fekumi ko 'ení, 'oku kehe 'aupito ia mei he'eku "fie'ilo ki he lau'i peleti" pe feinga ke fakamālohi'i ke mahino e ngaahi me'a na'e totonu ke toki fakahā mai pē 'o fakatatau mo e taimi 'a e 'Eikí

pea fakafou 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

'I he kuonga fakaeonopooni ko 'ení, 'oku tau amanaki atu 'e lava pea 'oku totonu ke ma'u 'a e 'iló he vave tahá; ka ko e taimi 'oku 'ikai faingofua ai hono 'ilo pe ma'u 'o e fakamatalá, 'oku fa'a tukunoa'i pe ta'efalala'anga ia. Koe'uhi ko e hulufau e fakamatalá, 'oku falala ta'e'ilo ai ha ni'ihí ki he fakamatala 'oku ma'ú kae 'ikai 'ilo pe ko e ma'ú mei fē, 'o laka ange ia he'enua falala ki he sippinga kuo fokotu'u 'e he 'Eikí ki hono ma'u 'o e fakahā fakatāutahá. Mahalo na'e fakamatala'i 'e Sēkope ia hotau kuongá he'ene pehē: "Kae vakai, ko ha kakai kia kekeva 'a [kinautolu]; pea na'a nau fehi'a ki he ngaahi lea mahino-ngofuá . . . mo kumi ki ha ngaahi me'a na'e 'ikai mahino kiate kinautolu. Ko ia, ko e me'a 'i he'enua kuí, 'a ia ko e kui na'e tupu 'i he'enua tokanga ki he ngaahi me'a na'e 'ikai mahu'ingá, kuo pau ai ke nau tō; he kuo to'o 'e he 'Otuá meiate kinautolu 'a 'Ene folofola mahinongofuá, pea foaki kiate kinautolu ha ngaahi me'a lahi 'a ia 'oku 'ikai mahino kiate kinautolu, koe'uhi he na'a nau holi ki ai."⁸

'Oku fehangahangai ia mo e na'ina'i 'a Palesiteni Tieta F. Ukitofá. Na'á ne lea ki he kau faifekau ka 'oku 'aonga

tatau pē 'ene ngaahi leá kiate kinautolu kotoa 'oku fekumi ki he mo'oni fakalaumalié. "Ko e taimi 'oku ma'u ai 'e he kau faifekaú 'a e tui kia Sisū Kalaisí, 'e lahi fe'unga leva 'enau falala ki he 'Eikí 'o nau muimui ai ki He'ene ngaahi fekaú—neongo 'oku 'ikai mahino kakato kiate kinautolu hono 'uhingá. 'E fakafōtunga mai 'enau tuí 'i he'enau faivelengá mo e ngāué."⁹

Na'e lea 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi he konifelenisi lahi 'i 'Epeleli kuo 'osí 'o pehē: "Oku fai 'e he Siasí ha ngāue lahi ke 'ata ki tu'a 'etau ngaahi lekōfí, ka 'i he hili 'emau malava 'o pulusi atu e me'a kotoa pē, 'oku kei nofo pē hotau kāinga-lotu 'e nī'hi mo ha ngaahi fehu'i angamaheni he 'ikai lava 'o ma'u atu hono talí 'i he akó pē. . . . 'Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku toki 'ilo pē ia 'i he tuí."¹⁰

Na'e ako'i 'e he kau palōfita he kuonga mu'á 'a e tefito'i mo'oni tatau ko 'ení, 'o fakahaa'i ai kuo te'eki ai ke liliu e natula 'o e tangatā he fakalau atu e taimí, pea 'oku 'ikai hano ngata'anga e sīpinga 'a e 'Eikí ki he akó. Fakakaukau angé ki he lea fakatātā ko 'eni 'i he Fuakava Motu'á: "Falala ki [he 'Eikí] 'aki ho lotó kotoa pea 'oua na'á ke fa'aki ki ho poto 'o'ou."¹¹

Na'e fakamatala'i 'e 'Isaia 'o fakafongai 'e 'Eikí, "He 'oku hangē 'oku mā'olunga hake 'a e ngaahi langí mei he māmaní, 'oku pehē 'a hono mā'olunga 'o hoku ngaahi halá pea mo 'eku mahaló ki ho'omou ngaahi mahaló."¹²

Na'e toe tñaki mai 'e Nifai ha fakamo'oni 'e taha 'i he'ene pehē, "E 'Eiki,

kuó u falala kiate koe, pea te u falala kiate koe 'o ta'engata"¹³

'Oku fie ma'u 'i he tui mo e falala ki he 'Eikí, ke tau tala 'oku mahulu hake Hono potó 'i ho'otau poto. Kuo pau ke tau fakahaa'i foki 'oku 'omi 'e He'ene palaní 'a e tu'unga mā'olunga taha ke tau malava ai 'o fakalakalaka mo ako fakalaumalié.

Na'e 'ikai pē teitei 'amanaki mai ia ke tau "ma'u ha [ilo] haohaoa ki he ngaahi me'á" lolotonga e mo'ui fakamatelié ni. Ka 'oku fakatetu'a maí ke tau "amanaki lelei ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mamata ki aí 'a ia 'oku mo'oni."¹⁴

Na'a mo e tui lahi 'a Nifai, na'a ne kei tala pē 'oku fakangatangata 'ene 'iló he'ene tali ki he 'āngelo na'e fehu'i ange, "Okú ke 'ilo'i 'a e afeitulalo 'a e 'Otua?" Na'e tali ange 'e Nifai, "Oku ou 'ilo 'okú ne 'ofa ki he'ene fānaú; ka neongo iá, 'oku 'ikai te u 'ilo hono 'uhinga 'o e me'a kotoa pē."¹⁵

Na'e fakahaa'i foki 'e 'Alamā 'a e me'a tatau ki hono foha ko Hilamaní, "Ko 'eni 'oku te'eki ai ke fakahā kakato mai kiate au hono kotoa 'o e ngaahi me'a liló ni; ko ia, 'e ngata ai 'eku fakamatalá."¹⁶

'Oku ou fakamo'oni 'oku 'ofa e Tamai Hēvani He'ene fānaú, pea hangē ko Nifai mo 'Alamaá, 'oku 'ikai ke u 'ilo'i e 'uhinga 'o e me'a kotoa pē. Pea 'oku 'ikai fie ma'u ia ke u 'ilo'i 'a e me'a kotoa pē; te u kau foki mo au he 'i he fa'a kātaki ki he 'Eikí, mo 'ilo'i, "Oku ou ma'u 'a e me'a kotoa pē ko

ha fakamo'oni 'oku mo'oni 'a e ngaahi me'á ni; pea 'okú ke ma'u foki 'a e ngaahi me'a kotoa ko ha fakamo'oni kiate koe 'oku mo'oni ia. . . .

" . . . Kuo tuku 'a e ngaahi folofolá 'i ho 'aó, 'io, pea 'oku fakahā 'e he me'a kotoa pē 'oku 'i ai ha 'Otua; 'io, na'a mo e māmaní pea mo e ngaahi me'a kotoa 'oku 'i hono funga 'o iá, 'io, mo 'ene 'alú, 'io, kae 'uma'ā foki mo e ngaahi palanite kotoa pē 'a ia 'oku nau 'alu 'i honau anga 'onautolú 'oku nau fakamo'oni 'oku 'i ai ha Tupu'anga Fungani Mā'olunga."¹⁷

'I he'etau fakahaa'i ko ia ko e fa'u kitautolu 'e ha Tamai Hēvani poto mo mateakí, pea "kapau ko ia" ko e hā 'oku 'ikai ke tau tuku ai ke Ne tataki 'etau tupulaki fakalaumalié mo 'etau akó "o fakatatau ki hono finangaló mo 'ene fa'itilihá" kae 'ikai fai ki hotau potó?¹⁸

'Okú Ne mo'ui. Ko Sisū Kalaisi 'a Hono 'Alo Tofu pē Taha Na'e Fakatupú, pea mo e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatā. Tu'unga 'i he Fakalelei ta'efakangatangata 'a Kalaisí, 'okú Ne ma'u ai 'a e poto ke tataki kitautolu 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni. Ko Siosefa Sāmitá ko 'Ene palōfita kuo fili ke toe fakafoki mai e kakato Hono pule'angá ki he māmaní. Ko Tōmasi S. Monisoní ko 'Ene palōfita mo'ui mo e tangata lea 'i he 'aho ní. Ko 'eku fakamo'oni molumalú ia, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "The Golden Plates," *Children's Songbook*, 86.
2. Nifai 4:15–16.
3. Sekope 4:8.
4. Vakai, 1 Nifai 10:19.
5. Sekope 4:8–10.
6. 1 Nifai 2:16.
7. Vakai, 1 Nifai 2:19–20.
8. Sekope 4:14.
9. Dieter F. Uchtdorf, "The Lord's Work" (lea na'e fai 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fo'ou, 25 Sune 2016), 6.
10. Dallin H. Oaks, "Fehangahangai 'i he Me'a Kotoa Pē," *Liahona*, Mē 2016, 117.
11. Lea Fakatātā 3:5.
12. 'Isaia 55:9.
13. 2 Nifai 4:34.
14. 'Alamā 32:21.
15. 1 Nifai 11:16–17; tñaki atu hono fakamamafa'i.
16. 'Alamā 37:11.
17. 'Alamā 30:41, 44.
18. Sekope 4:9.

Fai 'e 'Eletā Kazuhiko Yamashita
'O e Kau Fitungofulú

Vilitaki ma'a Kalaisi

'Oku tau vilitaki ma'a Kalaisi, he taimi 'oku tau ngāue faivelenga, tali loto fakatōkilalo, kātaki 'i he anga faka'eieiki, lotu tāuma'u pea mo kai ai e sākalamēnití 'i he mo'ui taau.

S i'i kāinga 'ofeina, 'oku ou fie lea he 'ahó ni ki he kakai kei talavou 'o e Siasí, kau ai 'etau kau faifekau faka'ofa'ofá. 'Oku fakaafe'i atu foki mo hotau kāinga 'oku loto kei talavou, ke nau fakafanongo lelei mai.

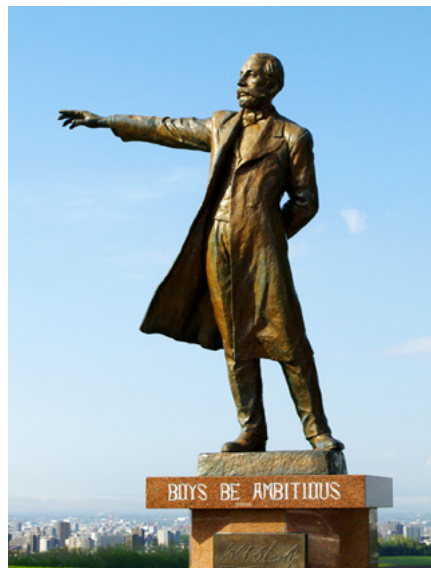
I he 'aho 21 'o e 'Aokosi ta'u kuo 'osí, na'e fakatapui ai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'a e Temipale faka'ofa'ofa ko ia 'i Sapporo—ko e temi-pale hono tolú 'i Siapani. 'Oku langa 'a e Temipale Sapoló 'i he feitu'u ko Hokaitoó. Hangē ko 'Tutaá, na'e nofo 'i 'a Hokaito 'e ha kau paionia fakapoto-poto mo fa'a ngāue.

I he 1876, na'e fakaafe'i ai ha tangata poto ko Toketā Viliami Kalake¹ ke ha'u 'o faiako 'i Hokaito. Na'á ne nofo 'i Siapani 'i ha māhina pē 'e valu ka na'e tuku 'e hono laumālie faka-Kalisitiané ha ongo tu'uloa 'i he'ene fānau ako ne 'ikai Kalisitiané. Kimu'a peá ne mavahé, na'á ne fai ki he'ene fānau akó ha pōpoaki fakamāvae kuo tongitongi 'i hono maka fakamanatu polonisé.² Na'á ne talaange, "Tamaiki, mou!"—"Vilitaki ma'a Kalaisi."³ 'E lava ke tokoni 'ene lea "vilitaki ma'a Kalaisi," ki he'etau ngaahi fili 'oku fai faka'aho he'etau hoko ko ha Kāingalotú.

'Oku 'uhinga ki he hā ke "vilitaki ma'a Kalaisi"? 'Oku 'uhinga 'a e vilitaki ma'a Kalaisi ke fakalotoa, tuku ma'u

e tokangá pea mo e lí'oa ki He'ene ngāué. 'Oku tātāha ke 'uhinga e vilitaki ma'a Kalaisi ia ke fili kitautolu 'o faka-lāngilangi 'i he kakaí. 'Oku 'uhinga e vilitaki ma'a Kalaisi, ke tau ngāue faivelenga mo ngāue mālohi 'i hotau ngaahi uōtí mo e koló pea 'ikai hanu kae ma'u ha loto fiefia.

'Oku hoko 'etau kau faifekau 'oku ngāue he funga 'o e māmaní ko ha

Ko e maka fakamanatu polonise 'o Dr. William Clark, na'á ne poupu'i e fānau tangatá ke nau "vilitaki kia Kalaisi."

ngaahi sīpinga faka'ofa'ofa ia 'o e kakai 'oku vilitaki mo'oni ma'a Kalaisi. 'I he ngaahi ta'u si'i kuo hili, ne u ngāue ai mo Sisitā Iamasita 'i he Misiona Siapani Nakoiá. Na'e vilitaki mo'oni 'emau kau faifekau ma'a Kalaisi. Na'e 'i he kau faifekau ko iá ha talavou ko 'Eletā Kaueni.

Na'e 'ikai ha va'e to'omata'u 'o 'Eletā Kaueni tupu mei ha fakatu'utāmaki 'i ha pasikala he'ene kei to'u tupú. Hili ha ngaahi uike si'i 'o 'ene 'i he mala'e ngāue fakafaifekau, ne u ma'u ha telefoni mei hono hoá. Na'e motu e va'e loi 'o 'Eletā Kaueni lolotonga 'ene heka pasikalá. Ne mau 'ave ia ki ha fale ngāue leleik, pea 'i ha loki tāutaha pea ko e fuofua taimi ia ke u sio ai 'i hono va'é. Ne u 'ilo'i ai e mamahi lahi na'á ne fouá. Na'e fakalelei'i hono va'e loi pea ne toe foki ki hono 'eliá.

Ka 'i he fakalau atu e ngaahi uiké, na'e toe vaivai pē hono va'e loi 'o toutou motu. Na'e fokotu'u mai 'e he Faifale'i Fakafaito'o mei he 'Eliá ke fakafoki 'a 'Eletā Kaueni ki 'api ke toe vahe ki ha misiona kehe. Na'e 'ikai ke u fale'i e fale'i ko 'ení he ko ha faifekau lelei mo'oni 'a 'Eletā Kaueni, pea na'á ne ma'u ha holi mālohi ke nofo pē 'i Siapani. Ne fai atu pē kuo kamata ke a'u 'a 'Eletā Kaueni ki he ngata'anga 'o e me'a te ne lava fakaesinó. Neongo 'ení, na'e 'ikai ke ne lāunga pe hanu.

Na'e toe 'omi e fale'i ke 'ave 'a 'Eletā Kaueni 'o ngāue 'i ha feitu'u he 'ikai fie ma'u ke heka pasikala ai. Ne u fakakau-kauloto ki he me'á ni. Ne u fakakaukau kia 'Eletā Kaueni mo hono kaha'ú, pea ne u lotua e me'á ni. Ne u ongo'i, 'io, 'oku totonu ke fakafoki 'a 'Eletā Kaueni ki 'api ke toe vahe ki ha misiona kehe. Ne u telefoni ki ai 'o fakahaa'i ange hoku 'ofa mo 'eku hoha'á peá u fakahā ange 'eku tu'utu'uní. Na'e 'ikai teitei lea mai. Na'á ku fanongo atu pē he telefoni 'oku tangi. Na'á ku pehē ange, "Eletā Kaueni, 'oua 'e fai mai he taimí ni ho'o talí. Te u tā atu 'apongipongi. Ka ke fakakaukau'i mu'a 'i he lotu fakamāto-ato 'eku fokotu'ú."

I he'eku tā atu he pongipongi hokó, na'á ne talamai he loto fakatōkilalo te ne muimui ki he'eku fale'i.

I he'eku 'initaviu faka'osi mo iá, ne u fai ange e fehui ko 'ení: "Eletā

Kaueni, na'á ke kole 'i ho'o foomu ngāue fakafaifekau' ke 'ave koe ki ha misi-ona he 'ikai ke ke heka pasikala ai?"

Na'á ne tali mai, "Io Palesiteni, na'á ku fai ia."

Na'á ku tala ange, "Eletā Kaueni, na'e uiui'i koe ki he Misiona Siapani Nakoiá, pea kuo pau ke ke heka pasikala ai. Na'á ke talaange 'eni ki ho'o palesiteni fakasiteiki?"

Na'á ku ofo he'ene talí. Na'á ne talamai, "Ikai, na'e 'ikai ke u talaange ki ai. Na'á ku fakapapau'i kapau ko e feitu'u ia na'e uiui'i au ki ai 'e he 'Eikí, te u 'alu ki he fale fakamālohisinó 'o ako'i hoku sinó ke u lava 'o heka pasikala."

'I he faka'osinga 'o 'ema 'initaviú na'á ne fehu'i mai kiate au mo e fakatē lo'imatá: "E Palesiteni Iamasita, ko e hā na'á ku ha'u ai ki Siapani? Ko e hā 'oku ou 'i heni ai?"

Na'e 'ikai ke u toe momou he'eku tali ange: "Eletā Kaueni, 'oku taha pē 'uhinga 'oku ou 'ilo na'á ke ha'u ai ki heni. Na'á ke ha'u ki heni ke tokoni kiate au. Kuo mahino kiate au ko ha talavou lelei mo'oni ne u ngāue mo iá. Ko ha tāpuaki ke u maheni mo koe."

'Oku ou fiefia ke lipooti atu na'e fakafoki 'a 'Eletā Kaueni ki hono 'api 'ofeiná pea na'e toe vahe atu ia ke ngāue 'i ha misiona na'e lava ke ne fakaaonga'i ai ha kā ki he fefononga'akí. 'Oku 'ikai ngata pē he'eku laukau 'aki

'a 'Eletā Kaueni, ka 'oku ou laukau 'aki foki e kau faifekau kotoa pē 'oku ngāue lotu vekeveke pea 'ikai hanu pe lāunga. 'Oku ou fakamālō atu si'i kau 'eletā mo e kau sisitā, 'i ho'omou tuí, tokangá mo ho'omou vilitaki mālohi ma'a Kalaisí.

'Oku 'i he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi talanoa lahi 'o kinautolu ne vilitaki ma'a Kalaisí. Na'e hanga 'e 'Alamā ko e Sií he'ene kei talavou, 'o fakatanga'i 'a e Siasí mo hono kāingalotú. Na'e liliu faka'aufuli hono lotó kimui ange pea na'á ne hoko ko ha faifekau mālohi mo'oni. Na'á ne feinga ke ma'u e tataki 'a e 'Eikí pea na'á ne faitāpuekina hono ngaahi hoá 'i he'ene ngāue mo kinautolú. Na'e fakamālohia ia 'e

he 'Eikí pea na'á ne ikuna'i e ngaahi 'ahi'ahi na'e fehanganagai mo iá.

Na'e fai 'e 'Alamā 'a e fale'i ko 'ení ki hono foha ko Hilamaní:

"Ilonga 'a kinautolu 'e falala ki he 'Otuá 'e tokoni'i 'a kinautolu 'i honau ngaahi 'ahi'ahí, mo honau ngaahi tu'u-tāmakí, mo honau ngaahi mamahí.

". . . Tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

"Fealea'aki mo e 'Eikí 'i he me'a kotoa pē te ke faí, pea te ne fakahino-hino'i koe 'i he me'a 'oku lelei."⁴

Na'e mavahe homa foha fika uá mei he Siasí he kongā lahi 'o 'ene kei 'i he to'u tupú. 'I he hoko hono ta'u 20, na'e hoko kiate ia ha me'a na'e lotu ai ke liliu 'ene mo'uú. 'I he 'ofa, fa'a lotu mo e tokoni mei hono fāmilí mo e kāingalotu 'o e Siasí, pea tautefito ki he manava'ofa mo e 'alo'ofa 'a e 'Eikí, na'á ne toe foki mai ki he Siasí.

Na'e ui ia kimui ange ke ngāue 'i he Misiona Washington Seattle. Na'á ne ongo'i lotu fo'i 'aupito he kamata'angá. 'I he fuofua māhina 'e tolú, na'á ne 'alu he pō kotoa pē ki he falekaukau 'o tangi ai. Hangē ko 'Eletā Kaueni, na'á ne feinga ke mahino kiate ia, "Ko e hā 'oku ou 'i heni ai?"

Hili ha ta'u 'e taha 'o 'ene ngāué, na'á ma ma'u ha 'imeili ko e tali ki he'ema ngaahi lotú. Na'á ne tohi mai: "Oku ou lava he taimí ni 'o ongo'i e 'ofa 'a e 'Otuá pea mo Sisū. Te u ngāue mālohi ke u hangē ko e kau palōfita he kuonga mu'á. Neongo e lahi 'o e ngaahi faingata'a 'oku ou fouá, ka 'oku ou fiefia

‘aupito. Ko e tokoni kia Sisuú, ko e me’a lelei taha ia kuó u fakahokó. ‘Oku ‘ikai ha me’a ‘e toe faka’ofa ange heni. ‘Oku ou fiefia ‘aupito.”

Na’a ne ma’u e ongo tatau mo ‘Alamā: “Pea ‘oiaue, ko e fiefia, mo e maama fakaofa kuó u vakai ki ai; ‘io, na’e fonu hoku laumalié ‘i he fu’u fiefia na’e tatau hono lahi mo hoku mamahi!”⁵

‘Oku tau foua ha ngaahi ‘ahi’ahi ‘i he’etau mo’ui, ka ‘o kapau te tau vilitaki ma’a Kalaisi, ‘e lava ke fakatefito ‘etau tokanga ‘iate Ia, pea tau ongo’i ha fiefia neongo e faingata’a. Ko hotau huhu’i, ‘a e tumutumu ‘o e sipinga ko ia. Na’e mahino kiate Ia hono misiona mā’oni’oni pea na’a Ne talangofua ki he finangalo ‘o e ‘Otua ko e Tamaí. He toki tāpuaki fungani mo’oni ia ke tau manatua he uike kotoa pē ‘a ‘Ene sipinga fisifisimu’a ‘i he’etau kai e sākalamēnití.

Si’oku kāinga ‘ofeina, ‘oku tau vilitaki ma’a Kalaisi, he taimi ‘oku tau ngāue faivelenga, tali lota fakatōkila, kātaki ‘i he anga faka’ei’eiki, lotu tāuma’u pea mo ma’u e sākalamēnití ‘i he mo’ui taau.

‘Ofa ke tau vilitaki ai pē ma’a Kalaisi ‘i he’etau tali hotau ngaahi faingata’a mo hotau ngaahi ‘ahi’ahi ‘i he fa’a kātaki mo e lotu tui pea ke tau ma’u ha fiefia ‘i hotau hala ‘o e fuakavá.

‘Oku ou fakamo’oni ‘oku ‘afio’i koe ‘e he ‘Eikí. ‘Okú Ne ‘afio’i ho’o faingata’a iá mo ho’o hoha’a. ‘Okú Ne ‘afio’i ho’o holi ke tauhi kiate Ia ‘i he mateaki pea ‘io, ‘i he lotu vilitaki. ‘Ofa ke Ne tataki mo faitāpuekina koe ‘i ho’o fai iá. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘emeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Ko William Smith Clark (1826–86) ko ha palōfesa ia ‘i he chemistry, botany, mo e zoology pea na’a ne hoko ko ha kēnola ‘i he Tau Fakalotofonua ‘a ‘Ameliká. Na’a ne takimu’a ‘i he ako ngoué pea ko ha palesitani ia ‘o e Massachusetts Agricultural College. (See “William S. Clark,” wikipedia.com.)
2. Tu’u e maka fakamanatú ‘i he Sapporo Hitsujigaoka Observation Hill.
3. William S. Clark, in Ann B. Irish, *Hokkaido: A History of Ethnic Transition and Development on Japan's Northern Island* (2009), 156.
4. Vakai, ‘Alamā 36:3; 37:35, 37.
5. ‘Alamā 36:20.

Fai ‘e ‘Eletā Dallin H. Oaks

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko Hono Vahevahe ‘o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Mai

‘Oku ‘ikai ko ha polokalama e me’a ‘oku tau ui ko e “ngāue fakafaipekau ‘a e mēmipá,” ka ko ha tōonga mo’ui ‘o e ‘ofa mo e lota ke tokoni’i kinautolu ‘i hotau ātaki.

I.

‘I he ofi ke ‘osi e ngāue hotau Fakamo’ui ko Sīsū Kalaisí ‘i he māmaní, na’a Ne fekau ‘Ene kau ākongá: “Ko ia ke ‘alu ‘a kimoutolu, ‘o fakalotu’i ‘a e

ngaahi pule’anga kotoa pē” (Mātiu 28:19) pea “Mou ‘alu ki māmani kotoa pē, ‘o malanga ‘aki ‘a e ongoongolelei ki he kakai fulipē” (Ma’ake 16:15). ‘Oku mo’ulaloa e kau Kalisitiane kotoa ki he fekau ko ‘eni ke vahevahe e ongoongolelei ki he kakai kotoa pē. ‘Oku ui ‘e ha kakai tokolahi ‘eni “ko e fekau lahi.”

Hangē ko hono fakamatala ‘i ‘e ‘Eletā Niila L. ‘Enitasoni he fakataha pongipongi, ‘oku kau e Kāingalotu ‘o e Siasí he kakai ‘oku nau mateaki’i mo’oni e fatongiá ni. ‘Oku tonu pē ia ke pehē he ‘oku tau ‘ilo e ‘ofa ‘a e ‘Otua ki He’ene fānaú kotoa pea ‘i he ‘aho faka’osi ni na’a Ne fakafoki mai ha ‘ilo mahu’inga lahi mo e mālohi ke tāpuekina kotoa kinautolu. Ne ako’i ‘e he Fakamo’ui ke tau ‘ofa he taha kotoa he ko hotau kāinga, pea ‘oku tau faka’apa’apa’i e akonaki ko iá ‘aki hono vahevahe e fakamo’oni mo e pōpoaki ‘o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai ki he “ngaahi pule’anga, ngaahi fa’ahinga, ngaahi lea, mo e kakai kotoa pē” (T&F 112:1). Ko ha konga mahu’inga ‘eni ‘o e

hoko ko ha Kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku tau 'ilo ko ha faingamālie fakafiefia 'eni. Ko e hā mo ha toe me'a fakafiefia ange ka ko hono vahevahe e mo'oni ta'engata ki he fānau 'a e 'Otua?

'Oku tau ma'u he 'ahō ni ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ke vahevahe atu ai e ongoongolelei, ne 'ikai ma'u ia 'e he ngaahi to'u tangata ki mu'ā. 'Oku tau ma'u e TV, 'initaneti, mo e ngaahi sēnolo he mītia fakasōsialé. 'Oku lahi ha ngaahi pōpoaki mahu'inga ke fakafe'iloaki'aki e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku 'iloa e Siasí 'i ha ngaahi pule'anga lahi. 'Oku tupu fakautuutu e tokolahi 'etau kau faifeakaú. Ka 'oku tau faka'aonga'i nai e ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení ki he lahi tahá? "Oku ou tui ko e tokolahi 'o kitautolú te tau pehē mai, 'ikai. 'Oku tau faka'amu ke toe lelei ange hono fakahoko hotau fatongia fakalangi ko hono malanga'i 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he māmaní hono kotoa.

'Oku lahi ha ngaahi fakakaukau lelei ki hono vahevahe 'o e ongoongolelei 'e ngāue lelei ia ki he ngaahi siteiki pe fonua fakafo'ituitui. Neongo ia, koe'uhi ko ha Siasí fakamāmani lahi kitautolu, 'oku ou loto ke 'oatu ha ngaahi fakakaukau 'e ngāue lelei 'i ha fa'ahinga feitu'u pē, mei he 'iuniti fo'ou tahá ki he 'iuniti kuo fuoloa hono fokotu'ú, mei he anga fakafonua 'oku

nau tali lelei e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki he ngaahi anga fakafonua mo e pule'anga 'oku kei fehi'a ki he siasí. 'Oku ou fie lea ki he ngaahi fakakaukau 'e lava ke ke vahevahe mo kinautolu 'oku tui mateaki kia Sīsū Kalaisí, kae pehē ki he ni'ihí 'oku te'eki ai pē ke nau fanongo 'i Hono huafā, kae 'uma'ā e ni'ihí oku fiemālie pē he'enua mo'ui lolotongā, kau ai mo kinautolu 'oku feinga tavale ke fakalakalaka 'enua mo'ui.

Ko e hā te u lea 'aki ke tokoni ki ho'o vahevahe e ongoongolelei, 'o tatau ai pē pe ko e hā ho tūkunga? 'Oku tau fie ma'u ke tokoni e kāingalotú kotoa, pea 'e lava ke tokoni e mēmipa kotoa pē, he 'oku lahi e ngāue ke fai 'i he'etau vahevahe e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he pule'anga, fa'ahinga, lea, mo e kakai kotoa pē.

'Oku tau 'ilo'i kotoa e mahu'inga ke kau mai e kāingalotú he ngāue fakafaifeakaú ke fakatou lava ai e fakauluí mo e pukepuké. Na'e pehē 'e Palesitini Tōmasi S. Monisoni: "Ko e taimi 'eni ki he kāingalotú mo e kau faifeakaú ke nau ngāue fakataha . . . [i he] ngoue vaine 'a e 'Eikí ke 'omi e ngaahi laumālié kiate Ia. Kuó Ne teuteu 'a e founa ke tau vahevahe atu ai e ongoongolelei 'i ha ngaahi founa lahi, pea te Ne tokoni 'i he'etau ngāue 'o kapau te tau ngāue 'i he lototui ke fai 'Ene ngāue.'"¹

Ko hono vahevahe atu 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, ko hatau tufakanga mo e faingamālie fakakalisitiane ia 'oku fai he kotoa 'etau mo'ui. Na'e fakamanatu mai 'e 'Eletā Kuenitini L. Kuki kiate kitautolu, "Ko e ngāue fakafaifeakaú 'oku 'ikai ko ha konga pē ia 'e taha 'o e ongoongolelei; ka ko ha konga mahu'inga ia ke tukutaha ai e tokangā he kotoa 'etau mo'ui kapau 'oku tau loto ke fenāpasi 'etau mo'ui mo 'etau tukupā ki he mo'ui fakakalisitiane mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.'"²

II.

'Oku 'i ai ha me'a 'e tolu 'e lava ke tokoni ai e kāingalotu kotoa pē ki hono vahevahe 'o e ongoongolelei, 'o tatau ai pē ko e hā e tūkunga 'enua mo'ui mo e ngāue. 'Oku totonu ke tau fai kotoa e 'u me'ā ni.

'Uluaki, te tau lava 'o lotua ke ma'u e holi ke tokoni 'i he konga mahu'inga ko 'eni 'o e ngāue 'a e fakamo'ui. Ko e ngāue kotoa pē 'oku kamata 'aki ha holi.

Uā, te tau lava 'o tauhi e ngaahi fekaú. Ko e kāingalotu faivelenga mo talangofuá 'a e kau fakamo'oni lelei taha ki he mo'oni mo fakamahu'inga'i e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ka 'oku mahu'inga ange ke ma'u ma'u pē 'e he kāingalotu faivelengā Hono Laumālié, 'o tataki kinautolu 'i he'enua feinga ke kau 'i he ngāue ma'ongo'onga ko hono vahevahe 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí kuo toe fakafoki maí.

Tolú, te tau lava ke lotua ha tataki fakalaumālie ki he me'a *te tau* lava 'o fai 'i hotau tūkunga fakafo'ituitui ke vahevahe ai e ongoongolelei ki he ni'ihí kehé. 'Oku kehe 'eni mei hono lotua e *kau faifeakaú* pe lotua e me'a 'e lava ke fai 'e he *ni'ihí kehé*. 'Oku totonu ke tau lotua e me'a *te tau* lava ke fai fakatāutahā. 'I he'etau lotú, 'oku totonu ke tau manatu'i ko e fa'ahinga lotu ko 'eni ke ma'u ha tataki fakalaumālié, 'e tali ia kapau 'oku 'alu fakataha mo ha tukupā—ko e me'a 'oku ui 'e he folofolá ko e "loto fakamātoato" pe 'i he "loto mo'oni." Lotu mo tukupā ke ngāue 'o fakatautu ki he ue'i te ke ma'ú, 'o palōmesi ki he 'Eikí kapau te Ne ue'i

koe ke ke lea ki ha taha 'o kau ki he ongoongolelei, te ke fai ia.

'Oku tau fie ma'u e tataki 'a e 'Eikí koe'uhí 'e 'i ai ha níhi 'e mateuteu pe 'ikai mateuteu ki he ngaahi mo'oni makehe 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku 'ikai totonu ke tau fakamaau'i pe ko hai kuo mateuteu pe 'ikai mateuteu ke tali e ongoongolelei. 'Oku 'afio'i 'e he 'Eikí e lotu kotoa 'o 'Ene fānaú, pea kapau te tau lotua ha tataki fakalaumālie, te Ne tokoni'i ke tau 'ilo'i ha taha 'okú Ne 'afio'i "kuo teuteu'i . . . ke fanongo ki he folofolá" ('Alamā 32:6).

'I he'eku hoko ko ha 'Aposetolo 'a e 'Eikí, 'oku ou kole ki he mēmipa mo e fāmili kotoa 'i he Siasí ke lotu ki he 'Eikí ke tokoni ke nau 'ilo e kakai kuo mateuteu ke tali e pōpoaki 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Na'e fai mai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālali e fale'i mahu'inga ko 'ení, 'a ia 'oku ou tui ki ai: "Falala ki he 'Eikí. Ko Ia 'a e Tauhi Sipi Lelei. 'Okú Ne 'afio'i 'Ene fanga sipí. . . . Pea kapau 'oku 'ikai ke tau kau ki ai, 'e fakalaka ia 'i ha tokolahi 'o kinautolu ne nau mei fanongo ki he pōpoaki 'o e Fakafoki mai e ongoongolelei. . . . 'Oku mahinongofua pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni—lotu, fakatāutaha pea mo fakafāmilí, ke ma'u ha ngaahi faingamālie ngāue fakafaifekau."³ 'I he'etau fakahaa'i 'etau tuí te tau ma'u ha ngaahi faingamālie ta'e "fakakouna'i . . . pe ha tali pau. Te nau hoko fakanatula pē koe'uhí ko 'etau 'ofa 'i hotau kāingá."⁴

'Oku ou 'ilo 'oku mo'oni 'eni. 'Oku ou palōmesi atu kapau te tau tui ki he tokoni 'a e 'Eikí, 'e tataki mo ue'i kitautolu pea te tau ma'u ha fiefia lahi 'i he ngāue mahu'inga ta'engata ko 'eni 'o e 'ofá. 'E toki mahino kiate kitautolu 'oku tupu e lavame'á 'i hono vahevahe 'o e ongoongolelei, pea 'i hono fakaafé'i e kakaí 'i he 'ofa mo e lotu mo'oni ke tokoni'i kinautolu 'o tatau ai pē pe ko e hā 'enau talí.

III.

Ko ha ngaahi me'a kehe 'eni te tau lava 'o fai ke ola lelei ange ai hono vahevahe 'o e ongoongolelei.

1. 'Oku fie ma'u ke tau manatu'i "oku toki ako e kakaí he taimi 'oku nau

mateuteu aí, kae 'ikai ko e taimi 'oku tau mateuteu ai ke ako'i kinautolu."⁵ Ko e me'a 'oku tau tokanga ki aí, hangē ko e ngaahi akonaki fakatokāteline mahu'inga 'o e Siasi kuo toe fakafoki maí, 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai e níhi kehé. 'Oku 'i ai ha níhi kehe 'oku nau fie ma'u pē e ola 'o e tokāteliné, kae 'ikai ko e tokāteliné. 'I he'enau fakatokanga'i pe a'usia e ola 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí 'i he'etau mo'uí, 'oku nau ongo'i ai e Laumālié pea kamata ke nau tokanga ki he tokāteliné. Mahalo te nau toki tokanga mai 'i he'enau fekumi ki ha fiefia lahi angé, ofi ki he 'Otuá, pe ma'u ha mahino lahi ange ki he taumu'a 'o e mo'uí.⁶ Ko ia ai, kuo pau ke tau fekumi fakalelei mo lotua ke ma'u e founga ke 'ilo'i e taimi 'oku fie ako lahi ange ai ha tahá. 'E makatu'unga 'eni 'i ha ngaahi me'a kehekehe, hangē ko e tūkunga lolotonga 'o e tokotahá mo e anga 'etau feohi mo iá. Ko ha kaveinga lelei 'eni ke alea'i 'i he fakataha aleleá, kōlomú, mo e Fine'ofá.

2. 'I he'etau lea ki he níhi kehé, 'oku fie ma'u ke tau manatu'i ko e fakaafé ko ia ke ako lahi ange kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei, 'oku lelei ange ia 'i he fakaafé ke ako lahi ange ki hotau Siasí.⁷ 'Oku tau lotu ke ului e kakaí ki he ongoongolelei. Ko e fatongia ma'ongo'onga ia 'o e Tohi 'a Molomoná. 'Oku toki ma'u 'e ha taha ha ongo ki hotau Siasí hili 'ene ului kia Sīsū Kalaisí; ka 'oku 'ikai hoko ia ki mu'a. Neongo 'oku 'i ai ha tokolahi 'oku nau hu'uhu'u ki ha ngaahi tui fakalotú ka 'oku nau ma'u ha 'ofa ki he Fakamo'uí. Fakamu'o-mu'a e me'a mahu'ingá.
3. 'I he'etau feinga ke fakafé'iloaki e kakaí ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'oku totonu ke tau fai ia 'i ha founga 'oku totonu pea 'i he 'ofa mo'oni ki he tokotaha fakafé'itui-tuí. 'Oku hoko 'eni he'etau feinga ke tokoni'i e níhi kehé 'i he'enau ngaahi palopalemá pe taimi 'oku tau ngāue ai mo kinautolu he ngaahi ngāue tokoni fakakoló, hangē ko hono fakafiemālie'i e faingata'a'ia, tokanga'i e masivá mo e tukuhausiá, pe fakalelei'i e tu'unga mo'ui 'a e níhi kehé.

honau 'elelō . . . ke nau lea" (3 Nifai 26:14). 'I he 'aho ní, 'oku ou tui te tau pehē 'e "vete ange honau [tuhū] ka nau lava 'o lea." Fai leva ia to'u tupu!

'Oku 'ikai ko ha kavenga hono vahevahe e ongoongolelei ka ko ha fiefia'anga. 'Oku 'ikai ko ha polokalama e me'a 'oku tau ui ko e "ngāue fakafai-fekau 'a e mēmipā," ka ko ha tō'onga mo'ui 'o e 'ofā mo e loto ke tokoni'i kinautolu 'i hotau 'ātakaí. Ko ha toe faingamālie ke fakamo'oni'i e ongo 'oku tau ma'u ki he ongoongolelei 'a hotau Fakamo'uí kuo toe fakafoki maí. Ne ako'i 'e 'Eletā Pālāti, "Ko e fakamo'oni mahu'inga taha 'o 'etau uluí mo e ongo 'oku tau ma'u ki he ongoongolelei 'i he'etau mo'uí, ko 'etau loto ko ia ke vahevahe ia ki he níihi kehē."¹¹

'Oku ou fakamo'oni kia Sisū Kalaisi, ko e Maama mo e Mo'ui 'o e Māmaní (vakai, 3 Nifai 11:11). 'Oku hanga 'e he maama 'o 'Ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o tataki 'etau fononga fakamatelié. 'Oku fakapapau'i mai He'ene Fakalelei 'a e mo'ui hili e maté mo e mālohi ke tuiaki ki he mo'ui ta'e-fa'a-maté. 'Oku 'omi He'ene Fakalelei kiate kinautolu ha faingamālie ke fakamolemole'i 'etau angahalá, pea ma'u e mo'ui ta'engatá 'i he palani nāunau'ia 'o e fakamo'uí 'a e 'Otuá, 'a ia ko e me'a-'ofa "mahu'inga taha ia he ngaahi me'a-'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá" (D&C 14:7). 'I he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'emēni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Talitali Lelei Kimoutolu ki he Konifelenisi," *Liahona*, Nov. 2013, 4.
2. Quentin L. Cook, "How to Be a Member Missionary," *New Era*, Feb. 2015, 48.
3. M. Russell Ballard, "Falala ki he 'Eikí," *Liahona*, Nov. 2013, 44.
4. M. Russell Ballard, "Put Your Trust in the Lord," 44.
5. Clayton M. Christensen, *The Power of Everyday Missionaries* (2013), 30.
6. Vakai, Christensen, *Power of Everyday Missionaries*, 26–27.
7. Vakai, Gary C. Lawrence, *How Americans View Mormonism: Seven Steps to Improve Our Image* (2008), 34–35.
8. Vakai, Ashley Kewish, "Cab Driver Hands Out Copies of Book of Mormon to Rio Visitors," Aug. 8, 2016, ksl.com.
9. Christensen, *Power of Everyday Missionaries*, 21.
10. Tohi fakatātaha, 'Aokosi 21, 2016.
11. M. Russell Ballard, "Now Is the Time," *Liahona*, Jan. 2001, 89.

4. 'Oku 'ikai totonu ke fakangata-ngata pē ki hotau kaungāme'ā mo e kaungā ngāue, 'a 'etau feinga ke vahevahe e ongoongolelei. Ne mau 'ilo ha faka'uli tekisī Siasi 'i Lio ti Sinilo he Sipoti 'Olimipikí na'e 'alu holo mo ha ngaahi tatau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i ha lea fakafonua 'e fitu 'o tufa ki ha taha pē te ne fie ma'u. Na'á ne ui ia ko e "faka'uli tekisī ngāue fakafaifekau." Na'á ne pehē, "Ko [hoku] mala'e ngāue fakafaifekau . . . e ngaahi hala 'o Lio ti Siniló."⁸

Ne pehē 'e Keleiton M. Kulisiteniseni, 'a ia 'oku lahi 'ene a'usia he'ene hoko ko ha mēmipa faifekau, "ne mau fakatokanga'i he ta'u 'e uofulu tupu kuohilí 'a e 'ikai ke fengāue'aki lelei e vā fetu'utakí mo e ngalingali tokanga 'a ha taha ke ako ki he ongoongolelei."⁹

5. 'E lava ke palani 'e he kau pīsopeliki 'o e uōtí ha houalotu sākalamēniti makehe pea kole e kāingalotú ke 'omi ki ai ha taha 'e fie ako ki he ongoongolelei. 'E vēkeveke e kāingalotu 'o e uōtí ke 'omai honau ngaahi mahení ki ha fakataha'anga peheni koe'uhí he 'oku nau 'ilo'i pau

'oku palani'i lelei e fakataha'angá ke tupu ai ha fie 'ilo ki he ongoongolelei mo fakafofonga'i lelei e Siasí.

6. 'Oku 'i ai ha ngaahi faingamālie lahi ke vahevahe e ongoongolelei. Hangē ko 'ení, ne u ma'u ha tohi fiefia he fa'ahita'u māfana ko 'ení mei ha mēmipa fo'ou na'á ne ako e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'i ha telefoni ange hano kaungā ako 'o 'e ke hono puké. Na'á ne tohi 'o pehē: "Ne u fiefia he anga 'ene fakafōtunga mai kiate aú. Ne papi-taiso au hili [ha] māhina si'i hono ako'i au 'e he faifekau. Kuo tupulaki 'eku mo'uí talu mei he me'á ni."¹⁰

'Oku tau 'ilo'i kotoa 'e lava ke fakatupulaki e ngaahi mo'ui lahi 'e he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku tau tokoni'i nai kinautolu?

7. 'Oku ma'u ha faingamālie makehe 'e he kāingalotu kei talavou he'enu manako mo taukei he mītia faka-sōsialé, ke tokoni'i e níihi kehē ke nau sa'ia he ongoongolelei. 'I hono fakamatala'i e hā 'a e Fakamo'uí ki he kau Nifai, ne hiki ai 'e Molomona 'o pehē, "Na'á ne ako'i mo tauhi ki he fānau . . . , pea na'á ne vete ange

Fakataha Lahi 'a e Lakanga Fakataula'eikí | 1 'Okatopa 2016

Fai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Kau Fakafofonga 'o e Siasí

*'Oku mau kole atu 'i hōomou hoko ko e kau faiako faka'apí,
ke mou hoko ko ha kau fakafofonga 'o e 'Otuá ki He'ene fānaú,
ke mou 'ofa mo tokanga ki he kakai 'oku vahe kimoutolu ki ai.*

Ne foki mai he 'aho 'e taha, ha fefine tāutaha ko Moli ki hono 'apí he tuku 'a e ngāué 'o 'ilo ai kuo tāfea hono peisimení pea 'inisi 'e 2 (5 cm) e mā'olunga 'o e vaí. Na'á ne 'ilo'i leva he taimi ko iá, 'oku pau pē na'e lahi e fō mo e kaukau 'a e kaungā-'apí he 'aho ko iá, he na'a nau fakatafe taha pē, pea ko e vaí 'eni ia ne hake pea kuo 'osi mai ia ki hono falé.

Hili e telefoni 'a Moli ki hano kau-ngāme'a ke ha'u 'o tokoní, na'e kamata leva ke na tou vai mo mopi. Taimi ko iá ne tatangi e fafangu 'o e matapaá. Na'e kaila ange hono kaungāme'á, "Ko ho'o ongo faiako faka'apí!"

Na'e kata 'a Moli. Na'á ne tali ange, "Ko e 'aho faka'osi 'eni' 'o e māhiná pea te u talaatu 'oku 'ikai ko 'eku ongo faiako faka'apí."

Na'e 'alu 'a Moli ki he matapaá, ne la'ila'iva'e, pīponu hono talausesé pea fa'u hono 'ulú, tui mo hano ongo kofunima. Ka na'e 'ikai tatau hono fōtungá 'o'ona mo e fōtungá faka'ofa'ofa na'e tu'u 'i mu'a 'iate iá. Ko 'ene ongo faiako faka'apí na'e tu'u maí!

Na'á ne talamai kimui ange, "Meimei pongia ai pē au ia he 'ohovalé!" "Ko

ha mana 'eni 'o e faiako faka'apí—ko e fa'ahinga talanoa 'oku fai 'e he Kau Takí 'i he konifelenisi lahí!" Na'á ne hoko atu 'o pehē: "Ka 'i he'eku kei mo'utāfu'ua pe te u fa'ofua kiate kinaua

pe 'oatu e mopí ki hona nimá, ne na pehē mai kinaua ia, "E Moli, kātakí'i kimaau. 'Okú ma 'ilo pē 'okú ke mo'ua. 'Oku 'ikai ke ma fie fakahoha'asi koe, ko ia te ma toe foki mai ha taimi kehe.' Peá na 'alu kinaua."

Na'e ui hake hono kaungāme'á mei he peisimení, "Ko hai?"

Ne pehē mai 'a Moli, "Ne u fie pehē ange, na'e 'ikai koe Tolu'i Nifái, ka ne u fakama'uma'u pē 'o u pehē ange, 'Ko 'eku ongo faiako faka'apí, ka na'á na talamai na'e 'ikai ko ha taimi lelei 'eni ke tuku mai ai 'ena pōpoakí.'"¹

'E ngaahi tokoua, tau kī'i vakai'i nounou ange mu'a 'a e fatongia 'o e lakanga fakataula'eikí kuo fakamatala'i ko e "fuofua ma'u'anga tokoni ia 'a e Siasí ke tokoni" ki he fakafō'ituituí mo e ngaahi fāmili.² Kuo feilaui'u i ha fu'u vaotātā kakato ke fa'u 'aki ha pepa ke paaki ai hono fokotu'utu'u mo toe fokotu'utu'u fo'ou 'o e faiako faka'apí. Kuo lauiafe ha ngaahi lea kuo fai ke poupou'i atu ia. Pea 'oku 'ikai 'ilo pe ko e hā 'e toe fai ke to'o atu 'aki e ongo'i tautea 'i he taimi 'oku tau lau ai ki he kaveinga ko e faiako faka'apí. Pea 'oku tau kei fefa'uhi pē he feitu'u kotoa ke a'usia e tu'unga faifatongia 'oku fie ma'u ki he fekau 'a e 'Eikí ke tau

“le’ohi ‘a e siasí ma’u ai pē”³ ‘o faka-fou ‘i he faiako faka’apí ‘a e lakanga fakataula’eikí.

‘Oku kau he faingata’a ‘oku tau fehengahangai mo iá ‘a e ngaahi liliu fakatemokalafi ‘i he Siasí. Kuo tau a’u ‘eni ki ha uooti mo e kolo ‘e 30,000 tupu ‘i ha ngaahi fonua ‘e 188 nai, pea ‘oku toe faingata’a ange ai ke ‘a’ahi ki he ngaahi ‘api hotau kāingalotú, ‘i hono fakahoa atu ki he fuofua kamata ‘a e Siasí he taimi na’e taki taha ako’i pē hono kaungā’api ‘i ha polokalama na’e ui ko e “ako’i fakapoloká.”

‘Ikai ngata aí, ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘iuniti lahi ‘o e Siasí ‘oku toko si’i ai e kau ma’u lakanga fakataula’eiki ke nau fai ‘a e faiako faka’apí, pea ko e ni’ihi ko ē ‘oku lava ‘o ma’ú, ‘oku a’u ki he fāmili ‘e 18 pe 20 ‘oku nau tokanga’i. ‘Oku lava foki ke faingata’a mo e fefononga-‘akí, mamafa e penisini pea ‘ikai ma’u ha me’alele ia, kae pehē ki he femo’u-ekina he ngāué he ‘ahó pe uiké. Tānaki atu ki ai mo ha ngaahi fakataputapui he anga fakafonua ke te ‘a’ahi ta’e fakafe’i kita pea kau ai mo e ngaahi me’a fekau’aki mo e ongo’i malú ‘i ha ngaahi feitu’u lahi ‘o e māmaní—pea ‘oku tau sio ai ki he faingata’a e palopalemá.

‘E ngaahi tokoua, neongo e ngaahi tūkunga ko ia ‘o e māmaní, ka ‘o ka fe’unga ke fai pehē, ko e ‘a’ahi tu’o taha he māhiná ko e lelei taha ia ‘oku feinga ki ai e Siasí. Ka ‘i he’emau ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi feitu’u he māmaní he ‘ikai malava ke fai ai ia, pea ongo’i ai ‘e he kau tangatá kuo nau tōnounou ‘i hono kole ange ke nau fai e me’a he ‘ikai malava mo’oni ke fai, ko ia ne fai ai ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí ha tohi ki he kau taki lakanga fakataula’eiki ‘o e Siasí ‘i Tisema ‘o e 2001, mo e fale’i fakalaumālie mo ‘aonga ko ‘ení: “Oku ‘i ai ha ngaahi feitu’u ‘i he māmaní he ‘ikai malava ke fai ai e faiako faka’apí he māhina kotoa pē ko e tupu mei he toko si’i e kau ma’u lakanga fakataula-‘eiki mālohí kae pehē ki ha ngaahi faingata’a fakalotofonua kehekehe.” Kuo mau fakalau atu hanau ni’ihi. Ne nau hoko atu ‘o pehē, “I he hoko e ngaahi tūkunga ko iá, ‘oku totonu ke fai ‘e he kau takí honau lelei tahá ke faka’aonga’i e ma’u’anga tokoni ‘oku

nau ma’ú ke tokanga’i mo fakamālohia-‘aki e mēmipa takitaha.”⁴

‘E ngaahi tokoua, kapau na’e fehengahangai hoku uotí pe koló mo e ngaahi tūkunga ko ‘ení, te u faka’aonga’i leva mo hoku hoa Lakanga Taula’eiki Faka-‘Eloné e tapou mei he kau Palesitenisi ‘Uluakí (‘oku ‘i he tohi tu’utu’uní he taimí ni), ‘o anga peheni: ‘Uluakí, neongo kapau ‘e lau māhina kae toki lava ‘o fai, te ma feinga ke muimui ki he tu’utu’uni fakafolofola ko ia ke “a’ahi ki he fale ‘o e kāingalotu taki taha,”⁵ pea fokotu’u ha taimitēpile he tohi māhiná ‘e lava ke ma a’u ai ki he ngaahi ‘api ko iá he vave tahá mo ‘ene fakapotopoto tahá. ‘I ho’o ngāue fakatatau mo e taimitēpile ko iá, ko hono fakamu’omu’a ia hotau taimi ‘ataá mo e tu’o lahi ‘e lava ke tau fetu’utaki ai mo kinautolu ‘oku nau fie ma’u taha kimauá—‘a e kau fiefanongo ‘oku ako’i ‘e he kau faifekaú, kau papi ului fo’ou, ni’ihi ‘oku puke, ta’elata, māmalohi pea mo e fāmili ‘oku toko taha pē matu’á ka ‘oku kei ‘i ai ha’anau fānau ‘i ‘apí, mo e alá me’a pehē.

Lolotonga ‘ema fokotu’utu’u ke ‘a’ahi ki he ‘api kotoa pē, ‘a ia ‘e lau māhina kae toki lavá, te ma fetu’utaki foki ki he fakafo’ituitui mo e ngaahi fāmili he’ema lisí ‘i ha fa’ahinga founa pē kuo ‘omi ‘e he ‘Eikí. Kuo pau foki ke ma fakasio ‘ema ngaahi fāmili ‘i he lotú pea hangē

ko e lau ‘a e folofolá, te ma “fetalanoa-‘aki [mo] kinautolu ‘o kau ki he lelei ‘o honau laumālie.”⁶ ‘Ikai ngata aí, te ma telefoni, ‘imeili, text pe ki’i fakalea atu pē he ngaahi founa kehekehe ‘o e mītia fakasōsialé ‘oku tau ma’ú. Ke tokoni ki he ngaahi fie ma’u makehé, te ma ‘oatu ha potu folofola pe ki’i fakamatala mei ha lea ‘o e konifelenisi lahí pe ko ha Pōpoaki Fakamāmonga mei he nāunau lahi fau ‘oku ma’u ‘i he LDS.org. Hangē ko e fakalea ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí, te ma fai ‘a e lelei taha te ma lavá ‘i he ngaahi tūkunga ‘okú ma fehengahangai mo iá kae pehē ki he ma’u’anga tokoni ‘okú ma ma’ú.

‘E ngaahi tokoua, ko e kole ‘oku fai atu he pōnī, ke toe fakalahi ange e anga ho’o vakai ki he faiako faka’apí. Mou vakai mu’a ki ha founa fo’ou mo lelei ange ke mou hoko ai ko ha kau fakafongā ‘o e ‘Eikí ki He’ene fānau. ‘Oku ‘uhinga ia ke tukuange atu e fo’i tō’onga angamaheni hangē ko e fono ‘a Mōsesé, ‘a e toki tali pē ki he faka’osinga e māhiná ke ke feleleaki holo ai mo ha ki’i pōpoaki kuo to’o mei he ngaahi makasini ‘a e Siasí ka kuo ‘osi lau ia ‘e he fāmili. Ka ‘oku mau ‘amanakí, te mou fokotu’u ha tokanga fakamatoato ‘oku fakatefito he ongo-ongolelé, ki he kāingalotú, ‘o tokanga’i pea mou fetauhi’aki mo feau e ngaahi fie ma’u fakalaumālie mo fakatu’asinó ‘i he lelei taha te mou lavá.

He ko e me’a ko ia ‘oku “lau” ko e faiako faka’apí, ‘a e me’a lelei kotoa pē ‘oku mou fai, ‘oku “lau” ia, ko ia lipooti e me’a kotoa pē! ‘Oku mo’oni ko e lipooti ‘oku mahu’inga tahá ‘a e founa kuó ke faitāpuekina mo tokanga ai ki he ni’ihi ‘oku ‘oatu ke ke tokanga’i, pea ‘oku ‘ikai ha kaunga ki ai ‘a e tohi māhiná pe ko ha feitu’u tukupau. Ko e me’a ‘oku mahu’inga tahá ke mou ‘ofa homou kakaí pea mou fakahoko e fekau ko ia ke “le’ohi ‘a e siasí ma’u ai pē.”⁷

‘I he ‘aho 30 ‘o Mē ta’u ‘o e kuo ‘osí, na’e holomui māmalie mai ai hoku kaungāme’a ko Toloi Lāsalo mei honau ‘apí ke ‘alu ‘o ‘ave ha koloa ki he falekoloa Deseret Industries honau feitu’u. Na’á ne ongo’i ne kaka ‘ene lolí ha me’a. Na’á ne fakakaukau na’e tō ha me’a mei he’ene lolí, ka na’á ne ma’u

Kau Taki Mā'olunga mo e Kau 'Ōfisa Mā'olunga 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

KO E KAU PALESITENI 'ULUAKÍ

		
Henry B. Eyring Tokoni 'Uluaki	Thomas S. Monson Palesiteni	Dieter F. Uchtdorf Tokoni Uá

KO E KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO HONGOFULU MĀ UÁ

					
Russell M. Nelson	Dallin H. Oaks	M. Russell Ballard	Robert D. Hales	Jeffrey R. Holland	David A. Bednar
					
Quentin L. Cook	D. Todd Christofferson	Neil L. Andersen	Ronald A. Rasband	Gary E. Stevenson	Dale G. Renlund

KO E KAU PALESITENISĪ 'O E KAU FITUNGOFULŪ

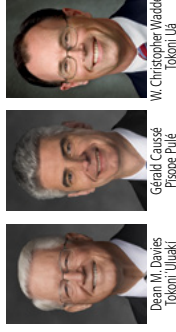
						
L. Whitney Clayton	Donald L. Hallstrom	Richard J. Maynes	Craig C. Christensen	Ulisses Soares	Lynn G. Robbins	Gerrit W. Gong

KAU TAKI MĀ'OLUNGA FITUNGOFULŪ

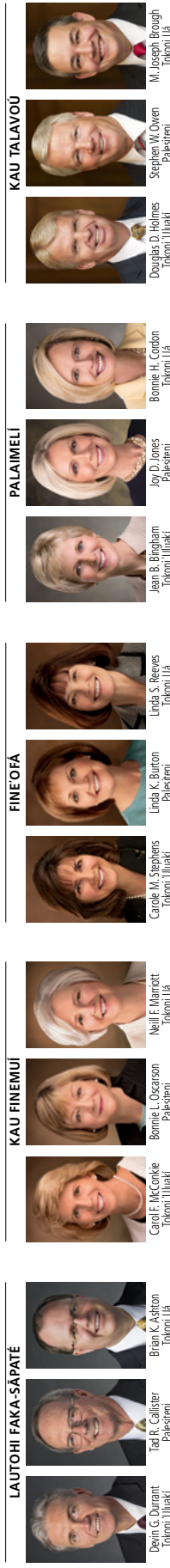
(i he fakahohoko fakamotu'ālea)

KO E KAU PÍSOPELIKI PULÉ

KAU 'ŌFISA MĀ'OLUNGA

atu si'ono foha ta'u hiva ko 'Ositini' 'oku tokoto fo'ohifo he la'isima. Na'e 'ikai ha felave 'a e kaikaila, tapuaki lakanga fakataula'eiki, tokoni fakavavevave pea mo e kau ngaue falemahaki. Na'e malololo 'a 'Ositini.

Na'e 'ikai si'i lava 'a Toloi 'o mamohē pe ma'u ha nonga, pea 'ikai pē fiamalie. Na'a ne pehē na'e mahulu hake ia he me'a te ne lava 'o kataka'i pea kuo ifo e matē ia. Ka 'i he taimi fakamamahi ko ia, na'e hū mai ha mālohi fakaivia 'e tolu.

'Uluaki, ko e 'ofa mo e laumalie fakanonga 'o 'etau Tamai Hēvanī, na'e fakahoko mai 'e he Laumalie Mā'oni'oni 'o fakanonga 'a Toloi, 'o ako'i ia, 'i he 'ofa mo fanafana ange 'oku 'afio'i 'e he 'Otuā e me'a kotoa pē fekau'aki mo e pekia ha 'Alo faka'ofa'ofa mo haohaoā. Uā, ko hono uafi ko Titā, na'a ne fā'ofua kia Toloi pea 'ofa 'iate ia mo fakamanatu ange 'oku 'ikai ko ia pē 'oku mole hono fohā pea na'a ne fakapapau'i he 'ikai mole foki mo hono husepānitī. Ko e fika tolu he talanoā ni, ko Sione Maninga ko e faiako faka'api *laulōtahā*.

'Oku 'ikai ke u 'ilo e taimitēpile 'o e taimi 'a'ahi 'a Sione mo hono hoa kei si'i ki he 'api 'o e fāmili Lāsolo, pe ko e hā 'ena pōpōaki he'ena a'u ki aī pe founa ne na lipooti 'aki 'ena a'usiā. Ko e me'a 'oku ou 'ilo'i, ko e fa'ahita'u failau kuo 'osī na'e ala atu 'a Sione Maninga 'o fua hake 'a Toloi Lāsolo mei he fakatamaki fakamamahi ko ia, 'o hangē pē ha'ane fua hake 'a e ki'i tamasi'i ko 'Ositini. 'I he'ene fai hono fatongia he ongoongolelei ko e faiako faka'api, tangata le'o mo e tokouā, na'e to'o hake 'e Sione 'a e tu'unga fakataula'eiki ko ia ko e tokanga mo e tauhi kia Toloi Lāsolo. Na'a ne kamata 'aki 'ene pehē ange, "E Toloi, 'oku loto 'a 'Ositini ke ke tu'u hake—foki ki he mala'e pasiketipolō—pea te u 'i heni he pongipongi kotoa pē he taimi 5:15 a.m. teuteu ki ai he 'oku 'ikai ke u fie hū atu ki fale 'o fafangu koe—he 'oku ou 'ilo he 'ikai loto ki ai 'a Tita."

Na'e talamai kimui ange 'e Toloi kiate au, "Na'e 'ikai ke u fie 'alu he na'a ku 'alu ma'u pē mo 'Ositini he ngaahi pongipongi peheē pea na'a ku 'ilo 'e fakamamahi fau e manatu ki aī. Ka na'e vili ta'e'unua pē 'a Sione peā u 'alu leva.

Talu mei he 'uluaki 'aho ko ia mo 'ema talanoa—pe ko au pē ia ne talanoa—kae fakafanongo pē 'a Sione. Ne u talanoa tokotaha pē he'ema faka'uli ki 'apisiasī pea mo 'ema foki. Taimi 'e ni'ihī ne u talatalanoa pē lolotonga 'ema tau he tau'anga me'alelē 'o siofi e hopo hake 'a e la'aā 'i Lasi Vēkasī. Na'e faingata'a 'i he kamata'angā, ka na'e 'alu pē e taimi mo 'eku fakatokanga'i kuō u ma'u ha ivi fo'ou mei ha tokotaha va'inga pasiketipolo he Siasī ne tō'ohi ka 'oku fute 'e 6-inisi 'e 2 (1.88 m) pea kovi 'aupito mo 'ene fakahuū, ka na'a ne 'ofa 'iate au peā ne fakafanongo kiate au kae 'oua kuo toe hopo 'a e la'aā he'eku mo'uī.⁸

Si'oku ngaahi tokoua 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni, 'i he'etau talanoa ki he faiako faka'api pe tauhi pe ngaue fakatātaha 'o e lakanga fakataula'eiki—pe ko e hā pē hano ui—ko e me'a 'eni 'oku mau 'uhinga ki aī. 'Oku mau kole atu 'i ho'omou hoko ko e kau

faiako faka'api, ke mou hoko ko ha kau fakafongia 'o e 'Otuā ki He'ene fānaū, ke mou 'ofa mo tokanga mo lotua e kakai 'oku vahe kimoutolu ki aī, 'o hangē ko 'emau 'ofa mo tokanga mo lotua kimoutolū. 'Oku ou lotua te mou ngaue tōtōivi ke tokoni'i e tākanga 'a e 'Otuā 'i ha ngaahi founa 'oku fenāpasi mo homou ngaahi tūkunga, 'i he huafa 'o hotau Tauhisipi Lelei, 'a ia 'oku ou tu'u ko e fakamo'oni ki aī, ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisī, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALĀ

1. Personal conversation, June 2016.
2. *Melchizedek Priesthood Leadership Handbook* (1990), 5.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:53.
4. Tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 10 Tisema 2001; kuo fakahū e fale'i ko 'eni ki he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasī* (2010), 7.4.3.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:47, 51.
6. Molonai 6:5.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:53.
8. Fepōtalanoa'aki mo e 'imeili fakatātaha, Apr. 2016.

Fai 'e 'Eletā LeGrand R. Curtis Jr.
'O e Kau Fitungofulú

'Oku 'i ai ha Mālohi 'i he Tohi

Ko e mālohi lahi taha 'o e Tohi 'a Molomoná ko 'ene 'omi ko ia kitautolu ke tau toe ofi ange kia Sīsū Kalaisi.

Tupu mei ha fakamatala ta'e mo'oni kau ki he Siasí he 'aho 14 'o Sune 1989, ne ta'ofi ai 'e he pule'anga 'o Kaná e 'ekitiviti kotoa 'a e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he fonua 'Aflika ko iá. Ne puke 'e he pule'angá e koloa kotoa 'a e Siasí, pea ta'ofi e ngāue fakafaifekau kotoa pē. Ne ui 'e he kāingalotu 'o e Siasí e taimi ko 'ení "ko e fakataputapu," pea fai honau lelei tahá ke mo'ui 'aki e ongoongolelei ta'e fai ha fakataha fakakolo pe poupou 'a e kau faifekaú. 'Oku lahi ha ngaahi talanoa fakamāfana ki he anga hono paotoloaki 'e he kāingalotú e ongoongolelei 'aki 'enau lotu 'i honau 'apí pea nau fetauhi'aki mo fai e faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí.

Ne faifai pea fakalelei 'i e feta'emahino- 'akí, pea 'i he 'aho 30 'o Nōvema 1990, ne to'o ai e fakataputapu ki he Siasí pea hoko atu leva e ngaahi 'ekitiviti angamahení.¹ Talu mei ai mo e vā lelei 'a e Siasí mo e pule'anga 'o Kaná.

Ne vave 'aupito hono fakalau 'e he kāingalotú e ngaahi tāpuaki ne ma'u he taimi angakehe ko iá. Ne fakamālohia e tui 'a ha tokolahi 'e he faingata'a ne nau fehanganhangai mo iá. Ka na'e 'i ai ha

tāpuaki 'e taha mei he taimi fakatapu-
tapu' ne ngali kehe hono founga.

Ne vahe 'a Nikolasi 'Ofosai Hene ko ha polisi kei talavou ke ne le'ohi e falelotu 'o e Siasí he taimi fakataputapu. Ko hono fatongia ke le'ohi e falelotú he taimi po'ulí. 'I he fuofua a'u atu 'a Nikolasi ki he falelotú, na'e sio ki he movete takai holo 'a e pepá, tohi, mo e movete holo e nāunau falé. 'I he uhuhonga 'o e ta'e maa ko 'ení, na'á ne fakatoka-nga'i ai ha Tohi 'a Molomona. Na'á ne feinga ke tukunoa'i e tohi koe'uhí ne 'osi tala ki ai 'oku kovi e tohi. Ka na'e tohoaki'i lahi 'ene tokanga ki he tohi. Ne faifai pea 'ikai toe lava 'a Nikolasi ke tukunoa'i e tohi. Na'á ne to'o hake ia. Na'á ne ongo'i mālohi ke kamata lau ia. Na'á ne lau he pō ko iá e tohi pea 'alu noa pē hono lo'imata.

Ko e fuofua taimi na'á ne to'o hake ai e tohi, na'á ne lau kotoa e 1 Nifai. Ko hono tu'o uá, na'á ne lau kotoa e 2 Nifai. 'I he'ene a'u ki he vahe 25 'o e 2 Nifai, na'á ne lau e me'á ni: "Pea 'oku mau lea 'ia Kalaisi, 'oku mau fiefia 'ia Kalaisi, 'oku mau malanga 'aki 'a Kalaisi, 'oku mau kikite 'ia Kalaisi, pea 'oku mau tohi 'o fakatau mo 'emau ngaahi kikite, ke 'ilo 'e he'emaui fānaú

ki he tupu'anga 'a ia te nau lava ke sio ki ai ke ma'u ai ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá."²

'I he taimi ko iá, ne mālohi fau hono ongo'i 'e Nikolasi e Laumalié ko ia na'e kamata ke tangi halotulotu. Na'á ne ma'u ha ngaahi ue'i fakalaumalie 'o ne fakatokanga'i 'i he'ene laukonga ko e tohi ko ha folofola, pea ko e tohi tonu taha ia kuó ne laú. Na'á ne 'ilo ko e Kāingalotú 'oku nau tui mālohi kia Sīsū Kalaisi, 'o kehe ia mei he me'a ne fanongo aí. Hili hono fakangata e taimi fakataputapu pea foki mai e kau faifekaú ki Kaná, ne kau 'a Nikolasi mo hono uai'í mo e fānaú ki he Siasí. 'I he'eku fe'iloaki mo ia he ta'u kuo 'osí, na'á ne hoko ko e pule polisi pea mo e palesiteni 'o e Vahefonua Tamale Kana 'o e Siasí. 'Okú ne pehē: "Ne liliu 'e he Siasí 'eku mo'ui. . . . 'Oku ou faka-
mālō ki he 'Otua Māfima'i he'ene taki mai au ki he ongoongolelei ko 'ení."³

Ne 'alu 'a 'Alipate Teivisi, ko ha tangata Kana 'e taha, mo hano kau-ngāme'a ki ha taha hotau falelotú, 'a ia ne fai ai ha fakataha fakapalesitenisi hono kaungāme'a. Lolotonga e tatali 'a 'Alipate ki hono kaungāme'a, na'á ne lau ai ha tohi na'á ne ma'u. 'I he 'osi 'a e fakatahá, ne loto 'a 'Alipate ke 'alu mo e tohi ki hono 'apí. Na'e 'ikai ngata pē hono fakangofua ke 'alu mo e tohi ka na'e toe 'oange ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne kamata lau e Tohi 'a Molomoná he'ene a'u ki hono 'apí. Na'e 'ikai lava ke toe tuku 'ene laú. Na'á ne laukonga 'i ha fo'i te'elango 'o a'u ki he 3:00 am hengihengi. Na'á ne fai pehē 'i ha ngaahi pō lahi, 'o fakatumu-
tumu he me'a na'á ne lau mo ongo'i. 'Oku hoko 'a 'Alipate ko ha mēmipa 'o e Siasí he taimi ni.

Ne kamata ako fakalotu 'a 'Eniselō Sikapula 'i hono fonua tupu'anga ko 'Itali he'ene ta'u 10. Na'á ne hoko ko ha pātele pea ngāue mateaki 'i hono siasí. Ne a'u ki ha tu'unga ne kamata ke hōloa 'ene tuí, pea feinga 'o ma'u ha faingamālie ke hoko atu 'ene akó. Ka ko e lahi ange 'ene akó, ko e lahi ange ia 'ene hoha'a. Na'á ne 'ilo'i fakapapau mei he'ene laukonga ne hoko ha hē faka'aufuli mei he tokāteline mo'oni ne ako'i 'e Sīsū mo e kau 'Aposetolo he

kamata'angá. Ne fekumi 'a 'Eniselō ki he siasi mo'oni 'o e 'Otuá 'i ha ngaahi tui fakalotu kehekehe ka na'e kei ta'e fiamālie pē hili ha ngaahi ta'u lahi.

Na'á ne fe'iloaki 'i ha 'aho 'e taha mo ha ongo mēmipa 'o e Siasí na'á na tokoni ke kumi ha kakai tokolahi ke ako'i 'e he kau faifekaú. Na'á ne sa'ia 'iate kinaua pea fiefia ke fanongo ki he'ena pōpoakí. Ne tali lelei 'e 'Eniselō ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'á ne kamata lau e tohí he efiafi ko iá. Na'á ne fiefia 'aupito. Ne foaki 'e he 'Otuá ha ongo'i fakapapau'i kia 'Eniselō 'o fakafou mai he Laumālié, te ne ma'u mei he Tohi 'a Molomoná e mo'oni kuó ne fekumi ki ai he ta'u lahi. Na'á ne ma'u ha ongo fakafiefia. Ne hanga 'e he me'a na'á ne lau mo ako mei he kau faifekaú 'o fakapapau'i 'ene aofangatuku ko ia na'e 'i ai ha fu'u hē mei he mo'oni, ka na'á ne toe 'ilo kuo 'osi fakafoki mai e Siasi mo'oni 'o e 'Otuá ki he māmaní. Hili ha taimi si'i mei ai, ne papitaiso 'a 'Eniselō ki he Siasí.⁴ 'I he'eku fuofua fe'iloaki mo iá, na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Kolo Liminaí 'i hotau Siasí 'i 'Itali.

'Oku tatau e me'a ne a'usia 'e Nikolasi, 'Alipate mo 'Eniselō 'i he Tohi 'a Molomoná pea mo ia ne a'usia 'e Pa'ale P. Palatē:

"Ne u vēveke ke fakaava hake [e tohí]. . . Ne u laukonga he 'ahó kotoa; ne fakahela e kaí, ne 'ikai ke u fie ma'u ha me'akai; ne fakaongosia e mohé pea 'i he . . . hoko mai 'a e poó, ne u loto pē ke laukonga 'o 'ikai ke mohe.

"'I he'eku laukongá, ne u ma'u e Laumālie 'o e 'Eikí, pea ne u 'ilo'i mo mahino kiate au 'oku mo'oni e tohí, 'o tatau tofu pē mo e mahinongofua ki ha tangata 'okú ne mo'ui. Kuo kakato 'eku fiefiá he taimí ni, 'o hangē ko e me'a 'oku totonu ke 'i aí, pea lahi 'eku fiefiá 'o laka ange ia he mamahi, feilaulau mo e faingata'a 'eku mo'ui."⁵

Kuo 'i ai ha a'usia mālohi 'a ha kakai 'e ni'ihí he fuofua taimi 'oku nau ala ai ki he Tohi 'a Molomoná, pea ki ha ni'ihí kehe 'oku māmālie pē hono ma'u e fakamo'oni 'i he'enu lau mo lotua iá. Ko e me'a ia ne hoko kiate aú. Ne u fuofua lau e Tohi 'a Molomoná

he'eku hoko ko ha tamasi'i ako seminele kei si'i. Ko e tatau 'eni 'o e Tohi 'a Molomona ne u laú. He 'ikai ke u lava 'o tala e taimi pe feitu'u totonu ne hoko aí, ka 'i he lolotonga e laukonga ko iá, ne kamata ke u ongo'i ha me'a. Ne 'i ai ha ongo'i māfana mo ha laumālie he taimi kotoa pē ne u fakaava ai e tohí. Ne fakautuutu e ongo ko iá he hokohoko atu 'eku laukongá. 'Oku kei hokohoko pē 'a e ongo ko iá 'o a'u ki he 'ahó ni. 'Oku hangē pē hano fakamo'ui ha 'uhilá e taimi kotoa pē 'oku ou fakaava hake ai e Tohi 'a Molomoná—'oku hū mai e Laumālié ki hoku lotó mo e laumālié.

'Oku ma'u māmālie 'e ha ni'ihí kehe e fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná, hili ha'anau ako mo ha lotua lahi ia. 'Oku 'i ai haku kaungāme'a na'á ne lau e Tohi 'a Molomoná 'o fekumi ke 'ilo pe 'oku mo'oni. Na'á ne faka'aonga'i e fakaafe 'a Moloná ke kole ki he 'Otuá 'i he loto fakamātoato, mo e loto mo'oni 'o tui kia Kalaisi, pe 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná.⁶ Ka na'e 'ikai ke ne ma'u he taimi pē ko iá e tali fakalaumālie ne tala'ofa maí. Neongo ia, lolotonga 'ene fakakaukau lahi 'i ha 'aho 'e taha he'ene faka'uli hifo he halá, ne fakamo'oni'i ki ai 'e he Laumālié e mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fu'u fiefia mo pātapata 'o takai hifo e sio'atá

faka'ilonga tohi 'eni ne mau faka'ao-nga'i. 'Oku 'asi 'i mu'a ha lea 'a Palesiteni Penisoni mo e tala'ofa 'e hua'i mai 'e he 'Otuá ha tāpuaki kiate kitautolu 'i he'etau lau e Tohi 'a Molomoná.¹¹

'Oku tohi 'i mui e tala'ofa 'a Palesiteni Melioni G. Lominei, ko ha tokoni kimu'a 'i he Kau Palesitenisī 'Uluaki: "Oku ou ongo'i fakapapau kapau 'e lau ma'u ai pē 'i he fa'a lotu 'e he ngaahi mātu'á 'a e Tohi 'a Molomoná 'i honau ngaahi 'apí, 'e kinautolu pea mo 'enau fānaú fakatou'osi, 'e hoko mai 'a e laumālie 'o e tohi ma'ongo'onga ko iá ke ne fakamāma'i hotau ngaahi 'apí mo kinautolu kotoa 'oku nofo aí. . . . 'E mahu'i atu 'a e laumālie 'o e feke'i-ke'i. 'E fale'i 'e he mātu'á 'enau fānaú 'i he 'ofa mo e poto lahi ange. 'E ongo-ngofua mo fakavaivai ange 'a e fānaú ki he fale'i 'a 'enau mātu'á. 'E fakaututu 'a e mā'oni'oni. 'E mahutafea e tuí, 'amanaki lelei, mo e manava'ofá—'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisi—'i hotau ngaahi 'apí mo 'etau mo'uí, 'o ne 'omi 'a e nongá, nēkeneká, mo e fiefiá."¹²

Ko e hili 'eni ha ngaahi ta'u lahi e mavahe 'ema fānaú mei 'apí 'o takitaha 'ohake hono fāmili, kuó ma lava 'o sionu ki hono fakahoko e tala'ofa 'a Palesiteni Lominei. 'Oku 'ikai ke haohaoa homau fāmili, ka te mau fakamo'oni ki he mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei hono lau kae pehē ki he ngaahi tāpuaki 'oku hokohoko atu 'ene 'omi ki homau fāmili.

Ko e mālohi lahi taha 'o e Tohi 'a Molomoná ko 'ene 'omi ko ia kitautolu ke tau toe ofi ange kia Sīsū Kalaisi. Ko ha fakamo'oni mālohi ia kiate Ia mo Hono misiona huhu'i.¹³ 'Oku tau ma'u mei ai e mahino ki he faka'e'i'eiki mo e mālohi 'o 'Ene Fakalelei.¹⁴ 'Okú ne ako'i mahino 'Ene tokātelinē.¹⁵ Koe'uhi ko e ngaahi vahe faka'ofa 'oku ne fakamatala'i e 'a'ahi 'a e Kalaisi toetu'u ki he kau Nifai, 'oku tau sio mo a'usia ai 'Ene 'ofeina, tāpuekina, mo akonekina e kakai ko iá pea mahino kiate kitautolu te Ne fai mai e me'a tatau kapau te tau ha'u kiate Ia 'o mo'uí 'aki 'Ene ongoongolelei.¹⁶

'E ngaahi tokoua, 'oku ou fakamo'oni ki he mālohi 'o e Tohi 'a

peá ne kaikaila pē ki tu'a pea ki he māmaní kotoa, "Oku mo'oni ia!"

'E tatau ai pē pe 'oku ma'u 'etau fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná he fuofua taimi 'oku tau fakaava hake aí pe 'i ha vaha'a taimi, ka te ne tākiekina kitautolu 'i he kotoa 'etau mo'uí kapau 'e hokohoko atu 'etau lau iá mo fakahoko hono ngaahi akonakí. Ne akonaki 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'o pehē: "Oku 'i ai ha mālohi 'i he tohi 'a ia 'e kamata ke tafe atu ki ho'o mo'uí 'i he momeniti ko ia 'okú ne kamata ke ako fakamātoato ai 'a e tohi. Te ke ma'u ha mālohi lahi ange ke matu'uaki e 'ahi'ahi. Te ke ma'u 'a e mālohi ke faka'ehi'ehi mei he kākāá. Te ke ma'u 'a e mālohi ke nofo 'i he hala fāsi'i mo lausi'i."⁷

'Oku ou pou pou'i e taha kotoa 'oku fanongo ki he pōpoakí ni, kau ai e kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēlone 'oku fakataha mai he pōnī, ke nau feinga ke 'ilo'i e mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná. Kuo tapou mai 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: "Lau e Tohi 'a Molomoná Fakalaualuloto ki hono ngaahi akonakí. Fehu'i ki he Tamai Hēvaní pe 'oku mo'oni ia."⁸ 'I hono fai e me'a ko iá te ke ongo'i ai e Laumālie 'o e 'Otuá 'i ho'o mo'uí.

'E hoko e Laumālie ko iá ko e kongia ho'o fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná, ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá, pea ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e Siasi mo'oni 'o e 'Otuá 'i he māmaní he 'ahó ni. 'E tokoni e fakamo'oni ko iá ke ke matu'uaki ai e 'ahi'ahi.⁹ Te ne teuteu'i koe ki he ui ma'ongo'onga "ke faivelenga . . . 'i he ngāue 'i he ngaahi ngoue vaine 'a e 'Eiki."¹⁰ 'E tu'u fakamakatu'u ia he ngaahi tukuaki'i pe fakamatala tukuhifo 'e faka'aonga'i ke fakafepaki'i 'aki ho'o tuí pea 'e hoko ko ha fakava'e fefeka he taimi 'oku pole'i ai koe 'e ha ngaahi fehu'i he 'ikai lava ke ke tali he taimi pē ko iá. Te ke lava ke tala e mo'oni mei he loí, pea te ke ongo'i hono toutou fakapapau'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni ho'o fakamo'oni he hokohoko atu ho'o lau e Tohi 'a Molomoná he toenga ho'o mo'uí.

'Oku ou toe pou pou'i e mātu'a kotoa pē 'oku fanongo pe lau e pōpoakí ni ke hoko e Tohi 'a Molomoná, ke 'ai ia ko ha kongia mahu'inga 'o homou 'apí. 'I he kei tupu hake 'ema fānaú, ne mau lau e Tohi 'a Molomoná he'ema'u ma'u me'atokoni pongipongí. Ko e

Molomoná. 'E tatau ai pē pe te ke lau he lea faka-Pilitāniá, faka-Ītalí, pe faka-Falanisē ia, 'i ha tohi pe 'i ha divice faka'ilekitulōnika, 'oku ou ma'u ha laumālie fakaofa tatau mei hono ngaahi vahé mo e vēsí. 'Oku ou fakamo'oni ki he'ene malava ke 'unuaki'i kitautolu ke tau ofi ange kia Kalaisi. 'Oku ou lotua ke tau faka-aonga'i lelei e mālohi 'oku 'i he tohi folofola fakaofa ko 'ení. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "You Can't Close My Heart": Ghanaian Saints and the Freeze," Jan. 6, 2016, history.lds.org.
2. 2 Nifai 25:26.
3. 'I-meili meia Nicholas Ofofu-Hene, Oct. 27, 2015.
4. Vakai, Angelo Scarpulla, Angelo Scarpulla, "My Search for the Restoration," *Tambuli*, June 1993, 16–20; 'I-meili meia Ezio Caramia, Sept. 16, 2016.
5. *Autobiography of Parley P. Pratt*, ed. Parley P. Pratt Jr. (1938), 37.
6. Vakai, Molonai 10:4–5.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: 'Eselā Tafu Penisoni* (2014), 141.
8. Thomas S. Monson, "Pole ke Tu'u Tokotaha," *Liahona*, Nōvema 2011, 60; vakai foki Thomas S. Monson, "Mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eikí," *Liahona*, Mē 2011, 66; *Ko ha Le'o 'o e Palōfita: Ngaahi pōpoaki meia Thomas S. Monson* (2012), 490–94.
9. Kuo ako'i mai 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: "'Oku totonu ke ako faka'aho e folofolá 'e he tokotaha ma'u lakanga fakataula'eikí kotoa pē. . . . 'Oku ou palōmesi atu, 'o tatau ai pē pe 'okú ke ma'u e Lakanga Taula'eikí Faka-Ēloné pe Faka-Melekisētekí, kapau te ke ako fakamātoato 'a e folofolá 'e toe tupulaki ai ho mālohi ke matu'uaki e 'ahi'ahi pea mo ke ma'u foki e tatakí 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he me'a kotoa pē 'okú ke faí." (Thomas S. Monson, "Fai Ho Lelei Tahá," *Liahona*, Mē 2009, 67).
10. 'Alamā 28:14.
11. "'Oku ou palōmesi atu, kapau te tau inu faka'aho mei hono ngaahi pēsí mo talangofua ki he'ene ngaahi akonakí mei he momeniti ko 'ení 'o faí atu, 'e lilingi mai 'e he 'Otuá ki He'ene fānau takitaha 'o Saioné pea mo e Siasí, ha tāpuaki kuo te'eki ai 'iloa" (*Ngaahi Akonaki: 'Eselā Tafu Penisoni*, 127).
12. Marion G. Romney, "The Book of Mormon," *Ensign*, May 1980, 67.
13. Vakai, hangē ko 'ení, ko e peesi 'oku 'i ai e hingoa 'o e Tohi 'a Molomoná; 1 Nifai 11; 2 Nifai 25; Mōsaia 16; 18; 'Alamā 5; 12; Hilamani 5; 3 Nifai 9; Molomona 7.
14. Vakai, hangē ko 'ení, 2 Nifai 2; 9 Nifai 9; Mōsaia 3; 'Alamā 7; 34.
15. Vakai, hangē ko 'ení, 2 Nifai 31; 3 Nifai 11; 27.
16. Vakai, 3 Nifai 11–28.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí

Ako meia 'Alamā mo 'Amuleki

Ko 'eku faka'amú kiate kinautolu kuo nau hē mei he hala fakaakongá, ke nau mamata 'aki honau lotó pea ako meia 'Alamā mo 'Amuleki.

'Alamā ko e Si'í

Ko e taha 'o e kakai fakangalo-ngata'a taha he folofolá ko 'Alamā ko e Si'í. Neongo ko e foha ia 'o ha palōfita ma'ongo'onga, ka na'e hē 'i ha vaha'a taimi 'o ne hoko ko ha "tangata angakovi mo fa'a tauhi tamapua." Na'á ne fakafepaki'i fefeka 'ene tamaí pea feinga ke faka'auha e Siasí, 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku tau fakamamahalo pē ki ai. Pea koe'uhí ko 'ene le'o afea mo fakalotoá, na'e ola lelei ai 'ene me'a na'e faí.¹

Ka ne liliu e mo'ui 'a 'Alamaá 'i he hā mai kiate ia ha 'āngelo 'a e 'Eikí 'o lea'aki kiate ia ha le'o hangē ha maná. Na'e "mamahi'ia 'i he mamahi ta'engata" 'a 'Alamā he 'aho 'e tolu mo e pō 'e tolu "i he ngaahi mamahi 'o ha laumālie kuo fakamala'ia'i." Hili iá, na'e toki ake ha ki'i manatu 'o fakamaama'i hono 'atamaí—ko ha fo'i mo'oni ta'engata, na'e ako'i ange he'ene tamaí: 'e toe hā'ele mai 'a Sisū Kalaisi ke "fakalelei ma'á e angahala 'a e māmaní." Na'e 'osi fuolua hono fakasitua'i 'e 'Alamā e fa'ahinga fakakaukau peheé, ka ko 'eni "kuo nofo 'i hono 'atamaí e fakaukau ni," pea na'á ne falala taha pē 'i he loto fakatōkilalo ki he mālohi fakalelei 'a Kalaisí.²

'I he mavahe mai 'a 'Alamā mei he me'á ni, kuó ne hoko ko ha tangata liliu. Talu mei ai, mo 'ene lī'oa 'ene mo'uí ke fakalelei'i e maumau na'á ne fakatupú. Ko ha sippinga mālohi fau ia 'o e fakatomalá, fakamolemole'í, mo e kātaki faivelenga ki he iku'angá.

Na'e iku 'o fili 'a 'Alamā ke ne fetongi 'ene tamaí 'i he'ene hoko ko e taki ki he Siasí 'o e 'Otuá.

Pau ne 'osi 'ilo 'e he tangata'i fonua kotoa 'o e pulē'anga Nifai 'a e talanoa 'o 'Alamaá. Kapau ne 'i ai ha kau Twitters,

Instagrams, mo ha kau Facebook 'i hono kuongá, ne nau mei fonu he 'ū taá mo e ngaahi talanoa fekau'aki mo iá. Mahalo na'e mei toutou 'asi 'i he takafi 'o e *Zarahemla Weekly* pea tálanga'i 'i he nusipepá mo e televísoné. Ko hono fakanounou, mahalo ko e taha 'íloa taha ia 'o hono kuongá.

Ka 'i he mamata 'a 'Alamá kuo fakangaloki 'e hono kakai e 'Otuá pea 'ulupupula 'i he hikisiá mo e fekainaki, na'á ne fili leva ke fakafisi mei hono lakanga fakapule'angá kae tukutaha 'ene mo'uí ke ngāue "[kakato 'i] he lakanga fakataula'eiki mā'olunga 'o e lakanga toputapu 'o e 'Otuá,"³ 'o malanga'i e fakatomalá ki he kau Nifái.

'I he kamata'angá, na'e ola lelei 'aupito e ngāue 'a 'Alamá—kae tálunga 'ene fononga ki he kolo ko 'Amonaihaá. Na'e 'ílo'i lelei 'e he kakai 'o e koló kuo 'ikai kei hoko 'a 'Alamá ko honau taki fakapolitikale, pea na'e 'ikai ke nau fu'u faka'apa'apa'i hono mafai fakataula'eiki. Na'a nau ngaohi-kovia, manuki'i, mo kapusi ia ki tu'a mei honau koló.

Na'e foki 'a 'Alamá mei he kolo ko 'Amonaihaá kuo kafo si'ono lotó.⁴

Ka na'e talaange 'e ha 'āngelo ke ne toe foki.

Ki'i fakakaukau ange ki a'i: na'e fekau ke foki ki he kakai na'a nau fehí'a mo angakovi ange ki he Siasí. Ko ha ngāue na'e fakatu'utāmaki, pea mahalo ne ala mei mole ai 'ene mo'uí. Ka na'e 'ikai toe momou 'a 'Alamá. "Na'e foki fakavavevave leva."⁵

Na'e 'osi 'aukai 'a 'Alamá 'i ha ngaahi 'aho lahi 'i he taimi ne hū atu ai ki he koló. Na'á ne kole ai ki ha taha na'e 'ikai maheni mo ia pe te ne fie 'oange "ki ha tamaio'eiki mā'ulalo 'a e 'Otuá ha me'akai ke ne ma'u."⁶

'Amuleki

Ko e hingoa e tangatá ni ko 'Amuleki.

Ko 'Amuleki ko ha tangata'ifonua mo'umo'ua, mo 'íloa ia 'o 'Amonaiha. Neongo ko 'ene ha'ú mei ha kakai ne fuoloa 'enau tuí, ka kuo momoko 'ene tuí. Na'á ne pehē ki mui, "Na'e tu'o-lahi hono ui au, ka na'e 'ikai te u fie fanongo; ko ia, na'á ku 'ílo ki he ngaahi me'á ni ka na'e 'ikai te u fie [tuil]; ko ia ne u fai atu 'i he angatu'u ki he 'Otuá."⁷

Ka na'e teuteu'i 'e he 'Otuá 'a 'Amuleki, pea 'i he'ene fetaulaki mo 'Alamá, na'á ne talitali lelei e tamaio-eiki 'a e 'Eiki ki hono 'apí, pea nofo ai 'a 'Alamá 'i ha ngaahi 'aho lahi.⁸ 'I he taimi ko 'ení, na'e fakaava 'e 'Amuleki hono lotó ki he pōpoaki 'a 'Alamá, pea hoko ai ha liliu fakaofa kiate ia. Talu mei ai, mo e 'ikai ngata pē he tui 'a 'Amuleki, ka na'á ne hoko foki ko ha taukapo 'o e mo'óni.

Ko e taimi na'e toe 'alu ai 'a 'Alamá ki he lotolotonga 'o e kakai 'o 'Amonaihaá, na'e 'i hono tafa'akí ha fakamo'oni 'e taha—ko 'Amuleki, ko e taha pē 'o kinautolu.

'Oku hoko e me'a ne hoko a'i, ko e taha ia 'o e fakamatala fakafiefia taha 'i he folofolá kotoa. Te ke lava 'o lau ia 'i he 'Alamá vahe 8–16.

'Oku ou kole atu he 'ahó ni ke mou fakakaukau 'i ha fehu'i 'e ua:

'Uluaki: "Ko e hā te u lava 'o ako mea 'Alamá?"

Uá: "Oku ou tatau fēfē mo 'Amuleki?"

Ko e hā te u lava 'o ako mea 'Alamá?

Tuku ke u kamata 'aki hano fehu'i atu ki he kau taki 'o e kuo hili, lolotonga, pe kaha'u 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisí, "Ko e hā te u lava 'o ako mea 'Alamá?"

Na'e hoko 'a 'Alamá ko ha tangata mohu talēniti mo lavame'a makehe. Mahalo na'e mei faingofua ke pehē na'e 'ikai ke ne fie ma'u 'e ia ha tokoni 'a ha taha. Ka ko e hā na'e fai 'e 'Alamá 'i he'ene foki ki 'Amonaihaá?

Na'e ma'u 'e 'Alamá 'a 'Amuleki pea kole tokoni.

Pea ma'u leva 'e 'Alamá ha tokoni.

Tatau ai pē pe ko e hā e 'uhingá, ka 'i he taimi 'e ni'ihí 'oku tau momou kitautolu kau takí ke kumi mo kole ki hotau kau 'Amuleki. Mahalo pē 'oku tau fakakaukau te tau lava 'o faka-hoko lelei'i ange 'a e ngāue, pea 'oku tau momou ke fakakina'i ha ni'ihí, pe tau pehē mahalo he 'ikai fie kau mai e ni'ihí kehē ia. 'Oku tau fa'a momou ke fakaafē 'i 'a e kakai ke faka'ao-nga'i honau ngaahi talēniti ne foaki 'e he 'Otuá pea kau mai ki he ngāue ma'ongo'onga 'o e fakamo'uí.

Fakakaukau ki he Fakamo'uí—na'á Ne kamata fokotu'u toko taha pē nai Hono Siasí?

'Ikai.

Na'e 'ikai ko 'Ene pōpoaki ke tau "Tu'u ki he tafa'akí. Te u fai pē ia 'e au." Ka ko 'ene pōpoaki ke "Ha'u 'o muimui 'iate au."⁹ Na'á Ne ue'i, fakaafē'i, faka-hinohino'i, pea falala ki Hono kau mui-mui ke nau "fai 'a e ngaahi me'a 'oku mou mamata 'oku ou fai."¹⁰ 'I he fongá ni, na'e 'ikai ngata pē hono langa hake 'e Sīsū Kalaisí Hono Siasí ka na'e kau ai mo 'Ene kau tamaio'eiki foki.

Tatau ai pē pe ko e hā ho fatongia 'okú ke lolotonga ngāue a'i—pe ko ha palesiteni 'o e kōlomu 'o e kau tikoní, palesiteni fakasiteiki, pe Palesiteni Faka'elia—kuo pau ke ke kumi e kakai hangē ko 'Amuleki ke nau tokoni'i koe ka ke lavame'a.

Mahalo pē ko ha taha 'oku masiva pe ta'e-fakatokanga'i 'i homou kāinga-lotú. Mahalo ko ha taha 'oku *ngali* ta'eloto pe 'ikai lava 'o ngāue. Mahalo ko ho kau tokoní, ko ha kakai tangata pe fefine kei talavou pe toulekeleka, ta'etaukei, ongosia, pe 'ikai mālohi he Siasí. Ka ko e me'a he 'ikai ala fakatokanga'i he kamata'angá ko 'enau faka'amua ko ia ke ke lea ange, "Oku fie ma'u koe 'e he 'Eikí! 'Oku ou fie ma'u koe!"

Ko hono mo'óní, 'oku tokolahi e kakai 'oku nau fie tokoni ki honau 'Otuá. 'Oku nau fie hoko ko ha me'a-ngāue 'i Hono to'ukupú. 'Oku nau fie 'ai 'enau hele tu'usí pea feinga 'aki honau iví ke teuteu'i 'a māmani ki he toe hā'ele mai hotau Fakamo'uí. 'Oku nau fie langa hake Hono Siasí. Ka 'oku nau momou ke kamata fai ia. Ko e taimi lahi, 'oku nau tali pē ke toki kole ange.

'Oku ou fakaafe'i koe ke ke fakakaukau kiate kinautolu 'i homou koló mo e uōtí, misioná mo e siteikí, 'oku nau fie fanongo ki ha ui ke ngāue. Kuo 'osi ngāue 'a e 'Eikí mo kinautolu—'o teuteu'i mo fakamolū honau lotó. Kumi kinautolu 'aki ha'o sio 'aki ho lotó.

Tokoní kiate kinautolu. Ako'i kinautolu. Fakalotoa kinautolu. Fehu'i pe kole kiate kinautolu

Vahevahe mo kinautolu e lea 'a e 'āngeló kia 'Amulekí—'e nofo'ia kinautolu mo honau falé 'e he ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí.¹¹ Te ke ofo 'i ha'o 'ilo'i ha tamaio'eiki lototo'a 'a e 'Eikí na'e mei pulipulia pē kapau ne 'ikai ke ke fai ia.

'Oku ou Tatau Fēfē mo 'Amuleki?

Neongo 'oku totonu ke tau takitaha kumi ha taha hangē ko 'Amulekí ke tokoní, mahalo 'oku 'i ai ha ni'hi ia ko e fehu'i 'eni kiate kinautolú, "Oku ou tatau fēfē mo 'Amuleki?"

Mahalo kuo hōloa ho'o faivelenga 'i ho tu'unga fakaākongá 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú. Mahalo kuo poipoila ho'o fakamo'óní. Mahalo kuó ke fakamama'o mei he sino 'o Kalaisí. Mahalo kuó ke ongo'i ta'epau'ia pe 'ita. Pea hangē ko e ni'hi he Siasí he kuonga mu'á 'i 'Efesoó, kuo mou mavahe mei ho'omou "uluaki 'ofá"¹²—'a e mo'oni

faka'eieiki mo ta'engata 'o e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí.

Pea hangē ko 'Amulekí, mahalo 'okú ke 'ilo 'i ho lotó, kuo tā tu'o lahi hono "ui [koe]" 'e he 'Eikí, ka na'e 'ikai ke ke "fie fanongo."

Ka neongo ia, 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku 'iate koe 'a e me'a tatau mo ia na'á Ne 'afio'i 'ia 'Amulekí—'a e malava ke hoko ko ha tamaio'eiki lototo'a 'oku 'i ai ha ngāue mahu'inga ke fai pea mo ha fakamo'oni ke vahevahe. 'Oku 'i ai ha ngāue he 'ikai lava ia ke toe fakahoko tatau 'e ha taha kehe. Kuo falala atu 'a e 'Eikí 'o 'oatu Hono lakanga fakataula'eiki mā'oni'óní, 'a ia 'oku 'i ai 'a e malava fakalangi ke tāpuaki'i mo hiki hake 'a e ni'hi kehé. Fakafanongo 'aki ho lotó pea muimui he ngaahi ue'i 'a e Laumālié.

Ko e Fononga 'a ha Mēmipa

Na'e ongo kiate au si'a hala-fononga 'o ha tangata na'á ne fehu'i lotó pē kiate ia, "Ka ui 'a e 'Eikí, te u ongo'?" Te u ui 'a e tangata lelei ni ko Tēvita.

Na'e ului 'a Tēvita ki he Siasí he ta'u 'e 30 tupu kuohilí. Na'e ngāue fakafaifekau pea hū ki he 'apiako laó. Lolotonga 'ene ako mo ngāue ke tauhi hono ki'i fāmili kei si'i, kuó ne ma'u ha fakamatala fekau'aki mo e Siasí na'e

puputu'u ai. Ko e lahi ange 'ene lau e fakamatala fakafepaki ko 'ení, ko e lahi ange ia 'ene ta'emanongá. Fāifai peá ne kole ke to'o hono hingoá mei he lekooti 'o e Siasí.

Talu mei ai, mo e tatau 'a Tēvita ia mo 'Alamā he taimi na'e kei angatu'u aí, 'o ne fakamoleki ha taimi lahi fau ke fakafekiki mo e kāingalotu 'o e Siasí, kau he felāuaki he 'initaneti, ko e fakataumu'a pē ke fakafekiki'i 'enau tuí.

Na'e fu'u sai 'aupito 'ene fai iá.

Ko e taha 'o e kāingalotu na'e fakafekiki mo iá, te u ui ko Sēkope. Na'e anga'ofa mo faka'apa'apa ma'u pē 'a Sēkope ia kia Tēvita, ka na'e fefeka foki 'ene malu'i 'a e Siasí.

'I he ngaahi ta'u lahi ka hokó, na'e fakatupulaki ai 'e Tēvita mo Sēkope ha fefaka'apa'apa'aki peá na kaungāme'a. Ko e me'a na'e 'ikai 'ilo'i 'e Tēvitá, na'e kamata lotua 'e Sēkope ia 'a Tēvita pea kuo laka hake he ta'u 'e hongofulú 'ene fai peheé. Na'á ne tohi e hingoa hono kaume'á ke lotua he temipale 'o e 'Eikí mo faka'ānaua ke fakamolū e lotó 'o Tēvitá.

Na'e 'osi atu ha taimi lahi pea kamata ke liliu māmalie 'a Tēvita. Na'e kamata ke ne manatu'i lelei 'a e ngaahi a'usia fakalaumālie na'á ne

pea mo fakamo'oni kau ki he ongo-ongolelei pea mo e Siasi 'o Sisū Kalaisi.

Fakamā'opo'opó

Si'oku ngaahi tokoua mo e kaungā-me'a 'ofeina, tau fekumi mu'a, kumi, pea fakalotoa fakalaumālie mo falala ki ha kau 'Amuleki ke nau tokoni 'i hotau ngaahi uōtī mo e siteikī. 'Oku tokolahi ha kakai hangē ko 'Amuleki 'i he Siasi he 'ahó ni.

Mahalo 'okú ke 'ilo'i ha taha. Mahalo ko e taha koe.

Mahalo kuo toutou fanafana atu 'a e 'Eikí kiate koe, 'o fakalotolahi'i koe ke ke foki ki he me'a na'á ke 'uluaki 'ofa aí, foaki ho ngaahi talēnitī, faka'aonga'i taau e lakanga fakataula'eikí, pea ngāue fakataha mo ho kaungā Kāingalotú 'i he 'unu ke ofi ange kia Sisū Kalaisi pea langa e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.

'Oku 'afio'i koe 'e hotau Fakamo'ui 'ofá. 'Okú Ne 'afio'i ho lotó. 'Okú ne fie fakahaofi koe. Te Ne ala atu 'o tokoni'i koe. Fakaava pē ho lotó kiate Ia. 'Oku ou fakatauange ko kinautolu kuo nau hē mei he hala 'o e tu'unga fakaākongá—neongo pe ko e hā hono si'isi'i—te nau fakalaulaulotoa e ngaahi lelei mo e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, vakai 'aki honau lotó, ako meia 'Alamā mo 'Amuleki, pea fanongo ki he ngaahi lea liliu mo'ui 'a e Fakamo'ui: "Ha'u 'o Muimui 'Iate Au."

'Oku ou tapou atu ke mou tala-ngofua ki He'ene uí, he ko e mo'oni te mou ma'u 'a e ututa'u 'o e langí. 'Ofa ke 'iate kimoutolu mo homou fāmilí e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí.¹⁴

Ko 'eku fakamo'oní ia, 'oku 'oatu fakataha mo ha tāpuaki 'i he'eku hoko ko ha 'Aposetolo 'a e 'Eikí, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Mōsaia 27:8–10.
2. Vakai, 'Alamā 36:6–20.
3. 'Alamā 4:20.
4. Vakai, 'Alamā 8:24.
5. 'Alamā 8:18.
6. 'Alamā 8:19.
7. Vakai, 'Alamā 10:2–6.
8. Vakai, 'Alamā 8:27.
9. Luke 18:22.
10. Vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Mātiu 26:25
[i he Fakahinohino ki he Folofolá].
11. Vakai, 'Alamā 10:7.
12. Vakai, Fakahā 2:4.
13. Sēmisi 1:5.
14. Vakai, 'Alamā 10:7.

fa'a ma'ú, peá ne manatu'i 'a e fiefia na'á ne ma'u 'i he'ene kei hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi.

Hangē ko 'Alamaá, na'e 'ikai ngalo kotoa 'ia Tēvita 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei na'á ne ma'u ki mu'á. Pea hangē ko 'Amulekí, na'e ongo'i 'e Tēvita e ala mai 'a e 'Eikí kiate iá. Taimi ko iá na'e ma'u 'inasi 'a Tēvita 'i ha kautaha lao—ko ha ngāue mā'olunga ia. Na'á ne a'u 'o ongoongoa 'i hono fakaanga'i e Siasi, pea na'e hulufau 'ene hīkisiá ke ne kole ke toe papi fakafoki mai ia.

Ka neongo ia, na'e kei hokohoko atu pē 'ene ongo'i hono tohoaki'i mai ia 'e he Tauhisipí.

Na'á ne loto'aki e potu folofola ko ia, "Ka ai hamou taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'oku foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valokí'i; pea 'e foaki ia kiate iá."¹³ Na'á ne lotu, "E Otua 'ofeina, 'oku ou toe fie hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi, ka 'oku 'i ai 'eku ngaahi fehu'i 'oku fie ma'u ke tali."

Na'e kamata ke ne fakafanongo ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālie pea mo e tali fakalaumālie hono ngaahi kaume'á, ko ha me'a na'e te'eki ai ke ne fai kimu'a. Na'e liliu taha taha 'ene ngaahi veiveiua 'o ne tui, kae 'oua kuó ne toe fakatokanga'i hake, kuó ne lava 'o ongo'i ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi mo Hono Siasi kuo toe fakafoki maí.

'I he taimi ko iá, na'á ne 'ilo'i te ne lava pē 'o ikuna'i 'ene hīkisiá mo fai ha fa'ahinga me'a pē ke tali ai ia ke ne toe foki ki he Siasi.

Ne fāifai pea toe papitaiso 'a Tēvita pea kamata ke ne fakalau 'a e ngaahi 'ahó kae lava 'o fakafoki ange hono ngaahi tāpuakí.

'Oku ou fiefia ke lipooti atu na'e fakafoki e ngaahi tāpuaki 'o Tēvitá 'i he fa'ahita'u māfana kuo 'osí. Kuó ne toe kau kakato ki he Siasi pea hoko ko e faiako Tokāteline 'o e Ongoongolelei 'i hono uōtī. 'Okú ne faka'aonga'i e faingamālie kotoa pē ke lea ai ki he ni'ihī kehē kau ki he liukava 'ene mo'uí, ke fakalelei'i e maumau na'á ne fakatupú,

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluaki

Koe'uhí ke Ne Hoko 'o Mālohi Foki

'Oku ou lotua ke fua hotau fatongia ko hono tokoni'i e ni'ihī kehē mo teuteu'i kinautolu ki he'enau ngāue nāunau'ia.

Ko ha tāpuaki ke 'i he fakataha'angá ni mo kinautolu 'oku nau ma'u e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. Ko ha mana fakaeonopooni e mateaki, tui, mo e ngāue ta'e siokita 'a e kau tangata mo e fānau tangata ko 'enī. 'Oku ou lea atu he pooni ki he kau ma'u lakanga fakataula'eiki, 'a e toulekeleka mo e kei talavou, 'oku faaitaha he ngāue li'aki mo'ui ma'á e 'Eiki ko Sisū Kalaisi. 'Oku foaki 'e he 'Eiki Hono mālohī kiate kinautolu kotoa 'oku nau ngāue mo'ui taau 'i honau ngaahi fatongia 'o e lakanga fakataula'eiki.

Na'e fakamatala'i 'e Uilifooti Utalafi, ko ha Palesiteni 'o e Siasí, ha'ane a'usia 'i he fatongia 'o e lakanga fakataula'eiki:

"Ne u fanongo he fuofua malanga he Siasí ni. Ne u papitaiso he 'aho hono hokó. . . . Ne fakanofu au ko ha Akonaki. Ne kamata leva hoku misi-oná. . . . Ne u ngāue kakato he misioná ko ha Akonaki. . . . Na'e fakanofu au ko ha Taula'eiki 'i he konifelenisí. . . . Hili hono fakanofu au ko ha Taula'eiki ne u 'alu 'o . . . ngāue he fakatonga 'o e 'Tunaiteti Siteití. Ko e fa'ahita'u fakatōlau ia 'o e 1834. Ne 'i ai haku hoa, pea ma kamata ngāue ta'e 'i ai ha pa'anga pe kato. Ne u fononga 'i ha ngaahi maile

lahi 'o malanga'i e Ongoongolelé, pea papitaiso ha kakai tokolahi kae 'ikai lava ke u hilifakinima ki he Siasí, koe-uhí ko ha Taula'eiki pē au. . . . Ne u fononga 'i ha ngaahi taimi 'o malanga'i e Ongoongolelé kimu'a pea toki fakanofo au ko ha Kaumātu'a. . . .

Ko e ta'u nimangofulu mā fā nai ['eni] 'eku hoko ko ha mēmipa 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Kuó u folau holo mo kinautolu mo ha ngaahi kōlomu kehe 'i ha ta'u 'eni 'e onongofulu; pea te u pehē ki he fakataha'angá ni ne tokoni'i au 'e he mālohi

'o e 'Otuá he'eku hoko ko ha Akonakí, tautefito ki he'eku ngāue he Siasí ko ha Taula'eiki, 'o tatau tofupē mo 'eku hoko ko ha 'Aposetoló. 'Oku 'ikai ha faikehekehe 'i he me'á ni, koloa pē ke fua hotau fatongia."¹

'Oku fakamatala'i 'e he 'Eiki e malava fakaofo mo fakalaumālie ko ia 'oku 'ikai hano faikehekehe, 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné ko ha "kongá" 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí.² 'Oku 'uhinga e fō'i lea ko e kongá 'oku fehokotaki 'a e ongo me'a ni. 'Oku mahu'inga e fehokotaki ko 'enī ki he hoko 'a e lakanga fakataula'eiki ko ha mālohi mo ha tāpuaki 'i he māmaní mo e ta'engatá, he 'oku "ikai hano [kamata'anga] hono ngaahi 'ahó pe ngata'anga 'o hono ngaahi ta'ú."³

'Oku faingofua pē 'a e fehokotaki. 'Oku teuteu'i 'e he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné e kau talavou ki ha falala toputapu mo lahi ange.

"Ko e mālohi mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki mā'olunga angé, pe ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, ke ma'u 'a e ngaahi ki 'o e ngaahi tāpuaki fakalaumālie kotoa pē 'o e siasí—

"Ke ma'u 'a e faingamālie 'o hono ma'u 'o e ngaahi me'a lilo 'o e pule'anga 'o e langí, pea ke fakaava mai kiate kinautolu 'a e ngaahi langí, pea ke fefolofolai mo e fakataha'anga lahí mo e siasí 'o e 'Uluaki Fānaú, pea ke ma'u 'a e fiefia 'o e feohi mo e lotolotonga 'o e 'Otuá ko e Tamaí, mo Sisū ko e fakalaloa 'o e fuakava fo'ou."⁴

‘Oku ngāue ‘aki kotoa e ngaahi kī ko iá ‘e he tangata pē ‘e taha ‘i ha taimi, ‘a ia ko e Palesiteni mo e taula’eiki lahi pule e Siasí ‘o e ‘Eikí. ‘E lava ke ma’u ‘e he tangta kotoa pē ‘okú ne ma’u e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki e mafai mo e faingamālie ke lea mo ngāue ‘i he huafa ‘o e Māfimaŋi, ‘i hono vahe ange ‘e he Palesitení. ‘Oku ‘ikai hano ngata’anga ‘o e mālohi ko iá. ‘Oku fekau’aki ia mo e mo’uí mo e maté, fāmīlī mo e Siasí, ko e ‘ulunga-anga ma’ongo’onga ‘o e ‘Otuá mo ‘Ene ngāue ta’engatá.

‘Oku teuteu’i ‘e he ‘Eikí e tokotaha ma’u Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné ke hoko ko ha kaumātu’a ‘oku ngāue ‘aki e tui, mālohi, mo hounga’ia he Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki nāunau’iá.

‘E mahu’inga ki he kaumātu’a e hounga’ia lahi ‘i hono fua fakamātoato ho fatongia he lakanga fakataula’eikí. Te ke manatua e taimi na’á ke hoko ai ko ha tīkoni, akonaki pe taula’eikí ‘i hono tokoni’i mo poupu’i koe ‘e kinautolu ‘oku nau ma’u e lakanga fakataula’eiki mā’olunga angé ‘i ho’o fononga he lakanga fakataula’eikí.

‘Oku manatua ia ‘e he tokotaha ma’u Lakanga Taula’eiki kotoa pē, ka ‘oku faka’au ke holo e hounga’iá hili ha ngaahi ta’u. ‘Oku ou faka’amu ke fakaake e ongo ko iá mo ha vilitaki ke fakahoko ki he taha kotoa pē e fa’a-hinga tokoni tatau na’á ke ma’u.

‘Oku ou manatu’i ha pīsope na’á ne ‘ai ke u hangē ha taha kuó ne malava ‘o a’usia e mālohi ‘o e lakanga

fakataula’eikí. Na’á ne ui au ‘i ha ‘aho Sāpate ‘e taha he’eku kei taula’eikí. Na’á ne talamai ‘oku loto ke ma’u ho’a ‘a’ahi ki ha nī’ihi ‘o e kāingalotu homau uōtí. Na’á ne ‘ai ke hangē ko au pē ‘e toki lava ai e fo’i ngāue ni. Na’e ‘ikai ke ne fie ma’u ‘e ia au. Na’e ‘i ai pē hono ongo tokoni pīsope lelei.

Ne ma ‘a’ahi ki ha uitou masiva mo faka’ofa. Na’á ne loto ke u fakaloto’i e uitoú ke ‘ai ha’ane patiseti pea palō-mesí ange ki ai te ne lava ‘o a’u ki ha tu’unga ke ne tokoni’i ia pea mo e nī’ihi kehé foki.

Ne ma hoko atu ai ki ha ongo tama-iki fefine ne faka’ofa hona tūkungá. ‘I he’ema fokí, na’á ne lea le’o si’i mai kiate au, “He ‘ikai ke toe ngalo he fānau ko ‘ení’eta ‘a’ahí.”

‘I he ‘api hono hokó, ne u sio ki hano fakaafé’i ha tangata māmalohi ke foki ki he ‘Eikí ‘aki hano fakaloto’i ia ‘oku fie ma’u ia ‘e he kāingalotú.

Na’e tokoni’i mo fakaivia au ‘e he pīsope ko ia na’á ne ma’u e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki ki he me’a te u malavá ‘aki ‘ene tā sīpingá. Na’á ne ako’i au ke ma’u e mālohi mo e loto-to’a ke ‘alu ki ha feitu’u pē ‘o fai e ngāue ‘a e ‘Eikí. Kuó ne pekia ‘o ma’u hono palé, ka ‘oku ou kei manatu’i ia he’ene tokoni’i au ko ha Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné ne te’eki ke fu’u taukei. Ne u toki ‘ilo kimui ‘ene sio ki he ngaahi fatongia ma’ongo’onga ‘o e lakanga fakataula’eikí te u fua he kaha’ú, ‘o ope atu he me’a ne mahino kiate au he taimi ko iá.

Na’e fai he’eku tangata’eikí e me’a tatau kiate au. Ko ha tokotaha tau-kei mo poto ‘o e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki. Na’e kole ange ‘e ha ‘Aposetolo ke ne fai ha fakamatala nou-nou ki ha fakamo’oni fakasaienisi ki he ta’u motu’a ‘o e māmaní. Na’á ne tohi fakalelei ia, ‘o ‘ilo’i ‘e ‘i ai ha nī’ihi te nau tui ‘oku ‘ikai ke a’u e ta’u motu’a ia ‘o e māmaní ki he fakamo’oni fakasaienisi.

‘Oku ou manatu’i hono mono mai he’eku tangata’eikí e me’a na’á ne tohi mo pehē mai, “Hale, ‘okú ke poto fakalaumālie ke ‘ilo pe ‘oku totonu ke u ‘ave ‘eni ki he kau ‘aposetoló mo e kau palō-fitá.” ‘Oku ‘ikai ke u fu’u manatu ki he me’a ne tohi, ka he’ikai ke toe ngalo ‘iate

au ha tokotaha ma’u Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki na’á ne sio ki ha poto fakalaumālie ne ‘ikai ke u ‘ilo ki ai.

‘I ha pō ‘e taha ‘i ha ngaahi ta’u kimui, hili ‘eku hoko ko ha ‘Aposetoló, ne telefoni ange e palōfita ‘a e ‘Otuá ‘o kole ke u lau ha me’a ne tohi ‘o kau ki he tokāte-line ‘a e Siasí. Na’á ne lau ha ngaahi vahe ‘o e tohi he pō ko iá. Na’á ne maki’i mo pehē mai, “He ‘ikai ke u lava ‘o lau kotoa ‘eni. ‘Oku ‘ikai totonu ke ke mālōlō kau ngāue au.” Ne meimei tatau ‘ene leá mo ia ne fai he’eku tangata’eikí he ngaahi ta’u ki mu’a: “Hale, ko koe ‘oku totonu ke ke lau e me’a ni. Te ke ‘ilo’i pe ‘oku totonu ke pulusi ia.”

‘I ha fe’auhi lea ne fakahoko ‘e he Siasí ne hoko ai e sīpinga tatau ‘o e visoné mo e tokoni fakalotolahi ‘o e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki. ‘I hoku ta’u 17, ne kole mai ke u lea ki ha ha’ofanga tokolahi. Ne ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e hā e me’a ‘oku fie ma’u ke u lea aí. Ne ‘ikai ‘omi ha kaveinga, peá u teuteu ha lea ‘o mahulu atu he’eku ‘ilo ki he ongoongolelei. Ne u fakatokanga’i he’eku leá ne u fai ha fehalaaki. ‘Oku ou kei manatu’i pē he ‘osi’eku leá, ‘eku ongo’i tōnōnou.

Ko e tokotaha lea hoko mo lea tukú ko ‘Eletā Mātiu Kauli ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko ha tangata faiva lea—na’e ‘ofeina ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí. ‘Oku ou manatu’i ‘eku sio hake kiate ia he tu’unga malangá.

Na’á ne kamata ‘aki ha le’o mālohi. Na’á ne pehē na’e ‘ai he’eku leá ke hangē ‘okú ne ‘i ha konifelenisi lahí. Na’á ne mamali he’ene leá. Ne mole atu ‘eku tōnōnou ka u falala mo’oni te u hoko ha ‘aho ki he me’a na’á ne fakakaukau ‘oku ou ‘osi a’usiá.

‘Oku hanga ‘e he manatu ki he pō ko iá ‘o kei tataki pē au ke u fakafanongo fakalelei he taimi ‘oku lea ai ha taha ma’u Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné. Koe’uhi ko e me’a ne fai ma’aku ‘e ‘Eletā Kaulí, ‘oku ou fakatetu’a ma’u pē ke fanongo ki he folofola ‘a e ‘Otuá. ‘Oku tātātaha ke u loto mamahi pea ‘oku ou fa’a ofo mo u fa’a malimali ‘o hangē ko ia ne fai ‘e ‘Eletā Kaulí.

‘Oku lahi e ngaahi me’a ‘e ala tokoni ke ne fakamālohia ‘etau kau talavou

ke nau tupulaki he lakanga fakataula-eikí, ka he 'ikai ke toe mālohi ange ha me'a 'i he'etau tokoni' i kinauotlu ke fakatupulaki e tui mo e loto falala te nau lava 'o ma'u ha mālohi mei he 'Otuá 'i he'enua ngāue he lakanga fakataula-eikí.

He'ikai ke tolonga e tui mo e loto falalá mei ha fo'i tokoni pē 'e taha neongo ka fai ia 'e he tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki lelei tahā. Kuo pau ke fakatupulaki e malava ko ia ke ma'u ha ivi mei he ngaahi mālohi ko iā, 'aki ha ngaahi lea fakalotolahi meiate kinautolu 'oku taukei lahi ange 'i he lakanga fakataula-eikí.

'E toe fie ma'u 'e he kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné ha pou-pou mo ha fakatonutonu faka'aho mo fakahoua mei he 'Eikí Tonu 'o fakafou mai he Laumālie Mā'oni'oni. Te nau ma'u ia 'i he'enua *fili ke mo'ui tāu*. 'E makatu'unga ia he'enua filí.

Ko hono 'uhinga ia kuo pau ke tau faiaiko ai 'i he sipinga mo e fakamo'oni 'oku mo'oni e ngaahi lea 'a e taki ma'ongo'onga he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki mo e Tu'i ko Penisimani.⁵ Ko e ngaahi lea ia 'o e 'ofā ne lea 'aki 'i he huafa 'o e 'Eikí 'a ia ko hono lakanga fakataula-eikí 'eni. 'Oku ako'i 'e he Tu'i ko Penisimani e me'a 'oku fie ma'u ka tau ma'a fe'unga ke ma'u e pou-pou mo e fakatonutonu 'a e 'Eikí:

"Pea ko hono faka'osi, 'oku 'ikai te u lava 'o fakahā kiate kimoutolu 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku mou lava ai 'o fai angahalá; he 'oku lahi ha ngaahi-hala mo ha ngaahi founa kehekehe, 'io 'oku pehē fau honau lahí 'oku 'ikai te u fa'a lau ia.

"Ka 'oku ou lava ke fakahā kiate kimoutolu 'a e me'a ko 'ení, kapau 'oku 'ikai te mou 'ilo'i 'oku mou faitotonu ma'u pē, mo ho'omou ngaahi fakakaukau, mo ho'omou ngaahi leá, mo ho'omou ngaahi ngāué, pea tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'o tui ma'u pē ki he ngaahi me'a kuo mou fanongo ai 'o kau ki he hā'ele mai 'a hotau 'Eikí, 'o a'u ki he ngata'anga 'o ho'omou mo'ui, pehē kuo pau ke mou mala'ia. 'Oiaue 'e tangata, manatu, pea 'oua 'e mala'ia."⁶

'Oku tau 'ilo'i 'oku hangē e ngaahi ngahau vela 'a e fili 'o e mā'oni'oni ha matangi mālohi ki he kau ma'u lakanga fakataula-eiki kei talavou 'oku tau 'ofeiná. 'Oku nau hangē ko e kau tau loto-to'a, ne nau ui kinautolu ko e ngaahi foha 'o Hilamani. Te nau lava 'o mo'ui hangē ko e kau tau kei talavou, kapau te nau malu, 'o hangē ko e kole 'a e Tu'i ko Penisimani kiate kinautolú.

Na'e 'ikai veiveiua e ngaahi foha 'o Hilamani. Na'a nau tau loto-to'a pea ikuna koe'uhi ko 'enua tui ki he ngaahi lea 'enua fa'eé.⁷ 'Oku mahino kiate kitautolu e mālohi e tui 'a ha fa'e 'ofa. 'Oku pou-pou lahi e ngaahi fa'eé ki honau ngaahi fohá he 'ahó ni. 'E lava pea kuo pau ke fai 'e kitautolu kau ma'u lakanga fakataula-eikí, e pou-pou ko iā 'aki 'etau loto ke fua e fatongiá 'i he'etau uluí, ke tau lava 'o ala hifo 'o fakamālohia hotau kāingá.⁸

'Oku ou lotua 'e tali 'e he tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki kotoa pē e faingamālie mei he 'Eikí:

"Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'iate kimoutolu 'oku mālohi 'i he Laumālié, tuku ke ne 'ave mo ia 'a e tokotaha

'oku vaivaí, koe'uhí ke fakamā'oni'oni'ia 'i he angamalū kotoa pē, koe'uhi ke ne hoko 'o mālohi foki.

"Ko ia, ke 'ave mo kimoutolu 'a kinautolu kuo fakanofa ki he lakanga fakataula-eiki si'i, pea fekau'i atu 'a kinautolu ki mu'a 'iate kimoutolu ke fokotu'u 'a e ngaahi me'a 'e faí, pea ke teuteu 'a e halá, pea fai 'a e ngaahi me'a kuo fokotu'u ke faí 'a ia 'oku 'ikai te mou lava 'o fai 'e kimoutolu peé.

"Vakai, ko e founa 'eni na'e langa hake ai 'e he'eku kau 'apo-setoló, 'i he ngaahi 'aho 'i mu'á, 'a hoku siasí kiate aú."⁹

Te mou lava kau taki lakanga fakataula-eiki mo e tamai 'a e kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné 'o fai ha ngaahi mana. Te mou lava ke fakafonu e lakanga 'o e kaumātu'a faivelengá 'aki e kau talavou kuo nau tali e ui ke malangá'i e ongoongolelé 'i he loto falala mo'oni. Te ke sio ki ha tokolahi na'a ke tokoni'i mo pou-pou'i 'oku nau faivelenga, mali mo'ui taau 'i he temipalé, 'oku nau tokoni'i mo teuteu'i ha nīhi kehe.

He 'ikai fie ma'u ki ai ha polokalama 'ekitiviti fo'ou, nāunau fakafaiaiko lelei,

pe mītia fakasōsiale lelei ange. He 'ikai fie ma'u ki ai ha fatongia 'oku lahi ange ho tu'unga he taimi nī. 'Oku 'oatu kiate koe 'e he fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikī ha mālohi, mafai, mo e fakahinohino. 'Oku ou lotua ke mou foki ki 'api 'o ako fakalelei e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikī, 'oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 84.

'Oku mau 'amanaki 'e tokolahi ange ha kau talavou 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné 'e hangē ko Uilifooti Utafāfī, he'ene ako'i e ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisī 'aki e mālohi 'o e fakaulū.

'Oku ou lotua ke fua hotau fatongia ko hono tokoni'i e ni'ihī kehē mo teuteu'i kinautolu ki he'enau ngāue nāunau'ia. 'Oku ou fakamālō 'aki hoku lotō kotoa ki he kakai lelei ne nau tokoni'i aū mo fakahā mai e founa 'o e 'ofā mo hono tokoni'i e ni'ihī kehē.

'Oku ou fakamo'oni 'oku ma'u 'e Palesiteni Tomasi S. Monisoni e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eikī 'i he māmanī he 'ahō ni. 'Oku ou fakamo'oni ki he'ene hoko ko ha sīpinga he kotoa 'ene mo'ui, kiate kinautolu kotoa 'i hono tokoni'i 'o e ni'ihī kehē, 'i he'ene hoko ko ha taha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekī. 'Oku ou hounga'ia he founa kuō ne tokoni'i ai aū pea 'omi mo e founa ke u tokoni'i ai e ni'ihī kehē.

'Oku mo'ui e 'Otua ko e Tamāfī. Ko Sīsū 'a e Kalaisī. Ko Hono Siasī 'eni mo e pule'angā. Ko Hono lakanga fakataula'eikī 'eni. 'Oku ou 'ilo'i tonu 'eni 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni-onī. 'I he huafa 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisī, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Wilford Woodruff, "The Rights of the Priesthood," *Deseret Weekly*, Mar. 17, 1894, 381.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:30; 107:14.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:17.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:18-19.
5. 'Oku fokotu'u mai 'e he 'Alamā 13:6-9 na'e ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekī 'e he kau palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná.
6. Mōsaia 4:29-30.
7. Vakai, 'Alamā 56:47.
8. Vakai, Luke 22:32.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:106-8.

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Ngaahi Tefito'i Mo'oni mo e Ngaahi Tala'ofā

'Ofa te tau tokanga'i hotau sinó mo 'etau fakakaukau 'aki hono tauhi e ngaahi tefito'i mo'oni kuo 'omi 'i he Lea 'o e Potó, ko ha palani fakalangi kuo foaki mai.

Ekāinga, 'oku ou lotua he pooni e fakahinohino 'a 'etau Tamai Hēvanī 'i he'eku vahevahe 'eku pōpōakī mo kimoutolū.

Na'e fakahā 'e he 'Eikī 'i he 1833 ki he Palōfita ko Siosefa Sāmītā ha palani ki he mo'ui lelei. 'Oku ma'u e palani ko iā 'i he vahe 89 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā pea 'oku 'iloa ko e Lea 'o e Potó. 'Okū ne 'omi ha fakahinohino pau fekau'aki mo e me'atokoni

'oku tau ma'ū, pea 'okū ne ta'ofi hono faka'aonga'i e ngaahi me'a 'oku fakatu'utāmaki ki hotau sinó.

'Oku tala'ofa kiate kinautolu 'oku nau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikī mo tauhi faivelenga e Lea 'o e Potó, ha ngaahi tāpuaki mahino, pea 'oku kau ai 'a e mo'ui lelei mo ha ivi fakaesino lahi ange.¹

Na'á ku lau kimu'i na ha fakamatala mo'oni 'o ha fakafōtunga mahino

fekau'aki mo e ngaahi tala'ofa ko 'ení. Na'e ngāue ha mēmipa faivelenga 'o e Siasi ko Sione A. Lāseni, 'i he lolotonga e Tau Lahi Hono II 'a Māmaní 'i he Va'a Le'o 'i Tahí (Coast Guard) 'a e 'Iunaiteti Siteití 'i he vaka ko e USS *Cambria*. Na'e ma'u ha tala 'i he lolotonga e tau 'i Filipainí 'oku ha'u ha ngaahi vaka-puna laku pomu mo taonakita. Na'e tu'utu'uni leva ke nau hola. Koe'uhí na'e 'osi mavahe 'a e USS *Cambria*, na'e fakamaau leva 'e Sione mo hano kaungā sōtia 'e toko tolu 'enau nāunau pea nau hifo ki he matātahí, mo 'amanaki 'e 'ave kinautolu ki he ngaahi vaka ne mavahé Me'amālie, na'e fakaheka kinautolu 'e ha vaka 'o fakavave'i ki he vaka fakamuimui taha ne mavahe mei he taulangā. Na'e femo'uekina 'a e kau tangata he funga vaká, 'i he'enau feinga ke mavahe vavé, 'o nau lafo pē ha maea ki he kau tangatá ni 'e toko fā, mo 'amanaki, 'ofa pē te nau lava 'o kaka hake ki he funga vaká.

Na'e tāupe 'a Sione mo ha letiō mamafa na'e fakama'u ki hono tu'á, 'i ha mui'i maea fute 'e fāngofulu (mita 'e 12), 'i he tafa'aki 'o e vaka ne folau ki tu'á. Na'á ne kamata ke ne kaka māmālie hake 'aki 'ene piki he maeá, mo ne 'ilo'i, ka homo 'ene pikí, kuo pau ke mate. Na'e kamata ke mamahi lahi hono nimá 'i ha hili ha'ane kaka 'i ha vahe tolu pē 'e taha. Kuo faka'au ke fu'u vaivaia peá ne ongo'i he 'ikai toe lava 'o piki ma'u.

'I he hōloa hono iví, mo ne fakakaukau ki hono iku'angá, ne lotu loto pē 'a Sione ki he 'Otuá, 'o fakahā ange kuó ne tauhi ma'u pē Lea 'o e Potó mo mo'ui ma'a—pea 'okú ne fie ma'u mo'oni he taimí ni e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofá.

Na'e pehē kimui 'e Sione, ko e taimi ne 'osi ai 'ene lotú, na'á ne ongo'i ha ivi lahi 'oku ha'u. Na'e kamata leva ke toe kaka vave ange he maeá. Na'e tau pē 'ene mānavá 'i he'ene a'u hake ki he

funga vaká—'o 'ikai ke mānava tamaki. Na'á ne ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui lelei mo e ivi lahi ne tala'ofa 'i he Lea 'o e Potó. Na'e fakafeta'i ai ki he'ene Tamai Hēvaní, pea 'i he toenga 'o 'ene mo'ui, 'i he tali 'o 'ene lotu vivili ki ha tokoní.²

'E ngaahi tokoua, 'ofa te tau toka-nga'i hotau sinó mo 'etau fakakaukau 'aki hono tauhi e ngaahi tefito'i mo'oni kuo 'omi 'i he Lea 'o e Potó, ko ha palani fakalangi kuo foaki mai. 'Oku ou fakamo'oni atu 'aki hoku lotó mo e laumālié kotoa, ki he ngaahi tāpuaki nāunau'ia 'oku fakatatali mai kapau te tau fai iá. Ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:18–21.
2. Vakai, John A. Larsen, in Robert C. Freeman and Dennis A. Wright, comps., *Saints at War: Experiences of Latter-day Saints in World War II* (2001), 350–51; faka'aonga'i 'i he fakangofua.

Fakataha 'o e Pongipongi Sāpaté | 2 'Okatopa 2016

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Ko e Hala Haohaoa ki he Fiefiá

'Oku ou fakamo'oni ki he me'afuaki ma'ongo'onga ko e palani 'a 'etau Tamai ma'atautolú. Ko e hala haohaoa pē ia 'e taha ki he nongá mo e fiefiá.

S i'i kāinga 'ofeina 'i he Senitā Konifelenisí ni pea mo e funga 'o e māmaní, 'oku ou hounga'ia he faingamālie ke vahevahe atu 'eku fakakaukāu he pongipongí ni.

'I he ta'u 'e nimangofulu mā ua kuo-hilí 'i Siulai 1964, ne vahe mai ha ngāue ke u fai 'i Niu 'Ioke Siti, lolotonga hono fai ai e World's Fair. 'I ha pongipongi 'e taha ne u 'a'ahi ai ki he Mormon

Pavilion lolotonga e faka'ali'ali. Ne u a'u atu kimu'a pea hulu'i e faiva 'a e Siasí ko e *Man's Search for Happiness*, 'oku fakatāta'a'i ai e palani 'o e fakamo'uí ka kuo hoko ia ko ha faiva motu'a 'a e Siasí. Ne u tangutu he tafa'aki 'o ha talavou mahalo na'e ta'u 35. Na'a ma talanoa taimi nounou pe. Na'e 'ikai kau ia ki he Siasí. Na'e fakapōpō'uli hifo e māmá pea kamata e faivá.

Ne ma fakafanongo ki he le'o 'o e taha fakamatalá 'i he'ene fai ha ngaahi fehu'i faka'ofa mo fakalūkufua ko 'ení: Ko 'eku ha'ú mei fē? Ko e hā 'oku ou 'i heni a? Te u 'alu nai ki fē hili 'a e mo'uí ni? Na'e tuku telinga e taha kotoa ke ongo'i pe ko e hā e talí, pea sio fakamama'u e mata kotoa ki he fakatāta'a. Na'e fakamatala'i mai 'etau 'i he maama fakalaumālié, pea fakamatala'i mai mo 'etau taumu'a 'i he māmaní. Ne mau fakamo'oni'i ai ha fakamatala ongo mo'oni ki he mavahe atu mei he maama ko 'ení ha kui tangata kae pehē ki he'ene fakataha fiefia he tafa'aki 'e tahá mo hono ngaahi 'ofa'angá, ne nau mu'omu'a ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié.

'I he faka'osinga 'o hono faka'ali'ali faka'ofa'ofa mai e palani 'etau Tamai Hēvaní ma'atautolú, na'e hū fakalongo-longo atu ki tu'a e kakaí, kuo ongo ki he tokolahi e pōpoaki 'o e faivá. Na'e 'ikai tu'u ki 'olunga e talavou ia hoku tafa'aki. Ne u 'eke ange pe na'e saí'ia he faivá. Na'a ne tali mahino mai: "Ta ko e mo'oni 'eni!"

'Oku vahevahe atu 'e he'etau kau faifekau he funga 'o e māmaní 'a e palani 'etau Tamai ki he'etau fiefiá mo hotau fakamo'uí. 'Oku 'ikai tali lelei ia 'e he taha kotoa pē 'oku fanongo ki he pōpoaki fakalangí ni. Ka 'oku hanga 'e he kakai tangata mo fafine he feitu'u kotoa pē, hangē ko hoku kaungāme'a kei talavou 'i he World's Fair 'i Niu 'Ioké, 'o 'ilo'i 'a hono mo'oni, pea 'oku nau fokotu'u leva hounau va'é 'i he hala te nau foki 'o hao lelei ai ki 'apí. 'Oku liliu 'o ta'engata ai 'enau mo'uí.

Ko e uho 'o e palani 'a hotau Fakamo'uí ko Sīsū Kalaisí. Na'e mei mole 'a e me'a kotoa pē, ka ne 'ikai 'Ene feilaulau fakaleléi. Ka 'oku 'ikai fe'unga

ia ke tau tui pē kiate Ia mo Hono misioná. 'Oku fie ma'u ke tau ngāue mo ako, fekumi mo lotu pea faka-tomala mo fakalakalaka. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i e ngaahi fono 'a e 'Otuá pea mo'ui'aki kinautolu. 'Oku tau fie ma'u 'Ene ngaahi ouau fakamo'uí. 'I he'etau fai iá, te tau toki ma'u ai 'a e fiefia mo'oni mo ta'engatá.

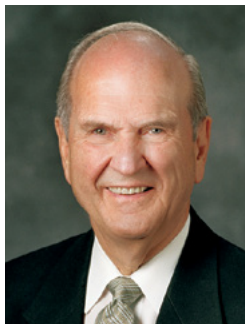
'Oku tau monū'ia ke *ma'u* 'a e mo'oni. 'Oku 'i ai hotau tufakanga ke *vahevahe* atu 'a e mo'oni. Tau *mo'ui'aki* mu'a e mo'oni, ka tau lava 'o ma'u 'a ia kotoa kuo teuteu 'e he Tamaí ma'atautolú. 'Okú Ne fai e me'a kotoa pē ke tau lelei ai. Kuó Ne fakahā mai, "He vakai, ko 'eku ngāué 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."¹

'Oku ou fakamo'oni 'aki hoku lotó kotoa pea 'i he loto fakatōkilalo mo'oni, ki he me'afoaki ma'ongo-onga ko ia ko e palani 'a 'etau Tamaí ma'atautolú. Ko e hala haohaoa pē 'e taha ki he nongá mo e fiefiá 'i he māmani ko 'ení pea mo e maama ka hoko maí.

Si'oku kāinga, 'oku ou 'oatu hoku 'ofa mo ha tāpuaki 'i he'eku faka'osi 'eku leá, pea 'oku ou fai ia 'i he huafa 'o hotau Fakamo'ui mo e Huhu'i ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mōsesē 1:39.

Fai 'e Palesiteni Russell M. Nelson

Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá

Fiefiá mo e Mo'ui Fakalaumālié

'I hono tukutaha 'etau tokangá 'ia Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei, te tau ongo'i fiefia 'o tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'oku hokó—pe 'ikai ke hoko—'i he'etau mo'ui.

Si'oku kāinga, 'oku ou fie lea atu he 'ahó ni 'i ha tefito'i mo'oni 'oku mahu'inga ki he'etau mo'ui fakalaumālié. Ko ha tefito'i mo'oni 'e fu'u mahu'inga ange he fakautuutu 'a e faingata'á mo e ngaahi me'a fakatamaki 'oku hoko fakatu'upakeé.

'Oku 'ikai totonu ke tau 'ohovale 'i hono fakahoko e kikitē he ko e ngaahi

'aho 'eni kimui ní. 'Oku tokolahi ha kau palōfita kau ai 'a 'Īsaia, Paula, Nīfai, mo Molomona ne nau mamata ki he ngaahi taimi faingata'a 'e hokó,¹ 'e hoko e maveuveu 'i he māmaní 'i hotau kuongá,² he ko e kau tangatá te nau "ofa kiate kinautolu pē, . . . ta'e ma'u 'a e 'ofa 'oku ngali mo e kāingá, . . . ko e kau 'ofa lahi hake ki he ngaahi mālie

fakamāmā, 'i he'enau 'ofa ki he 'Otuá,"³ pea 'e tokolahi ha kau tamaio'eiki 'a Sētane te nau pou pou'i e ngāue 'a e fili.⁴ He ko e mo'oni te ta "tau fangatua . . . mo e kau pule 'o e fakapo'uli 'o e māmaní, [mo e] kau [kovi fakalaumālie] 'i he ngaahi potu 'i 'olungá."⁵

Ko e hā ha me'a te ne tokoni'i kitautolu 'i he fakautuutu ko ia e vāvā-kovi 'a e ngaahi pule'angá, mo hono tamate'i 'e he kau tautoitoi'e kakaí tonuhiá, pea hoko e ngāue hala'aki e mafái ko ha me'a angamaheni mei he ngāue 'angá ki he pule'angá? Ko e hā te ne tokoni'i kitautolu 'i hotau faingata'a'ia lalahi mo fakafo'ituitui he mo'ui he ngaahi 'aho kimui nī?

Ne ako'i 'e he palōfita ko Lihai ha tefito'i mo'oni ki he mo'ui fakalaumālie. 'Uluakí, fakakaukau ki hono tūkunga: Kuo fakatanga'i Ia 'i hono malanga 'aki e mo'oni 'i Selusalemá pea fekau 'e he 'Eikí ke tuku 'ene koloá kae hola mo hono fāmilí ki he toafa maomaonga-noá. Na'á ne nofo 'i ha fale fehikitaki pea mo'ui pē he me'akai ne ma'u he hala ki ha feitu'u ta'e 'iloa, pea mamata ki he angatu'u hono ongo foha ko Leimana mo Lemiuélá ki he ngaahi akonaki 'a e 'Eikí mo 'ena 'ohofi hona tehina ko Nifai mo Samú.

Ne maheni 'aupito 'a Lihai mo e fakafepakí, hoha'á, loto-mamahí, mamahí, fakame'apango'ia, mo e faingata'a. Neongo ia, na'á ne lea mālohi 'o 'ikai momou ki ha tefito'i mo'oni ne fakahā ange 'e he 'Eikí: "Pea 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá koe'uhi ke nau ma'u 'a e fiefiá."⁶ Fakakaukau ange ki aī! Mei he ngaahi lea kotoa na'á ne mei lava 'o faka'aonga'i ke fakamatala'i 'aki e anga mo e taumu'a 'o 'etau mo'ui fakamatelié, na'á ne fili 'e ia e fo'i lea ko e *fiefiá*!

'Oku fonu e mo'ui he takihalá, mamahí mo e faingata'a, 'ahi'ahi mo e ngaahi pole kotoa pē 'o e mo'ui. Ne meimei ke lomekina kotoa kitautolu 'e ha ngaahi taimi faingata'a, mamahi, mo fakaloloma. Ka 'oku tau 'i hení koā ke fiefiá?

'Io! Ko e tali totonú ko e 'io! Ka 'e malava fēfē? Ko e hā te tau fai ke ma'u ai e fiefiá ne teu 'e he Tamai Hēvaní ma'atautolú?

Ne 'omi 'e 'Ilisa R. Sinou, ko e tokoni ua 'i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá

ha tali mālie. Koe'uhi ko e tu'utu'uni 'iloa ne fai 'i Mīsuli ke faka'auhá, ne fai ia he fa'ahita'u momoko faingata'a 'o e 1838,⁷ na'á ne hola ai mo ha Kāingalotu kehe mei he vahefonua he fa'ahita'u momoko ko iá. 'I ha efiafi 'e taha ne nofo 'a 'Ilisa mo hono fāmilí 'i ha ki'i fale 'akau ne faka'aonga'i 'e he Kāingalotu kumi hūfangá. Ne lahi hono to'o e kili'i 'akau 'o faka'aonga'i 'e kinautolu ne mu'a maí ko ha fefie, pea avaava lalahi e holisí 'o lava pē ke hū mai ai e fanga pusí. Na'e fu'u momoko pea fefeka 'enau me'akai.

Ne fakatahataha hake ha kakai 'e toko 80 he pō ko iá 'i he ki'i fale 'akau sikuea fute 'e 20 (sikuea mita 'e 6.1). Ne nau lahilahi tangutu pe tu'u he poó kotoa 'o feinga ke māfana. Ne nofo 'i tu'a ha kau tangata 'o ha'oha'o 'i ha afi kakaha, pea hiva'i ha ngaahi himi mo tunu pateta ha ni'ihí. Ne tohi 'e 'Ilisa: "Ne 'ikai ongona ha lāunga—pea fiefiá e taha kotoa, pea mei he me'a ne hokó, ne mei pehē 'e ha sola ia ko ha kakai fononga 'eve'eva fiefiá kimautilu kae 'ikai ko ha kakai ne kapusi ke faka'auha."

Ne fu'u fakafiefiá e fakamatala 'a 'Ilisa ki he efiafi momoko mo fakaongosia ko iá. Na'á ne pehē: "Ko ha pō fakafiefiá mo'oni ia. Ko e kāingalotú pē 'e lava 'o fiefiá 'i ha fa'ahinga tūkunga pē."⁸

Ko e mo'oni ia! 'Oku lava e kāingalotú 'o fiefiá 'i ha fa'ahinga tūkunga pē. Te tau kei fiefiá pē neongo ko ha 'aho, uike, pe ko ha ta'u ne fakamamahi!

Sí'oku kāinga 'ofeina, 'oku sí'i ha kaunga e fiefiá 'oku tau ma'ú, ki he tūkunga 'etau mo'ui mo e me'a 'oku tukutaha ai 'etau tokangá.

'I hono tukutaha 'etau tokangá he palani 'a e 'Otuá ki he fakamo'ui, pea mo Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongoleléi 'o hangē ko ia ne ako'i mai 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoní, te tau lava 'o ongo'i fiefiá 'o tatau ai pē ko e hā e me'a 'oku hokó—pe 'ikai ke hoko—'i he'etau mo'ui. 'Oku ha'u e fiefiá meiate Ia. Ko Ia e tupu'anga 'o e fiefiá kotoa pē. 'Oku tau ongo'i ia 'i he taimi Kilisimasi 'i he'etau hiva, "Fiefiá ki Māmani, kuo ha'u 'a e 'Eikí."⁹ 'Oku tau ongo'i ia he ta'ú kakato. Ki he Kāingalotú, ko Sīsū Kalaisi 'a e fiefiá!

Ko hono 'uhinga ia 'oku mavahe ai 'etau kau faifekau mei honau 'apí ke malanga 'aki 'Ene ongoongoleléi. 'Oku 'ikai ko 'enau taumu'a ke fakatokolahi e kāingalotu 'o e Siasí. Ka 'oku akonaki mo papitaiso 'etau kau faifekau¹⁰ ke 'omi e fiefiá ki he kakai 'o e māmaní!¹¹

Hangē pē ko e melino 'oku foaki mai 'e he Fakamo'ui 'oku "lahi hake 'aupito 'i he fa'a 'iloá,"¹² 'okú Ne toe 'omi foki mo ha fiefiá 'oku fakautuutu, mālohi, mo lahi 'oku 'ikai a'usia 'e he 'uhinga fakatangatá pe mahino fakamatelié. Hangē ko 'ení, hangē 'e faingata'a ke ke ongo'i fiefiá he puke ha'o fānau 'i ha mahaki he 'ikai lava ke faito'o pe mole ho'o ngāuē pe taimi 'oku lavaki'i ai koe ho malí. Ka ko e fiefiá tofú pē ia 'oku 'omi 'e he Fakamo'ui. Ko 'Ene fiefiá 'oku pau, mo fakapapau'i mai kiate kitautolu "e ki'i fuofuolola sí'i pē 'a ho'o faingata'a'ia"¹³ pea fakatapui ko hotau tāpuaki.¹⁴

'E founa fēfē leva ha'atau ma'u e fiefiá ko iá? Te tau kamata 'aki 'etau "sio pē kia Sīsū ko e kamata'anga mo e ngata'anga 'o [etau] tuí"¹⁵ "i he fakakaukau kotoa pē."¹⁶ Te tau malava 'o fakamālō ma'u pē kiate Ia 'i he'etau lotú mo tauhi e ngaahi fuakava na'a tau fakahoko mo Ia mo 'etau Tamai Hēvaní. 'E tupulaki 'etau fiefiá, 'i he mo'oni lahi ange e Fakamo'ui kiate kitautolú mo 'etau kōlea 'Ene fiefiá ke tau ma'ú.

‘Oku mālohi e fiefiá, pea te tau ma’u e mālohi ‘o e ‘Otuá he’etau mo’uí ‘i hono tukutaha ‘etau tokangá ‘i he fiefiá. Pea ‘i he me’a kotoa pē, ko Sisū Kalaisi ‘a hotau sippinga lelei tahá, “‘a ia ne ne kātaki ‘a e pekia ‘i he ‘akaú ko e me’a ‘i he fiefia na’e tuku ‘i hono ‘aó.”¹⁷ Fakakaukau ki ai! Koe’uhi ke Ne malava ‘o foua e me’a fakamamahi taha kuo hoko he māmaní, na’e nofotaha pē hotau Fakamo’uí ‘i he *fiefiá*!

Ko e hā leva e fiefia na’e tuku kiate Ia? Pau na’e kau ai e fiefia ‘o e fakama’á, fakamo’uí, mo hono fakamālohia kitautolú; fiefia hono huhu’i e angahala ‘a kinautolu kotoa ‘e fakatomalá; fiefia he malava ke tau foki ki ‘api—‘i he ma’a mo e taau—‘o nofo mo ‘etau mātu’a mo e fāmili fakalangí.

Kapau te tau nofotaha he’etau fiefiá, pe fiefia ‘a kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí, ko e hā mo ha toe me’a te tau lava ‘o kātekina ‘e ngali tōtu’a, fakamamahi, fakamavahē, ta’e totonu, pe ngali ta’e malava?

Ne nofotaha ha tamai ne ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki fakalaumālie, ‘i he fiefia ‘o e faifai peá ne ma’a mo taau ki he ‘Eikí—‘ene fiefia he tau’atāina mei he ongo’i halaiá mo e fakamaá—pea mo e fiefia ‘o e nonga e fakakaukau. Ne ‘oange ki ai ‘e he me’a ni ‘a e lototo’a ke vethia kakato ki hono uaiifí mo e pīpōpē ‘ene palopalema he ponokalafí mo ‘ene ta’e anganofó. ‘Okú ne fai e me’a kotoa he taimí ni ‘oku fale’i ange he’ene pīpōpē ke faí mo ne feinga ‘aki hono lotó kotoa ke toe ma’u e falala ‘a hono uaiifí.

‘Oku nofotaha ha finemui he fiefia ‘o e ma’a fakasekisuale, ke ne matu’u-aki e manuki hono kaungāme’a, ‘i he’ene mavahe mei ha tūkunga mana-koa mo faka’ai’ai, ka ‘oku fakatu’utāmaki fakalaumālie.

Ko ha tangata ‘okú ne fa’a tuku-hifo hono uaiifí mo ‘itangi’i ‘ene fānaú ka ‘okú ne nofotaha he fiefia ‘o e mo’ui taau ke ma’u e Laumālie Mā’oni-oní ko hono takaua ma’u pē. Hanga ‘e he me’a ni ‘o tokoni’i ia ke ne li’aki e tangata fakaekakanó,¹⁸ ‘a ia na’e fa’a mo’ulaloa ki aí, ka ne fai e liliu ‘oku fie ma’u ke faí.

Ne toki fakamatala mai dhaku kau-ngā-ngāue mamae ‘o kau ki ha ngaahi ta’u lahi ‘o e faingata’a. Na’a ne pehē, “Kuó u ako ke faingata’a ia fiefia pē. Na’e folo hifo ‘eku faingata’a ia ‘e he fiefia ‘ia Kalaisí.”¹⁹

Ko e hā te tau lava ‘o kātaki’i, ‘i he’etau nofotaha he fiefia ‘oku “tuku” kiate kitautolú?”²⁰ Ko e hā ‘e malava he fakatomalá? Ko e hā e vaivai’anga ‘e hoko ko ha mālohingá?²¹ Ko e hā e valoki ‘e hoko ko ha tāpuaki?²² Ko e hā ha me’a faingata’a mo faingata’a, ‘e hoko ‘o lelei kiate kitautolú?²³ Ko e hā ha ngāue faingata’a te tau lava ‘o fai ma’a ‘e ‘Eiki?²⁴

‘I he’etau nofotaha faivelenga he Fakamo’uí pea muimui He’ene sippinga ‘o e fiefiá, ‘e fie ma’u leva ke tau fakamama’o mei he ngaahi me’a te ne ta’ofi ‘etau fiefiá. Manatu’i ‘a Kolihola, ko e fili ‘o Kalaisí? Ne ‘alu ‘a Kolihola ki ha ngaahi feitu’u lahi ‘o lea ‘aki ha ngaahi me’a loi ki he Fakamo’uí, kae ‘oua kuo toki ‘omi ia ki ha taula’eiki lahi na’a ne ‘eke kiate ia: “Ko e hā ‘okú ke ‘alu holo ai ‘o fakakovi’i ‘a e ngaahi hā’ele’anga ‘o e ‘Eiki? Ko e hā ‘okú ke ako ai ki he kakaí ni ‘o pehē ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha Kalaisí, ‘o motuhi ai ‘enau fiefiá?”²⁵

‘E mole ‘etau fiefiá ‘i ha fa’ahinga me’a pē te ne fakafepaki’i ‘a Kalaisi pe ko ‘Ene tokātelinē. ‘Oku kau ai e ngaahi fakakaukau fakapoto ‘a e tangatá, ‘a ia ‘oku lahi ‘aupito ‘i he ‘initaneti mo e ngaahi uepisaití, pea ‘oku nau fai e me’a tatau ne fai ‘e Koliholá.²⁶

Kapau te tau muimui mo fakahoko e founga ‘a e māmaní ki he fiefiá,²⁷ he ‘ikai pē ke tau a’usia ‘e kitautolu ia e fiefiá.

'E lahi pē ha ngaahi ongo mo ha ue'i 'e ma'u 'e he kau ta'angatonú, ka he 'ikai ke nau teitei ma'u e fiefiá!²⁸ Ko e fiefiá ko ha me'afoaki ia ma'a e kau angatonú.²⁹ Ko ha me'afoaki ia 'oku ma'u mei he feinga mo'oni ke mo'ui angatonú, 'o hangē ko ia ne ako'i 'e Sisū Kalaisi.³⁰

Na'a Ne ako'i kiate kitautolu e founa ke ma'u ai e fiefiá. 'I he'etau fili e Tamai Hēvaní ke hoko ko hotau 'Otuá,³¹ pea 'i he taimi te tau ongo'i ai e tokoni 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ki he'etau mo'ui, te tau fonu ai 'i he fiefiá.³² Te tau ongo'i fiefia he taimi kotoa pē 'oku tau fakalekesi ai hotau malí mo tataki 'etau fānaú, fakamolemole'i ai ha tahá pe fai ha kole fakamolemole.

Te tau ma'u e fiefiá, he 'aho kotoa pē 'oku tau fili ai ke mo'ui 'aki e fono fakasilesitalé, mo tauhi 'etau fuakavá pea tokoni'i e ni'ihí kehé ke nau fai e me'a tatau.

Fanongo ki he ngaahi lea ko 'eni 'a e Tangata Sāmé: "Kuó u fokotu'u ma'u ai pē 'a [e 'Eikí] 'i hoku 'aó: ko e me'a ia 'i he'ene 'i hoku nima to'omata'ú, 'e 'ikai ai te u ngaue. . . . 'Oku fonu 'a e fiefia 'i [Hono] 'aó."³³ 'I hono 'ai e tefito'i mo'oni ko 'ení 'i hotau lotó, 'e fakafiefia mo nekeneka e 'aho kotoa pē.³⁴ Ko 'eku fakamo'oni ia 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, 2 Timote 3:1–5.
2. Vakai, Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 45:26; 88:91.

3. 2 Timote 3:2–4.

4. Vakai, Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 10:5.

5. Efesō 6:12.

6. 2 Nifai 2:25.

7. Ne tuku atu 'e Kōvana Lilipeni W. Pōkesi 'o Misulí ha tu'utu'uni ke faka'auha e kau Māmongá 'i 'Okatopa 27, 1838 (vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 403.

8. Vakai, Eliza R. Snow, 'i he Edward W. Tullidge, *The Women of Mormondom* (1877), 145–46.

9. "Fiefia ki Māmani," *Ngaahi Himi*, fika 110.

10. 'Oku fai 'e he kau faifekau e fekau 'a e 'Eiki: 'oku nau malanga, akonaki, mo papitaiso 'i Hono huafá (vakai, Mātiu 28:19; Ma'ake 16:15; Molomona 9:22; Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 68:8; 84:62; 112:28). 'I He'ene Lotu Hūfakí, ne fakahā 'e Sisū 'Ene kaunga ki he fiefia 'Ene kau ákongá. Na'a ne folofola, "Oku ou lea 'aki 'a e ngaahi me'a ni 'i māmani, koe'uhí ke kakato ai 'enau fiefiá 'iate au" (Sione 17:13; toki tñaki 'a e fakamamafá).

11. Vakai, 'Alamá 1:22.

12. Filipai 4:7.

13. Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7.

14. Vakai, 2 Nifai 2:2.

15. Hepelū 12:2.

16. Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 6:36.

17. Hepelū 12:2.

18. Vakai, Mōsaia 3:19. Fakatokanga'i ange: 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he hoko 'a e "tangata fakaekakanó" ko ha fili ki he 'Otuá; ka 'oku ne toe hoko ko ha fili ki hono uai'í mo e fānaú.

19. Vakai, 'Alamá 31:38.

20. Hepelū 12:2.

21. Vakai, 'Eta 12:27.

22. Vakai, Hepelū 12:6.

23. Vakai, Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 122:7.

24. Vakai, Mātiu 19:26; Ma'ake 10:27.

25. 'Alamá 30:22. 'Oku fonu e Tohi 'a Molomona he sipinga 'o ha kakai tangata mo fafine ne nau a'usia e fiefiá mo e nekeneká koe'uhí he na'a nau fili ke muimui 'ia Sisū Kalaisi. Ka toe 'i ai ha fili kehe 'o hangē ko

Koliholá, 'oku iku ia ki he 'auhá.

26. 'Oku 'uhinga e *fakangalikovi'i*, ko ha fakamatala hala, 'o faka'uhinga'i ko ha fakamatala loi mo fakatupu maumau ke fakalavea'i ha ongoongo 'o ha taha pe ha me'a. Ne hoko e fakangalikovi'i he ngaahi taimi 'o Koliholá, pea 'oku hoko ia he 'ahó ni. Na'e lea e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ki he tu'uma'u 'a e Siasí he'ene fehangaahangai mo hono fakaongoongokovi'i. Na'a ne pehē: "Kuo 'osi fokotu'u 'a e Fuka 'o e Mo'oni; he 'ikai ha nima ta'e ma'a te ne lava 'o ta'ofi 'a e ngāuē mei he'ene laka atu; 'e taulōfu'u 'a e fakatangá, kau fakataha 'a e kau fakatangá, fakatahataha mo e ngaahi kongakau, fakangalikovi mo e kau manukí, ka ko e mo'oni 'a e 'Otuá 'e kei laka ta'e ufi atu pē, 'i he faka'e'i'eiki mo e tau'atāina, kae 'oua kuo hū atu ki he konitinēniti kotoa pē, a'u ki he fa'ahinga kotoa pē, u'ufi 'a e fonua kotoa, pea mo ononga 'i he telinga kotoa, kae 'oua kuo fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá, pea folofola 'a Sihova Māfima'í kuo lava 'a e ngāuē" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* 514–15).

27. 'Oku ako'i 'e he māmani 'e ma'u e fiefiá 'i hono fakatau ha *koloá*. Pea ka 'ikai ma'u ai e fiefiá, pea toe fakatau mai ke lahi ange! 'Okú ne toe ako'i te ke ma'u e fiefiá he faiangahalá. Pea kapau 'oku 'ikai ma'u ai e fiefiá, pea toe faiangahala ke lahi ange! 'Oku 'i ai e lau 'oku pehē te ke ma'u ha fiefia lahi 'i hono fai pē ha fa'ahinga me'a te ke loto ki ai. Ko e loi ia!

28. He 'ikai ke hoko ia 'i he māmani ko 'ení pe ko e maama ka ha'ú.

29. Ko e Kāingalotu Mā'oni'oni "kuo nau kātekina 'a e ngaahi kolosi 'o e māmani . . . te nau ma'u 'a e pulé'anga 'o e 'Otuá, . . . pea 'e kakato 'a 'enau fiefiá 'o ta'engata" (2 Nifai 9:18).

30. Hangē ko 'ení, vakai ki he 2 Nifai 27:30; 'Alamá 27:16–18.

31. Vakai, 1 Nifai 17:40.

32. Vakai, Mōsaia 4:2–3.

33. Saame 16:8, 11.

34. Vakai, 'Isaia 35:10; 2 Nifai 8:3.

Fai 'e 'Eletā Peter F. Meurs

'O e Kau Fitungofulú

'E Lava ke Tokoni'i Kitautolu 'e he Sākalamēnití ke Tau Mā'oni'oni

*Fakakaukau ki ha founa 'e nima ke fakatupulaki ai e ivi pea mo
e mālohi 'o 'etau kau atu mā'u pē ki he ouau toputapu 'o e sākalamēnití.*

Oku ou manatu ki hono fakahoko 'a e houlotu sākalamēnití 'i homau 'apí 'i Uanamipuli 'i Aositelēliá. Ne kau homau ki'i koló ha kakai 'e toko 10 ki he 15, pea na'e mā'u 'e he'eku tamai, ko ha taha ia 'o e kau mā'u lakanga fakataula'eiki 'e toko tolú, ha faingamālie ke tāpuaki'i mā'u pē sākalamēnití. 'Oku ou manatu'i 'a e ongo ne u mā'u 'i he'ene lau loto fakatōkilalo mo fakalelei 'a e fakalea 'o e ongo lotu sākalamēnití. Na'e fa'a tete hono le'ó he'ene ongo'i e Laumālie. Na'e fa'a ki'i longo he taimi 'e ni'hi ke mapukepuke 'ene tangi kimu'a peá ne toki fakakakato e lotú.

'I he'eku kei ta'u nimá, na'e 'ikai fu'u mahino kakato kiate au e me'a na'e lea'aki pe fakahokó; ka na'á ku 'ilo'i ko ha me'a makehe ia. Na'e lava ke u ongo'i e nonga mo e ivi fakapapau 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he fakakaukau lahi 'eku tamai ki he 'ofa 'a e Fakamo'uí kiate kimautilú.

Na'e akonaki e Fakamo'uí 'o pehē: "Pea te mou fai 'eni mā'u ai pē kiate kinautilu 'oku fakatomala mo papitaiso 'i hoku hingoá; pea te mou fai ia 'i he fakamanatu ki hoku totó, 'a ia kuó u lilingi koe'uhi ko kimoutolú, koe'uhi ke mou fakamo'oni' 'i he Tamai 'oku mou manatu mā'u ai pē kiate au. Pea kapau 'oku mou manatu mā'u ai pē kiate au te mou mā'u hoku Laumālie ke 'iate kimoutolu" (3 Nifai 18:11).

'Oku ou fakaafe'i kotoa kitautolu ke tau fakakaukau ki ha founa 'e nima ke fakatupulaki ai e ivi pea mo e mālohi 'o 'etau kau atu mā'u pē ki he ouau toputapu 'o e sākalamēnití, ko ha ouau 'e lava ke ne tokoni'i kitautolu ke tau mā'oni'oni.

1. Teuteu Kimu'a 'i he Taimi Lahi

'E lava ke kamata 'etau teuteu ki he sākalamēnití 'i ha taimi lahi kimu'a pea toki kamata e houlotu sākalamēnití. Ko e Tokonaki ko ha taimi lelei ia ke

tau fakakaukau ai ki he'etau fakalaka-laká mo 'etau teuteu fakalaumālie.

Ko e mo'ui fakamatelié ko ha me'a-foaki mahu'inga ia 'o 'etau fononga ke hoko 'o hangē ko 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku mahu'inga ai ke fakakau mai 'a e ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'a 'e hoko ko ha ngaahi faingamālie ke tau liliu mo tupulaki ai. Na'e akonaki 'a e Tu'i ko Penisimaní 'o pehē, "ko e tangata fakakakanó ko e fili ia ki he 'Otuá, . . . pea 'e pehē ai pē, 'o ta'engata pea ta'engata, kae 'oua kuó ne talangofua ki he ngaahi fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea li'aki 'a e tangata fakakakanó kae hoko ko ha tangata mā'oni'oni 'i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eiki" (Mōsaia 3:19). 'Oku 'omi 'e he kau atu ki he ouau sākalamēnití ha faingamālie ke tau fakavaivai'i kakato ai hotau lotó mo e laumālie ki he 'Otuá.

'I he'etau teuteú, 'e mafesifesi ai hotau lotó 'i he'etau fakahaa'i ha hounga'ia 'i he Fakalelei 'a Kalaisí, fakatomala mei he'etau ngaahi fehalá-kí mo e tōnounou pea kolea e tokoni 'a e Tamai 'i he hokohoko atu 'etau fononga ke hoko 'o hangē ko Iá. Te tau lava leva 'o hanganaki atu ki he faingamālie 'oku 'omai 'e he sākalamēnití ke tau manatua ai 'Ene feilaulaú pea mo fakafou 'etau tukupā ke mateaki'i e ngaahi fuakava kotoa pē kuo tau faí.

2. A'u ki ai Kimu'a

'E lava ke fakatupulaki 'etau a'usia he sākalamēnití he taimi te tau a'u ai 'i ha taimi lahi kimu'a pea fai e

fakatahá mo fakalaauloto 'i hono tā e fasi talitalí.

Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Poiti K. Peek: "Ko e hiva talitalí, 'i hono tā 'i he 'apasiá, ko hono fafanga ia 'o e laumālié. 'Okú ne fakaafe'i mai e tatakí 'a e laumālié."¹ Na'e pehē 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, "Okú 'ikāi ko ha taimi 'eni ki ha fetalanoa'aki pe fepōpoaki'aki ka ko ha taimi ia 'o e fakalaauloto 'i he fa'a lotu 'i he teuteu fakalaumālie atu 'a e kau takí mo e kāingalotú ki he sākalamēnití."²

3. Hiva pea Ako mei he Fakalea 'o e Himi Sākalamēnití

Ko e himi sākalamēnití ko ha kongā mahu'inga mo'oni ia 'o 'etau a'usia he sākalamēnití. 'Okú hanga 'e he hivā 'o hiki'i hake 'etau fakakaukāu mo e ngaahi ongo 'oku tau ma'ú. 'Okú 'i ai ha ivi tākiekina lahi ange 'o e himi sākalamēnití 'i he taimi 'oku fakatefito

ai 'etau tokangá 'i hono fakaleá pea mo e tokāteline mālohi fau 'oku ako'i mai aí. 'Okú tau ako mei he fakalea hangē ko e "fakavolu, lavea, mo e mamahi ma'atautolú,"³ "Tau manatu'i mu'a mo fakapapau'i 'oku ma'a mo haohaoa hotau lotó mo e nimá,"⁴ kae pehē ki he "Kāfataha 'a e fakamaau totonú, 'ofá mo e 'alo'ofá 'i he uouangataha fakalangí!"⁵

'I he'etau hiva'i e himí ko e teuteu ki he'etau kai 'a e ongo faka'ilongá, 'e lava ke hoko 'a hono fakaleá ko ha kongā 'o 'etau tukupā ke tauhi 'etau fuakavá. Hangē ko 'ení, fakakaukau angé ki he fakalea: ["Eiki 'oku mau 'ofa atu ki he 'afioná; 'oku fonu homau lotó. Te mau 'a'eva he hala kuó ke tofá]."⁶

4. Kau Fakalaumālie atu ki he Ongō Lotu Sākalamēnití (Vakai, Molonai 4-5)

'Oua mu'a te tau tukunoa'i e fakalea maheni 'o e ongo lotu sākalamēnití, ka

tau ako pea ongo'i lahi ange ia he'etau kau fakalaumālie atu ki aí, 'o fakakaukau ki he ngaahi tukupā mo e ngaahi tāpuaki 'oku fekau'aki mo iá, 'a ē 'oku fakakau 'i he ongo lotu toputapú ni.

'Okú tāpuaki'i mo fakatapui e maá mo e vaí ma'a hotau laumālié. 'Okú na fakamanatu mai 'a e feilaulau 'a e Fakamo'uí pea te Ne lava 'o tokoni ke tau hoko 'o mā'oni'oni.

'Okú fakamatala'i 'e he ongo lotú 'oku tau kai 'a e maá ko e fakamanatu 'o e sino 'o e 'Aló, 'a ia na'á Ne foaki kae lava ke toetu'u e taha kotoa pē, pea 'oku tau inu 'a e vaí ko e fakamanatu e ta'ata'a 'o Hono 'Aló, 'a ia na'e lilingi ta'etotongi kae lava ke huhu'i kitautolu 'o kapau te tau fakatomala.

'Okú fakafe'iloaki mai 'e he ongo lotú 'a e fuakavá, 'aki 'a e kupu'i lea "Okú nau loto fiemālie" (Molonai 4:3). 'Okú lahi fau e mālohi te tau lava 'o ma'ú mei he kupu'i lea faingofua

ko 'enī. 'Oku tau loto fiemālie nai ke tokoni mo kau ki ai? 'Oku tau loto fiemālie nai ke liliu? 'Oku tau loto fiemālie nai ke ngāue ki hotau ngaahi vaiva? 'Oku tau loto fiemālie nai ke ala atu 'o tāpuekina e ni'ihī kehē? 'Oku tau loto fiemālie nai ke falala ki he Fakamo'u?

'I hono fakalau mai 'o e ngaahi tala'ofā pea 'i he'etau kai iā, 'oku tau fakapapau'i ai 'i hotau lotō 'a 'etau loto fiemālie ke:

- To'o kiate kitautolu 'a e huafa 'o Sisū Kalaisī.
- Feinga ke tauhi 'Ene ngaahi fekaū kotoa.
- Manatu ma'u ai pē kiate Ia.

'Oku faka'osi e lotū 'aki ha fakaafe faka'e'i'eiki mo ha tala'ofa: "Koe'uhī ke 'iate kinautolu ma'u ai pē 'a hono Laumālie" (Molonai 4:3).

Na'e tohi 'e Paula 'o pehē, "Ka ko e fua 'o e Laumālie, ko e 'ofa, fiefia, melino, kātaki fuoloa, angavaivai, angalelei, tui, angamālū, [mo e mapule'i kita]" (Kalētia 5:22–23). Te tau lava 'o ma'u ha ngaahi tāpuaki mo ha ngaahi me'afoaki faka'ofa 'i he'etau tauhi 'etau ngaahi fuakavā.

5. Fakalauloto pea Manatu Kiate Ia 'i Hono Tufa mai e Ongō Faka'ilonga 'o e Sākalamēnitī

'E lava ke hoko e ngaahi momeniti molumalu 'oku tufaki mai ai 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eikī e sākalamēnitī, ko ha me'a toputapu kiate kitautolu.

'I hono tufaki mai 'o e maá, te tau lava 'o fakakaukautolu atu ki he 'ofa kafakafa 'a e Fakamo'uī kiate kitautolu, 'i He'ene "to'o kiate ia 'a e maté, koe'uhī ke ne vete 'a e ngaahi ha'i 'o e maté 'a ia 'oku ha'iha'i 'a hono kaka'i" (Alamā 7:12).

Mahalo te tau manatu'i e tāpuaki naunau'ia 'o e Toetu'ū, 'a ia "e hoko 'eni ki he kakai fulipē, . . . pōpula mo e tau'atāina fakatou'osi, 'a e tangata mo e fefine, 'a e kau faiangahala mo e kau mā'oni'oni, pea na'a mo e tu'oni lou'ulu 'e tahā 'e 'ikai mole ia mei honau 'ulū; ka 'e toe fakafoki 'a e me'a kotoa pē ki hono tu'unga haohaoā" (Alamā 11:44).

'I hono tufa mai 'o e vaí, te tau lava 'o manatu ki he tautapa 'a e Fakamo'uī:

"He vakai, ko au, ko e 'Otuá, kuó u kātaki'i 'a e ngaahi me'á ni ma'á e kakai kotoa pē, koe'uhī ke 'oua na'a nau mamahi 'o kapau te nau fakatomala; . . .

"A ia ko e mamahi na'e langaki ai 'a 'eku tetetete 'a'aku, 'a ia ko e 'Otuá, ko e tokotaha 'oku mālohi tahā, koe'uhī ko e mamahī, pea mo e tafe 'a e totō 'i he ava kotoa 'o hoku kilí, mo e mamahī'ia 'i he sinó mo e laumālie fakatou'osi—peá u loto ke 'oua na'a ku inu 'i he ipu mahí, peá u holomui ai" (T&F 19:16, 18).

'Oku tau manatu'i na'a Ne "to'o kiate ia 'a [hotau] ngaahi vaivaí, koe'uhī ke fonu hono lotō 'i he 'alo'ofa, 'o fakatatau ki he kakanó, koe'uhī ke ne 'afio'i 'o fakatatau ki he kakanó 'a e founa ke tokoni'i ai 'a hono kaka'i 'o fakatatau ki [hotau] ngaahi vaivaí" (Alamā 7:12).

'I he'etau fakakaukau ki he'etau a'usia he sākalamēnitī, te tau lava 'o fehu'i loto pē:

- Ko e hā te u fai he uiké ni ke u mateuteu lelei ange ai ki he sākalamēnitī?

- Te u lava nai 'o tokoni lahi ange ki he molumalu mo e fakahā 'e lava ke ma'u 'i he kamata'anga 'o e houalotu sākalamēnitī?
- Ko e hā e tokāteline na'e ako'i mai 'e he himi sākalamēnitī?
- Ko e hā na'a ku fanongo mo ongo'i 'i he'eku fakafanongo ki he ongo lotu sākalamēnitī?
- Ko e hā ne u fakakaukau ki ai 'i hono tufaki mai 'o e sākalamēnitī?

Na'e ako'i mai 'e Eletā Tēvita A. Petinā 'o pehē: "Ko e ouau 'o e sākalamēnitī ko ha fakaafe mā'oni'oni ia 'oku toutou fakahoko ke fakatomala fakamātoato mo fakafo'ou fakalaumālie ai. 'Oku 'ikai ke fakamolemole'i e angahalā ia 'i hono ma'u pē 'o e sākalamēnitī. Ka 'i he'etau mateuteu mo'oni mo kau atu ki he ouau toputapú ni 'i he loto mafesifesi mo ha Laumālie fakatomalā, ko e tala'ofā leva te tau lava ke ma'u *ma'u pē* 'a e Laumālie 'o e Eikī. Pea 'i he ivi fakama'a 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko hotau takaua ma'u peé, te tau lava ke tauhi *ma'u ai pē* ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalā."⁷

'Oku ou fakamo'oni ki he ngaahi tāpuaki fungani te tau lava 'o ma'u 'i he'etau fakatupulaki 'etau mateuteu mo kau fakalaumālie atu ki he ouau sākalamēnitī. 'Oku ou toe fakamo'oni foki ki he ngaahi tāpuaki ko 'eni te tau lava 'o ma'u tu'unga 'i he 'ofa 'etau Tamai Hēvaní pea mo e feilaulau fakalelei ta'efakangatangata na'e fai 'e Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisī. 'I Hono huafa toputapú, 'a ia ko Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Boyd K. Packer, "Personal Revelation: The Gift, the Test, and the Promise," *Ensign*, Nov. 1994, 61.
2. Russell M. Nelson, "Ko e Lotū 'i he Houalotu Sākalamēnitī," *Liahona*, 'Aokosi 2004, 13.
3. "Sisū 'o Nāsaleti, ko e Tu'i," *Ngaahi Himi*, Fika 95.
4. "Oku Mau Fakamanatu," *Ngaahi Himi*, Fika 93.
5. "How Great the Wisdom and the Love," *Hymns*, no. 195.
6. "As Now We Take the Sacrament," *Hymns*, no. 169.
7. David A. Bednar, "Tauhi Ma'u Ai pē ha Fakamolemole 'o Ho'omou Ngaahi Angahalā," *Liahona*, Mē 2016, 61–62.

Fai 'e Linda S. Reeves

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi Lahi 'o e Fine'ofá

Ko e Palani Lahi 'o e Huhu'í

*'Oku ou 'ilo'i ko e taimi 'oku tau fakatomala mo'oni ai,
'oku pulia mo'oni 'etau ngaahi angahalá—'o 'ikai toe ma'u ia!*

‘I ha ngaahi māhina si’i kimu’a pea mālōlō ‘a Palesiteni Poiti K. Pēkā, ne ma’u ‘e he kau taki ‘o e lakanga fakataula’eikí mo e ngaahi houlotú ha faingamālie mahu’inga ke ne lea ai kiate kimautilu. Kuo te’eki ai ke ngalo ‘iate au e me’a na’á ne lea’akí. Na’á ne vahevahe mai kuó ne fakakaukau lahi ki he’ene mo’uí kotoa, ko ‘ene kumi ha faka’ilonga ‘o e ngaahi angahala kuó ne fai ka kuó ne fakatomala’i fakamā-toato’í, pea na’e ‘ikai ke ne ma’u ia. Tu’unga ‘i he feilaulau fakalelei ‘a hotau Fakamo’ui ‘ofeina ko Sisū Kalaisí, pea fakafou ‘i he fakatomala fakamātoatō, ‘a hono fakama’a faka’aufuli ‘ene ngaahi angahalá, ‘o hangē na’e ‘ikai teitei hoko ha me’a peheé. Ne fakatukupaa’i leva kimautilu ‘e Palesiteni Peeke ko e kau takí he ‘aho ko iá, ke mau fakamo’oni ‘oku mo’oni ia kiate kimautilu kotoa pē ‘oku fakatomala fakamātoatō.

‘Oku ou ‘ilo’i ha tangata na’á ne fai ha ngaahi maumaufono fakaeangama’a he ngaahi ta’u kuohilí. Ne fuoloa e ongo’i mā e tangatá ni peá ne hoha’a ke lea ki hono malí mo ‘ene kau taki lakanga fakataula’eikí. Na’á ne loto ke ne fakatomala kakato ka na’á ne pehē ‘e laka ange kiate ia ke mole ‘a hono

fakamo’ui ta’engatá, ‘i ha’ane tuku ke foua ‘e hono malí pe fānaú ‘a e mamahi, fakamā’ia pe ngaahi nunu’a kehe ko ha ola ‘o ha’ane vetehia.

‘I he taimi kuo tau angahala ai, ‘oku fa’a feinga leva ‘a Sētane ke fakaloto’i kimautilu ko e me’a ta’esiokita ke tau faí ko hono malu’i e ni’ihi kehé mei he fakamamahi ‘o hono ‘ilo’i ‘etau ngaahi angahalá, kau ai ‘etau vetehia ki he’etau pīsope, ‘a ē te ne lava ‘o tāpuekina ‘etau mo’uí ‘o fakafou ‘i he ngaahi ki ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘i he’ene hoko ko ha fakamaau fakalūkufua ki ‘Isilelí.

Ka ko hono mo’oní, ko e me’a ta’esio-kita pea mo faka-Kalisitiane ke faí, ko e vetehia pea fakatomala. Ko e palani lahi ‘eni ‘a e Tamai Hēvaní ki he huhu’í.

Faifai pea vetehia e tangatá ni ki hono uai’i tōnungá mo ‘ene kau taki faka-Siasí, ‘o fakahaa’i ha ongo’i fakatomala mo’oni. Neongo ko e me’a faingata’a taha ia kuó ne faí, ka na’e hanga ‘e he ongo’i fiamālié, nongá, hounga’iá, ‘ofa ki hotau Fakamo’uí, pea mo ha ‘ilo kuo to’o atu ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene ongo’i mafasiá ka Ne hiki hake iá, ‘o ‘oange kiate ia ha fiefia ne ‘ikai fa’a fakamatala’i, neongo pe ko e hā e olá mo hono kaha’ú.

Na’á ne ‘ilo fakapapau ‘e loto mamahi ‘a hono uai’i mo e fānaú—pea ko e mo’oni ia; pea ‘e fai ha fakatonu-tonu faka-siasi pea tukuange ia mei hono uiui’í—pea na’e hoko ia. Na’á ne fakapapau’i ‘e lavea e loto hono uai’i, mamahi pea ‘ita—pea na’e hoko ia. Na’á ne fakapapau’i ‘e li’aki ia ‘e hono uai’i peá ne ‘ave ‘ena fānaú—ka na’e ‘ikai ke ne fai ia.

Ko e taimi ‘e ni’ihi ‘oku iku e maumaufono mamafá ki he vetemalí, pea makatu’unga he ngaahi tūkungá, mahalo na’a fie ma’u ke fai ia. Ka na’e ofo ‘a e tangatá ni ‘i he tali lelei ia ‘e hono uai’i peá ne tukupā ke tokoni’i ia ‘i ha fa’ahinga founa pē te ne lava. Na’e fai atu pē taimí, pea lava ‘e he fefiné ‘o fakamolemole’i kakato ia. Na’á ne ongo’i e mālohi faifakamo’ui ‘o e Fakalelei ‘a e Fakamo’uí. Hili ha ta’u lahi mei ai, ‘oku mālohi mo faivelenga pē ‘a e ongomātu’á ni mo ‘ena fānaú

'e toko tolú. 'Oku ngāue 'a e husepāniti mo e uaifi 'i he tempalé pea 'oku faka'ofa'ofa, mo fe'ofa'ofani 'ena nofo malí. 'Oku hāsino he mo'ui 'a e tangatā ni 'a 'ene fakamo'oni, mo 'ene 'ofa mo hounga'ia 'i he Fakamo'ui.

Na'e fakamo'oni 'a 'Amuleki 'o pehē, "Oku ou faka'amu ke mou ha'u 'o 'ikai toe fakafefeka homou lotó; . . . he vakai, kapau te mou fakatomala . . . 'e [aonga] leva 'a e palani lahi 'o e huhu'í kiate kimoutolu."¹

'I he'eku ngāue mo hoku husepāniti he'ene palesiteni fakamisioná, ne ma ō ki he mala'evakapuná ke talitali ha kau faifekau tokolahi. Na'e tohoaki'i 'ema tokangá 'e ha talavou 'e taha. Na'e hā loto mamahi, mafasia pea hangē 'oku 'itá. Ne ma siofi fakalelei ia he ho'atā ko iá. 'I he'ene a'u ki he efiafi, na'e fai 'e he talavou ni ha vetehia tōmui, pea na'e fakapapau 'i e hono kau takí na'e fie ma'u ke fakafoki ia ki honau 'apí. Neongo na'a mau loto mamahi he'ene ta'efaitotonu pea 'ikai fakatomala kimu'a pea toki ha'u 'o ngāue fakafaifekau, ka 'i he'ema ō ki mala'evakapuná, ne ma fakamālō loto fakamātoato mo 'ofa ange 'i he'ene ma'u ha lototo'a ke vetehiá, pea ne ma fakapapau ange te mau kei fetu'utaki vāofi pē.

Na'e monū'ia e talavou ma'ongo-'ongá ni ke ma'u ha ongomātu'a lelei, kau taki lelei 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo ha uooti poupu mo 'ofa 'iate ia. Hili ha ta'u 'e taha 'o 'ene ngāue mālohi ke fakatomala kakato mo ma'u e Fakalelei 'a e Fakamo'ui, na'e toe lava ke ne foki ange ki homau misioná. 'Oku faingata'a ke u fakamatala'i 'a e ongo'i fiefia ne ma ma'u 'i he'ema ō atu ki mala'e vakapuna ke talitali 'a e talavou ni. Na'á ne fonu 'i he Laumālié, fiefia, lototo'a he 'ao 'o e 'Eiki' peá ne loto veveke ke ngāue fakafaifekau faivelenga. Na'á ne hoko ko ha faifekau tu'ukimu'a, pea ne u ma'u kimui mo hoku husepāniti ha faingamālie lelei ke ma ō ki he'ene sila he tempalé.

'I he tafa'aki 'e tahá, 'oku ou 'ilo'i ha faifekau [fefine] na'á ne 'ilo'i lelei 'e makatu'unga 'i he 'ikai vete 'ene angahalá kimu'a pea ha'u 'o ngāue fakafaifekau, hano fakafoki ia ki honau

'apí, ko ia na'á ne palani 'iate ia pē ke ngāue mālohi ange lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau pea vetehia pē ki he'ene palesiteni fakamisioná 'i ha ngaahi 'aho si'i kimu'a pea 'osi mei he'ene ngāue fakafaifekau. Na'e 'ikai ke ne ma'u 'a e mamahi faka'otuá peá ne feinga ke halatu'usi 'i he hala kuo tuku mai 'e hotau Fakamo'ui 'ofá ma'atautolu takitahá.

Lolotonga 'ema ngāue fakafaifekau, ne u 'alu ai ha 'aho 'e taha mo hoku husepāniti 'i ha'ane 'alu ke 'initaviu ha tangata kae papitaiso. 'I he faka'osi 'e hoku husepāniti 'a e 'initaviu, ne u tatali pē 'i tu'a mo e ongo faifekau sisitā ne na ako'i e tangatā. 'I he 'osi 'a e 'initaviu, na'e talaange 'e hoku husepāniti ki he ongo faifekau 'e lava ke papitaiso 'a e tangatā. Na'e tangi 'alo'imata e tangatā ni 'i he'ene fakamatala'i 'ene 'ilo'ilopau he 'ikai ke ne lava 'o papitaiso tupu mei he ngaahi angahala mamafa na'á ne faí. 'Oku tātātaha ke u mātā tonu 'a e fiefia mo e nēkeneka 'oku ma'u 'e ha taha 'okú ne mavahe hake mei he fakapo'uli kae ha'u ki he māmá, 'e tatau mo ia ne u sio ai he 'aho ko iá.

Na'e pehē 'e D. Toti Kulisitofasoni "Oku liliu 'a e siva e 'amanaki ki he 'amanaki lelei 'i he taimi 'oku [tau] tui ai ki he Huhu'i mohu 'alo'ofá mo Hono mālohi. 'Oku liliu 'a e lotó mo e ngaahi holí pea faka'au pē ke fakalili'a ki he angahala na'e hā ngali lelei kimu'a. . . . " . . . Neongo pe ko e hā 'a e totongi ki he fakatomalá, [ka] 'oku folo hifo ia 'e he fiefia 'o e fakamolemólé."²

Na'e fakamanatu mai 'e he ngaahi a'usiá ni 'a 'Inosi 'i he Tohi 'a Molo-moná, na'e "tangi [ki he 'Eiki] 'i he fu'u lotu fakamātoato," peá ne fanongo ki ha le'o 'oku pehē ange, "E 'Inosi kuo fakamolemole'i 'a ho'o ngaahi angahalá. . . .

"Pea ko au, 'Inosi, na'á ku 'ilo'i 'oku 'ikai lava ke loi 'a e 'Otuá; ko ia, na'e matafi atu 'a 'eku ongo'i halaiá.

"Peá u pehē ange: 'E 'Eiki, 'oku fai fēfee'i ia?

"Pea folofola mai ia kiate au: Ko e me'a 'i ho'o tui kia Kalaisí, . . . Ke ke 'alu, he kuo fakama'a koe tu'unga 'i ho'o tuí."³

'I he'eku teuteu 'eku leá, ne u fie 'ilo ki he mahino 'oku ma'u 'e homa makapuná ki he fakatomalá, kae pehē ki he ongo 'oku nau ma'u ki he Fakamo'ui, ko ia ne u kole ange ki he'ema fānau, ke nau fai ange fanga ki'i fehu'i ko 'ení. Na'e ongo kiate au e tali 'a homa makapuná.

Ko e hā 'a e fakatomala? "Kapau te ke taa'i ha taha, te ke lava 'o talaange 'kātaki' peá ke tokoni'i kinautolu."

Ko e hā e ongo 'okú ke ma'u he taimi 'okú ke fakatomala a? "Okú ke lava 'o ongo'i Ia; mo Hono māfaná pea mole atu leva e ongo'i ta'efe'ungá."

Ko e hā e ongo 'okú ke ma'u kia Sisū Kalaisi mo e Tamai Hēvaní he taimi 'okú ke fakatomala a? "Oku ou ongo'i na'e ongo'i 'e Sisū 'a hono mahu'inga ke fai e Fakalelei pea 'okú Ne fiefia te tau lava 'o toe nofo fakataha mo Ia."

Ko e hā 'oku finangalo ai 'a Sisū mo e Tamai Hēvaní ke u fakatomalá? 'I he lea 'o hoku mokopuna kei talavou: "Koe'uhí 'okú Na 'ofa 'iate au! 'Oku fie ma'u ke u fakatomala ka u lava 'o fakalakalaka pea hoko 'o hangē ko Kinauá. 'Oku fie ma'u ke u ma'u ma'u pē Laumālié, ko ia 'oku fie ma'u ke u fakatomala faka'aho ke ma'u 'Ene takauá. He 'ikai pē ha taimi 'e fe'unga ai 'eku fakamālō kiate Kinauá."

'I he fanongo 'a e ki'i ta'ahine ta'u fā ko Pilinilei ki he ngaahi fehu'i ni, na'á ne talaange, "Hei'ilo Teti. Ako'i au."

'I he konifelenisi lahi ne toki 'osí, na'e pehē ai 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani: "Neongo ho'o fakaka'au kuo fu'u

tōmuí, pea neongo pe ko e hā e ngaahi faingamālie kuo ngali mole meiate koé pe ko e lahi e ngaahi fehalaaki kuó ke faí, . . . pe ko ho’o pehē neongo ‘ene mama’o ho’o fonongā mei ‘api mo e fāmilií pea mo e ‘Otuá, ka ‘oku ou fakamo’oni atu, kuo *te’eki* ai ke ke a’u koe ki ha tu’unga he ‘ikai ta’e lava ke a’u atu ki ai e ‘ofa fakalangí. He ‘ikai malava ke ta’e a’u atu kiate koe e maama ta’e-ngata ‘o e Fakalelei ‘a Kalaisí.”⁴

Peheange mai ke ongo’i ‘e he’eku fānaú, makapunā pea mo kimoutolu kotoa pē si’oku kāinga, ‘a e fiefia mo e ongo’i ofi ki he’etau Tamai Hēvaní pea mo hotau Fakamo’uí ‘i he’etau fakatomala faka’aho mei he’etau ngaahi angahalá mo e ngaahi vaivaí. ‘Oku fie ma’u ke fakatomala e fānau kotoa pē ‘a e Tamai Hēvaní. Fakakau-kau angé ki he ngaahi angahala ‘oku fie ma’u ke tau fakatomala’í. Ko e hā ‘okú ne ta’ota’ofi kitautolú? Ko e hā e ngaahi founa ‘oku fie ma’u ke tau toe lelei ange ai?

‘Oku ou ‘ilo, hangē ko ia ne a’usia mo fakamo’oni ki ai ‘a Palesiteni Pēká, ko e taimi ‘oku tau fakatomala mo’oni aí, ‘oku pulia mo’oni ‘etau ngaahi angahalá—‘o ‘ikai toe ma’u ia! ‘Oku ou ongo’i tonu e ‘ofa, fiefia, fiemālie mo e lota falala ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí, ‘i he’eku fakatomala fakamātoatō.

Kiate au, ko e ngaahi mana ma’ongo’onga taha ‘i he mo’ui ko ‘ení, ‘oku ‘ikai ko hono fakamavaeua’i e Tahi Kulokulá, hiki e ngaahi mo’ungá pe ko e fakamo’ui ‘o e sinó. ‘Oku hoko ‘a e ngaahi mana ma’ongo’onga tahá ‘i he taimi ‘oku tau hū lota fakatōkilalo ai ki he’etau Tamai Hēvaní ‘i he lotu ‘o tautapa fakamātoato ke fakamolemole’i kitautolu pea ‘oku fakama’a leva e ngaahi angahala ko iá tu’unga ‘i he feilaulau fakalelei ‘a hotau Fakamo’uí. ‘I he huafa toputapu ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. ‘Alamā 34:31.
2. Dallin H. Oaks, “Ko e Me’afoaki Fakalangí ‘o e Fakamolemole,” *Liahona*, Mē 2011, 40.
3. ‘Inosi 1:4–8.
4. Jeffrey R. Holland, “Ko e Kau Ngāue ‘i he Ngoue Vainé,” *Liahona*, Mē 2012, 33.

Fai ‘e ‘Eletā M. Russell Ballard

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Te Mau ‘Alú kia Hai?

*‘I hono faka’osí, kuo pau ke tau tali kotoa e fehu’i ‘a e Fakamo’uí:
“‘E ‘alu mo kimoutolu foki?”*

‘I he ngaahi ta’u lahi kuohilí, ne u folau mo hoku fāmilií ki he Fonua Tapú. Ko e taha e manatu lelei taha ki he’emau folau ko ha ‘a’ahi ki he loki ‘i olunga ‘i Selusalemá, ko e feitu’u totonu ia ‘o e ‘Ohomohe Faka’osí.

‘I he’emau tu’u he feitu’u ko iá, ne u lau kiate kinautolu mei he Sione 17, ‘a ia ne tautapa ai ‘a Sīsū ki He’ene Tamai koe’uhi ko ‘Ene kau ākongá:

“‘Oku ou lotua ‘a kinautolu . . . koe’uhí ke nau taha pē ‘o hangē ko kitauá . . .

“‘Oku ‘ikai ko ‘eku lotua ‘a kinatuolú ni pē, ka ko kinautolu foki ‘e tui kiate au ‘i he’enau leá;

“Koe’uhí ke taha pē ‘a kinautolu kotoa pē; ‘o hangē ‘okú ke ‘iate au, ‘e Tamai, mo au ‘iate koe, koe’uhi ke nau taha pē foki ‘iate kitaua.”¹

Ne ongo mo’oni kiate au ‘eku lau e ngaahi leá ni peá u lotu ‘i he feitu’u toputapu ko iá ke u taha ma’u pē mo hoku fāmilií mo e Tamai Hēvaní pea mo Hono ‘Aló.

‘Oku kau he ngaahi me’a mahu-‘inga taha ‘i he mo’uí, ‘a hotau vā mo e fāmilií, kaungāme’á, ‘Eikí, pea mo Hono Siasi kuo toe fakafoki maí. Koe’uhí ‘oku fu’u mahu’inga e feohi ko ‘ení, ‘oku totonu ai ke fakamahu’inga’i, malu’i, mo tanumaki kinautolu.

Ko e taha e talanoa fakamamahi taha ‘i he folofolá na’e hoko ia he taimi ne “tokolahi e kau akonga [‘a e ‘Eikí]” ne ‘ikai ke nau tali ‘Ene ngaahi akonakí mo e tokāteliné, pea nau “foki ki mui ‘o ‘ikai toe ‘alu mo ia.”²

‘I he ‘alu ‘a e kau ākongá ko ‘ení, ne hanga hake ‘a Sīsū ki he Toko Hongofulu Mā Uá ‘o ‘eke ange, “‘E ‘alu mo kimoutolu foki?”³

Ne tali anga ‘e Pita:

“Eiki, *te mau ‘alú kia hai?* ‘oku ‘iate koe ‘a e ngaahi lea ‘o e mo’ui ta’engatá.

“Pea ‘oku mau tui pea ‘ilo pau ko koe ‘a e Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua mo’ui.”⁴

‘I he taimi ko ia ne tokanga taha ai e ni’ihi kehé ki he me’a ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o talí, ne fili e kau ‘Aposetoló ia ke tokanga taha ki he me’a *ne nau* tui mo ‘iló, pea ko hono olá ko ‘enau nofo-ma’u ‘ia Kalaisí.

Kimui he ‘aho ‘o e Penitekosí, ne ma’u ‘e he Toko Hongofulu Mā Uá e me’afoaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Ne nau loto-to’a ‘i he’enau fakamo’oni kia Kalaisí pea kamata ke mahino lahi ange kiate kinautolu e ngaahi akonaki ‘a Sīsū.

‘Oku ‘ikai ke toe kehe ia mei he ‘ahó ni. ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku kei hoko-hoko atu pē faingata’a ke tali e fakaafe ‘a Kalaisí ke tui pea nofoma’u—pe

ta'emalava ia ke tali. Ne 'i ai ha kau ākongā ne faingata'a ke mahino ha tu'u-tu'uni pe akonaki pau 'a e Siasí. 'Oku 'i ai ha nī'ihī 'oku hoha'a ki hotau hisitōliā pe 'i he tō nounou 'a ha kāingalotu mo ha kau taki 'i he kuohilī mo e lolo-tongā. 'Oku 'i ai mo e nī'ihī kehe ia 'oku kei faingata'a pē ke mo'ui'aki ha tui fakalotu 'oku fie ma'u ai ha feilaulau lahi. Faifai pē, kuo 'i ai ha nī'ihī ia kuo "fiu 'i he failelei."⁵ Mei he ngaahi me'ā ni mo ha 'uhinga kehe, 'oku 'i ai mo ha kāingalotu 'e nī'ihī 'oku ta'epau'ia he'e-nau tuí, 'o fifili pe 'oku totonu koā ke nau muimui he nī'ihī "na'e foki ki mui, pea 'ikai toe 'alu mo" Sisuú.

Ka 'i ai hamou taha 'oku veiveiua 'ene tuí, te u fai atu e fehu'i tatau ne fai 'e Pitá: "Te [mou] 'alú kia hai?" Kapau 'oku mou fili ke hoko 'o māmālohi pe mavahe mei he Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ne fakafoki mai, te mou 'alú ki fē? Ko e hā te ke fai? Ko e fili ko ia ke "ikai toe 'alu" mo e kāingalotu 'o e Siasí mo e kau taki 'a e 'Eikí kuo filí, 'e 'i ai hano ola taimi lōloa 'oku 'ikai lava ke tau sio ki ai he taimí ni. Mahalo 'oku 'i ai ha ngaahi tokāteline, tu'utu'uni, kongā e hisitōliā 'okú ne fakaveiveiua'i ho'o tuí, peá ke ongo'i ko e founa pē te ne fakalelei'i e loto hoha'a ko iá ko e "ikai ke toe 'alu" mo e Kāingalotú. Kapau te ke mo'ui fuoloa hangē ko aú, te ke 'ilo 'oku 'i ai ha founa 'oku lava pē ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku hokó, 'iate kinautolu pē. 'E tokoni ha fakakaukau ne tataki fakalaumālie pe ko ha fakahā, ke ne 'omi ha mahino lahi ange. Manatu'i ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei 'oku 'ikai ko ha me'a pē na'e hoko pea 'osi, ka 'oku kei hokohoko atu pē.

'Oua na'a mou teitei li'aki e ngaahi mo'oni ma'ongo'onga ne fakahā mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'Oua na'a tuku e laukongā, fakalaulautotó, mo hono faka'aonga'i e tokāteline 'o Kalaisi 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná.

'Oua na'a ta'e 'oange ha taimi fe'unga ki he 'Eikí 'o feinga mālohi ke mahino e me'a ne fakahā mai 'e he 'Eikí. Hangē ko e lau 'a hoku kaungāme'a mamae mo e kaungā ngāue kimu'a ko 'Eletā Niila A. Mekisuelé, "Oku 'ikai

totonu ke tau faka'apē . . . 'o pehē koe-'uhí 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakamatala'i ha me'a, pea 'oku 'ikai leva ke lava ia 'o fakamatala'i."⁶

Ko ia, kimu'a peá ke fai e fili fakamamahi fakalaumālie ko ia ke mavahé, 'oku ou kole atu ke ke tu'u hifo 'o fakakaukau kimu'a peá ke tukuange e me'a na'á ne fuofua 'oatu kiate koe ho'o fakamo'oni ki he Siasí 'o Sisū Kalaisi ne toe fakafoki mai. Tu'u hifo 'o fakakaukau ki he me'a ne ke ongo'i mo e 'uhinga ne ke ongo'i ai iá. Fakakaukau ki he ngaahi taimi ne fakamo'oni'i atu ai kiate koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha fo'i mo'oni ta'engata.

Ko e fē ha feitu'u te ke ma'u ai ha nī'ihī kehe 'oku mou tui tatau ki ha Mātu'a Fakalangi 'ofa, 'okú Na ako'i kiate kitautolu e founa ke toe foki ai ki Hona 'ao ta'engatá?

Ko e fē te ke ma'u ai ha akonaki fekau'aki mo ha Fakamo'ui 'oku hoko ko ho kaungāme'a lelei tahá, ne 'ikai ke faingata'a'ia pē ko ho'o angahalá ka na'e toe faingata'a'ia foki ko e "ngaahi mamahi mo e ngaahi faingata'a pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē," koe'uhí ke "fonu hono lotó 'i he 'alo-'ofa, 'o fakatatau ki he kakanó, koe'uhí ke ne 'afio'i 'o fakatatau ki he kakanó,

'a e founa ke tokoni'i ai 'a hono kakai 'o fakatatau ki honau ngaahi vaivaí,"⁷ pea 'oku ou tui 'oku kau ai, e mamahi he mole 'a e tu?

Te mou ō ki fē ke ako lahi ange ai ki he palani 'a e Tamai Hēvaní ki he'etau fiefia mo e melino ta'engatá, ko ha palani 'oku fonu he ngaahi faingamālie fakaofó, ngaahi akonakí, mo e tataki ki he'etau mo'ui fakamatelié mo e mo'ui ta'engatá? Manatu'i 'oku hanga 'e he palani 'o e fakamo'ui 'o 'omi ha 'uhinga, taumu'a, mo ha fakahinohino ki he mo'ui fakamatelié.

Te ke 'alu ki fē ke ma'u ha Siasí kuo fokotu'utu'u fakalelei mo fakalaumālie 'oku ako'i pea poupu'u'i ai koe 'e ha hou'eiki tangata mo fafine 'oku tukupā kakato ke tauhi ki he 'Eikí 'aki 'enau tokoni'i koe mo ho fāmili?

Te ke ma'u 'i fē ha kau palōfita mo ha kau 'aposestolo mo'ui, ne ui 'e he 'Otuá ke nau hoko ko hao ma'u'anga tokoni ke 'oatu ha fale'i, mahino, fakafiemālie, mo ha tataki fakalaumālie ki he ngaahi pole hotau kuongá?

Te ke ma'u 'i fē ha kakai 'oku nau mo'ui 'aki ha ngaahi tu'unga 'ulunga-anga mo ha me'a mahu'inga pau 'okú ke vahevahe mo loto ke tuku ki ho'o fānaú mo e makapuná?

Te ke 'alu ki fē ke a'usia e fiefia 'oku ma'u mei he ngaahi ouau fakahaofi mo e ngaahi fuakava 'o e temipalé?

Kāinga, 'oku lava ke faingata'a hono tali mo mo'ui 'aki e ongoongolelei 'o Kalaisi. Na'e pehē ma'u pē ia, pea 'e kei pehē ai pē ia. 'E lava ke hangē e mo'ui ko ha kau kaka ki ha feitu'u mā'olunga mo ha hala faingata'a. 'Oku fakanatula pē mo angamaheni 'aki ha ki'i mālōlō he halá ke fakatau 'etau mānavá, ke toe fika'i e feitu'u 'oku tau 'alu ki aí, mo toe fakakaukau'i e vave 'etau laká. He 'ikai fie ma'u ke mālōlō e taha kotoa he halá, ka 'oku 'ikai ke hala 'o ka fai ha mālōlō he taimi 'oku fie ma'u ai ho tūkunga. 'E lava ke hoko ia ko ha me'a lelei ma'anautolu 'oku nau faka'ao-nga'i lelei e faingamālie ke fakafo'ou kinautolu he vai mo'ui e ongoongolelei 'o Kalaisi.

'Oku hoko e fakatu'utāmakí he taimi 'oku fili ai ha taha ke mavahe mei he hala 'oku fakatau ki he 'akau 'o e

mo'ui.⁸ 'Oku 'i ai e taimi te tau lava ke 'ilo, ako mo 'ilo, pea 'e 'i ai e taimi 'e fie ma'u ke tau tui, falala, mo 'amanaki.

'I hono faka'osi, kuo pau ke tau tali kotoa e fehu'i 'a e Fakamo'ui: "E 'alu mo kimoutolu foki?"⁹ Kuo pau ke tau fekumi kotoa ke ma'u 'etau tali ki he fehu'i ko ia. 'E faingofua pē 'a e talí ki ha ni'ih; ka 'e faingata'a ia ki ha ni'ih. 'Oku 'ikai ke u 'ilo e 'uhinga 'oku faingofua ai e tuí ki ha ni'ih kae 'ikai pehē ki ha ni'ih. 'Oku ou hounga'ia pē ke 'ilo 'oku 'i ai ma'u pē 'a e talí, pea kapau te tau fekumi fakamātoato ki ai—'i he loto mo'oni mo ha loto faka-papau mo fa'a lotu—te tau iku ma'u e tali ki he'etau fehu'i 'i he'etau fononga he hala 'o e ongoongolelei. 'I he'eku ngāue fakalotú, kuó u 'ilo ai ha ni'ih kuo nau hē pea foki mai hili hono 'ahi'ahi' i 'enau tuí.

Ko 'eku faka'amu mo'oní ke tau fakaafe'i ha kakai tokolahi ange 'o e fānau e 'Otuá, ke nau 'ilo pea nofo ma'u he hala 'o e ongoongolelei ke nau lava "o kai 'i he fuá, 'a ia 'oku lelei hake 'i he fua kehe kotoa pē."¹⁰

Ko 'eku kole fakamātoató ke tau poupu'i, tali, mahino, pea mo 'ofa 'iate

kinautolu 'oku fefa'uhi mo 'enau tuí. Kuo pau ke 'oua na'a tau teitei li'aki ha taha 'o hotau kāingá. 'Oku tau 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe he halá, pea 'oku fie ma'u ke tau fetokoni'aki.

Hangē pē ko 'etau talitali fiefia e kau ului fo'ou, 'oku totonu ke pehē pē 'etau tali lelei mo poupu'i kinautolu 'oku 'i ai ha'anau ngaahi fehu'i pea veiveiua 'enau tuí.

Te u faka'aonga'i ha tala fakatātā maheni, pea 'oku ou lotua ka 'i ai ha taha 'oku fakakaukau ke mavahe mei he "Vaka Motu'a ko Saioné," 'a ia 'oku 'i he fohe 'ulí ai e 'Otuá mo Kalaisí, ke ke ki'i tu'u hifo 'o fakakaukau fakalelei kimu'a peá ke mavahé.

Mou mea'i mu'a neongo e ngaahi matangi mālohí mo e kau-peau lalahi 'oku fa'aki he vaka motu'á, ka 'oku kei 'i vaka pē e Fakamo'ui pea 'okú Ne lava ke lolomi e matangi 'aki 'Ene fekau, "Fiemālie, peá ke toka lelei." Kuo pau ke 'oua na'a tau ilifia kae 'oua ke a'u ki ai pea kuo pau ke tau ma'u ha tui ta'eue'ia pea 'ilo'i 'oku "talangofua pehē 'a e matangi mo e tahí kiate ia."¹¹

Kāinga, 'oku ou palōmesi atu 'i he huafa 'o e 'Eikí he'ikai te Ne teitei li'aki

Hono Siasí pea he'ikai te Ne teitei li'aki ha taha 'o kitautolu. Manatu'i e tali 'a Pita ki he fehu'i mo e folofola ko 'eni 'a e Fakamo'ui:

"Te mau alú kia hai? ko koe 'oku 'i ai e ngaahi lea 'o e mo'ui ta'engatá.

"Pea 'oku mau tui pea 'ilo pau ko koe 'a e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'ui."¹²

'Oku ou fakamo'oni 'oku "ikai tuku mai mo ha toe hingoa kehe pe hala pe founa 'a ia 'e lava 'o hoko ai 'a e fakamo'ui ki he fānau 'a e tangatá, kae fou pea ngata pē 'i he huafa 'o Kalaisí."¹³

'Oku ou toe fakamo'oni ne ui 'e Sisū Kalaisi e kau 'aposetolo mo e kau palōfita 'i hotau kuongá pea fakafoki mai Hono Siasí mo e ngaahi akonakí pea mo e ngaahi fekaú, ke hoko "ko ha unga'anga mei he afaá, pea mei he houhaú" 'a ia kuo pau ke hoko mai tukukehe ka fakatomala mo foki e kakai 'o māmaní kiate Ia.¹⁴

'Oku ou toe fakamo'oni ne hanga 'e he 'Eikí 'o "fakaafe'i 'a kinautolu kotoa pē ke nau ha'u kiate ia 'o ma'u 'i he'ene angalelei; pea 'oku 'ikai te ne ta'ofi ha tokotaha 'oku ha'u kiate ia, pe ko ha 'ulí'ulí pe hinehina, pe ko ha pōpula pe tau'atāina, pe ko ha tangata pe fefine; . . . pea 'oku tatau 'a e kakai fulipē 'i he 'ao 'o e 'Otuá."¹⁵

Ko Sisū 'a hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í, pea 'e tataki lelei kitautolu He'ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki he 'ao 'o 'etau Mātu'a Fakalangí, kapau te tau tu'uma'u he hala 'o e ongoongolelei pea molomolomuiva'e 'iate Ia. Ko 'eku fakamo'oní ia, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 17:9, 11, 20–21.
2. Sione 6:66; toe tñaki atu 'a hono fakamamafa'i.
3. Sione 6:67.
4. Sione 6:68–69; toe tñaki atu 'a hono fakamamafa'i.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:33.
6. Neal A. Maxwell, *Not My Will, But Thine* (1988), 124.
7. 'Alamā 7:11–12.
8. Vakai, 1 Nifai 8:20–30.
9. Sione 6:67.
10. 1 Nifai 8:15.
11. Vakai, Ma'ake 4:35–41.
12. Sione 6:68–69.
13. Mosaia 3:17.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:6.
15. 2 Nifai 26:33.

Fai 'e Pīsope Dean M. Davies
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Pīsopeleiki Pulé

Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Mōihuú

*'Oku mahu'inga 'e mōihuú pea ko e uho ia 'o 'étau mo'ui fakalaumālié.
Ko ha me'a ia 'oku totonu ke tau faka'ānaua ki ai, fekumi ki ai pea
faifeinga ke a'usia.*

Ko 'Ene 'Aahí

Ko e taha 'o e ngaahi a'usia fakaofa mo pelepelengesi taha kuo lekooti 'i he folofola mā'oni'oni, ko e talanoa ko ia ki he 'a'ahi 'a e Fakamo'uí ki he kakai 'i he ongo 'Ameliká hili 'Ene pekiá mo 'Ene toetu'ú. Kuo lahi fau e faka'auha ne tofanga ai e kakaí he na'e tupu ai ha "liliu 'o kehe 'a e funga 'o e fonuá hono kotoa."¹ 'Oku pehē 'i he lekooti 'o e ngaahi me'a ne hokó, 'i he hili e fakatamakí, na'e toutou tangi e kakaí kotoa,² pea 'i he lotolotonga 'o 'enau fu'u loto mamahí, ne nau fie ma'u vivili

ha fakamo'ui, nonga pea ke fakatau-
'atāina'i kinautolu.

'I he hā'ele hifo e Fakamo'uí mei he langí, na'e tu'o ua e fakatōmāpe'e 'a e kakaí 'i Hono va'é. Na'e hoko e 'uluakí, 'i He'ene fakahaa 'i hono mafai faka'otuá:

"Vakai, ko au ko Sīsū Kalaisi, 'a ia na'e fakamo'oni 'i he kau palōfitá 'e ha'u ki he māmaní.

"Pea vakai, ko au ko e maama mo e mo'ui 'a e māmaní."³

Na'á Ne fakaafē 'i e nīhi ne 'i aí ke nau "tu'u hake pea 'unu'unu mai kiate

au, koe'uhí ke mou 'ai homou nimá ki hoku vakavaká, pea ke mou ala foki ki he mata'i fa'o 'i hoku nimá mo hoku va'é, koe'uhí ke mou 'ilo'i ko au ko e 'Otua 'o 'Isilelí, pea ko e 'Otua 'o e māmaní kotoa pē, pea kuo tāmāte'i au koe'uhi ko e ngaahi angahala 'a e māmaní. . . .

"Pea 'i he hili 'enau 'alu atu kotoa pē 'o mamata ma'ānautolu peé, na'a nau kalanga fakataha, 'o pehē:

"Hōsanna! 'Oku monū'ia 'a e huafa 'o e 'Otua Fungani Mā'olunga Tahá!"⁴

Pea ne nau toe "fakatōmāpe'e ki lalo 'i he va'e 'o Sīsū." Ka 'i he taimi ko 'ení, ne 'i ai hono taumu'a he 'oku tau ako na'a nau "hū kiate ia."⁵

'Aho Lolotonga

'I he konga kimu'a 'o e ta'u ní, ne vahe mai ke u 'a'ahi ki ha siteiki 'i he fakahihiho 'o e 'Iunaiteti Siteiti. Ko ha Sāpate angamaheni ia, mo ha fakataha angamaheni kae pehē ki he kāingalotu 'o e Siasí. Ne u siofi atu e hū 'a e kakaí ki falelotú 'o takitaha tangutu 'apasía ki hono sea. Ne kei vanavanaiki pē he holó e ngaahi fanafana 'o e fetalanoa-'aki faka'osí. Na'e feinga e ngaahi fa'éé mo e tamaí ke fakalongolongo 'enau fānau longomo'ui—neongo ne fa'a iku launoa pē ia. Angamaheni pē ia.

Kae kimu'a pea kamata e fakatahá, na'e hū mai ki hoku 'atamaí ha ue'i 'a e Laumālié.

Na'e 'ikai omi e kāingalotu ko 'ení ke fakahoko pē ha fatongia pe fanongo ki he kau leá.

Ne nau omi 'i ha 'uhinga loloto mo mahu'inga ange.

Ne nau omi ke "mōihū."

'I he lolotonga e lotú, ne u fakatokanga 'i ha kāingalotu kehekehe 'i he ha'ofangá. Na'e meimei fakalangi honau fōtungá, ko ha to'onga 'apasía pea mo nonga. Na'e 'i ai ha me'a fekau-'aki mo kinautolu na'e ongo ki hoku lotó. Na'e makehe mo'oni e me'a ne nau a'usia he 'aho Sāpate ko iá.

Na'a nau mōihū.

Na'a nau lolotonga a'usia 'a hēvani.

Na'e lava ke u sio ki ai 'i honau ngaahi fofongá.

Pea ne u fiefia pea mōihū fakataha mo kinautolu. Pea 'i he'eku fai iá, na'e

lea mai e Laumālié ki hoku lotó. Pea 'i he 'aho ko iá, ne u ako ai ha me'a fekau'aki mo au, fekau'aki mo e 'Otuá pea fekau'aki mo e fatongia 'o e mōihū mo'oni 'i he'etau mo'ui.

Mōihū 'i He'etau Mo'ui Faka'ahó

'Oku laulótaha mo'oni e Kāingalotu 'o e Siasí he taimi 'oku nau ngāue ai 'i honau ngaahi uiui'i faka-Siasí. Ka ko e taimi 'e ni'ihī, 'oku tau fakahoko angamaheni pē 'etau ngāue 'o hangē pē ia ha me'a noá. Taimi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ma'u e konga mā'oni'oni ko e mōihuú ia 'i he'etau omi ki he ngaahi fakatahá mo 'etau ngāue 'i he pule'angá. Ka 'i he 'ikai ma'u iá, 'oku mole ai meiate kitautolu ha konga mahu'inga fakalaumālie 'o 'etau fehokotaki mo e ta'engatá—'a e me'a 'oku 'i ai 'etau totonu ki ai he'etau hoko ko e fānau 'a ha Tamai Hēvani 'ofá.

'Oku 'ikai tupukoso pe fakafiefia pē 'ene hokó, ka 'oku mahu'inga 'a e mōihuú pea ko e uho ia 'o 'etau mo'ui fakalaumālié. Ko ha me'a ia 'oku totonu ke tau faka'ānaua ki ai, fekumi ki ai pea faifeinga ke a'usia.

Ko e hā Koā 'a e Mōihū?

'I he taimi 'oku tau mōihū ai ki he 'Otuá, 'oku tau ha'u kiate Ia 'i he 'ofa molumalu, lotu fakatōkilalo pea mo e tangane'ia. 'Oku tau fakahaa'i mo tali Ia ko hotau tu'i fakaleveleva, ko e Tupu'anga 'o e 'univēsī, pea ko 'etau Tamai 'ofeina mo ta'engatá.

'Oku tau faka'apa'apa mo 'a'apa kiate Ia.

'Oku tau fakavaivai kiate Ia.

'Oku tau hiki hake hotau lotó 'i he lotu lahi, 'o makakoloa'aki 'Ene folofolá, fiefia 'i He'ene 'alo'ofá pea tukupā ke muimui kiate ia 'i he mateaki kakato.

Ko e mōihū ki he 'Otuá, ko ha konga mahu'inga ia 'o e mo'ui ko ha ākonga 'a Sīsū Kalaisí, he kapau he 'ikai ke tau tali Ia 'i hotau lotó, 'e iku launoa 'etau fekumi kiate ia 'i he'etau ngaahi fakataha alēlēá, 'apisiasí pea mo e temipalé.

'Oku fakataha mai e kau ākonga mo'oni ke "hū kiate ia 'a ia na'á ne ngaohi 'a e langí, pea mo e māmaní, pea mo e tahí, pea mo e ngaahi mata-vai 'o e ngaahi vai—pea ui ki he huafa 'o e 'Eiki' 'i he 'aho mo e pō."⁶

'Oku lahi ha me'a te tau lava 'o ako fekau'aki mo e mōihū mo'oni 'i he'etau vakavakai'i e founga 'oku fai 'e he ni'ihī kehé—e founga 'o 'enau fehokotaki, 'ulungāngā pea mo e mōihū 'i he 'ao 'o e 'Otuá.

Fifili, Hounga'ia mo e 'Amanaki Lelei

'I he konga kimu'a 'o e senituli 19, na'e si'aki ai 'e he māmani faka-Kalisitiané 'a e fakakaukau 'oku kei folofola mai e 'Otuá ki he tangatá. Ka 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1820, na'e liliu ai ia 'o ta'engata, 'i he hū ha ki'i talavou lotu fakatōkilalo ki he vao'akaú 'o tū'ulutui ke lotu. Talu mei he 'aho ko iá, mo e taumalingi mai ki he māmaní ha ngaahi mata-me'a-hā-mai faka'aho, ngaahi fakahā pea 'asi mai ha ni'ihī mei he langí, 'o fakakoloa'i hono kakaí 'aki ha 'ilo pelepelengesi fekau'aki mo e natula pea mo e taumu'a 'a e 'Otuá pea mo Hono vā mo e tangatá.

Na'e fakamatala'i 'e 'Ōliva Kautele 'a e ngaahi 'aho ko iá he "ikai ngalo [ia] 'i ha taimi. . . . Ko e fiefia ka ko ha fiefia! ko e fakatumutumu ka ko ha fakatumutumu! ko e ofo ka ko ha ofo!"⁷

'Oku fakahaa'i mai 'e he ngaahi lea 'a 'Ōlivá, 'a e ngaahi fuofua 'elemēniti 'oku fe'ao mo e mōihū mo'oni ki he langí—ko ha ongo'i ofo mo faka'eieiki pea 'i he lotu hounga'ia mo'oni.

'I he 'aho kotoa pē, kae tautautefito ki he 'aho Sāpaté, 'oku tau ma'u ai

ha faingamālie makehe ke fakatumutumu, 'i he faka'aho 'o e langí pea fai ha fakafeta'i ki hotau 'Otuá koe'uhí ko 'Ene ngaahi lelei faufauá mo e 'alo'ofa mahutafeá.

Te ne tataki ai kitautolu ki he 'amanaki lelei. Ko e ngaahi fuofua 'elemēniti 'eni 'o e mōihuú.

Maama, 'Ilo pea Tui

'I he 'aho fakakoloa 'o e Penitekosí, na'e hū ai e Laumālie Mā'oni'oni ki he lotu mo e 'atamai 'o e kau ākonga 'a Kalaisí 'o fakafonu kinautolu 'aki e māmá pea mo e 'iló.

Kimu'a he 'aho ko iá na'e 'ikai ke nau fa'a fakapapau'i e me'a na'e totonu ke nau faí. Na'e fakatu'utā-maki 'a Selusalema ki ha muimui 'o e Fakamo'ui pea ne nau fifili pe ko e hā 'e hoko kiate kinautolú.

Ka 'i he nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni honau lotó, na'e mōlia atu leva e ongo'i veiveiua pea mo e momoú. 'I he a'usia 'o e mōihū mo'oni, na'e ma'u 'e he Kāingalotu 'o e 'Otuá ha maama fakalangi, 'ilo pea fakamālohia mo 'enau fakamo'oni. Pea na'e hoko mai 'a e tuí.

Talu mei he momeniti ko iá, mo e ngāue 'a e kau 'Aposetoló pea mo e Kāingalotú 'o fakapapau'i honau hu'ungá. Ne nau malanga'aki 'a Sīsū Kalaisi 'i he mālohi ki he funga 'o e māmaní.

'I he'etau mōihū he laumālié, 'oku tau fakaafē'i ai 'a e māmá mo e mo'oni ki hotau laumālié, 'o fakamālohia ai 'etau tuí. Ko e ngaahi konga mahu'inga foki 'eni 'o e mōihū mo'oni.

Tu'unga Fakaākongá mo e 'Ofa Faka-Kalaisí

'I he Tohi 'a Molomoná, 'oku tau ako ai ko e talu mei he momeniti na'e fakatau'atāina'i ai 'a 'Alamā ko e Si'í mei he'ene mamahi he ngaahi nunu'a 'o 'ene angatu'ú, na'e 'ikai pē ke toe tatau 'ene mo'ui 'a'ana ia. Na'á ne "fononga holo 'i hono kotoa 'o e fonuá . . . pea 'i he kakai fulipē . . . , 'o feinga fakakukafi ke fakatonutonu 'a e ngaahi maumau kotoa pē kuó [ne] fai ki he siasí."⁸

Na'e hanga 'e he'ene toutou mōihū ki he 'Otuá Māfima'fi 'o fakaivia hono tu'unga fakaākongá.

'Oku liliu kitautolu 'e he mōihū mo'oni ke tau hoko ko ha kau ākonga loto fakamātoato mo vilitaki 'a hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui 'ofeina ko Sisū Kalaisi. 'Oku tau liliu 'o tatau ange mo Ia.

'Oku toe lahi ange 'etau mahinō mo 'etau tokangā. 'Oku lahi ange 'etau fakamolemōlé. 'Oku lahi ange 'etau 'ofā.

'Oku mahino kiate kitautou 'oku faingata'a ke tau lea'aki 'oku tau 'ofa ki he 'Otuā kae taimi tatau pē 'oku tau fehī'a, fakali'eli'aki pe ta'etoka'i e nī'ihī kehē.⁹

'Oku tataki kitautolu 'e he mōihū mo'oni ki ha vilitaki ta'etūkua ke 'a'eva 'i he hala 'o e tu'unga fakaākongā. Pea 'oku hoko ta'etoeveiveiua mai ai 'a e 'ofa faka-Kalaisi. 'Oku mahu'inga foki 'eni ki he mōihuū.

Hū 'i Hono Ngaahi Matapaā 'i he Loto Fakafeta'i

'I he'eku fakakaukau atu ki he me'a na'e kamata ko ha pongipongi Sāpate angamaheni 'i he falelotu mo e siteiki angamaheni ko iā, na'a mo e 'ahō ni 'oku ou kei ongo'i pē 'a e a'usia fakalaumālie makehe ko ia te ne faitāpuekina ma'u pē 'eku mo'ui.

Ne u ako ai kapau te tau pule'i lelei hotau taimi, ngaahi uiui'i mo 'etau ngāue—neongo kapau te tau fakatonuki kotoa e fanga ki'i puha 'o e tokotaha fakafo'ituitui, fāmili pe

takimu'a "haohaoā"—kapau he 'ikai ke tau mōihū ki hotau Fakamo'ui mohu 'alo'ofā, Tu'i fakalangī pea mo e 'Otua nāunau'ia, ta 'oku mole atu meiate kitautolu ha kongā lahi 'o e fiefiā mo e nonga 'o e ongoongolelei.

'I he'etau mōihū ki he 'Otuā, 'oku tau fakahaa'i pea tau tali Ia 'i he ongo'i 'a'apa tatau pē mo ia ne ongo'i 'e he kakai 'Amelika 'o e kuonga mu'ā. 'Oku tau hū kiate Ia 'i he ongo'i fakatumutumu mo e ofo ta'emafakamatala'i. 'Oku tau fakatumutumu he loto fakafeta'i koe'uhī ko e fungani lelei 'a e 'Otuā. Pea 'oku tau ma'u ai 'a e 'amanaki lelei.

'Oku tau fakalaaululoto ki he folofola 'a e 'Otuā 'okū ne fakafonu hotau laumālie 'aki 'a e māmā mo e mo'oni. 'Oku tau fakakaukau ki ha ngaahi me'a fakalaumālie 'oku lava ke toki sio pē ki ai 'i he maama 'o e Laumālie Mā'oni'oni.¹⁰ Pea 'oku tau ma'u ai 'a e tu'i.

'I he'etau mōihuū, 'oku sivilivī ai hotau laumālie pea tau tukupā ke molomolomuiva'e 'i hotau Fakamo'ui 'ofeina ko Sisū Kalaisi. Pea mei he loto fakapapaū ni, 'oku tau ma'u ai e 'ofa faka-Kalaisi.

'I he taimi 'oku tau mōihū aī, 'oku fakafeta'i hotau lotō ki hotau 'Otua 'ofeina 'i he pongipongi, ho'atā pea mo e po'uli.

'Oku tau hokohoko tāpafua mo fakalāngilangi'i Ia—'i hotau ngaahi 'apisiasi, ngaahi 'apī, ngaahi temipalē pea mo 'etau ngaahi ngāue kotoa pē.

'Oku tau fakaava hotau lotō ki he mālohi faifakamo'ui 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi, 'i he'etau hū kiate iā.

'Oku hoko 'etau mo'ui ko ha faka'ilonga mo fakafōtunga atu ai 'etau mōihuū.

Si'i kāinga, 'oku 'ikai ha fa'a kaunga 'o e ngaahi 'ausia fakalaumālie ia ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i hotau 'ātakai, ka 'oku kaunga kakato ki ai e me'a 'oku hoko 'i hotau lotō. 'Oku ou fakamo'oni 'e hanga 'e he mōihū mo'oni, 'o liliu 'a e ngaahi fakataha faka-Siasi angamaheni ke hoko ko ha katoanga ma'ume'atokoni fakalaumālie makehe. Te ne fakakoloa'i 'etau mo'ui, fakalahi 'etau mahinō pea mo fakamālohia 'etau fakamo'oni. He ko e taimi 'oku tau fakavaivai'i ai hotau lotō ki he 'Otuā, hangē ko e lau 'a e Tangata Sāmē 'i he kuonga mu'ā, 'oku tau "hū ai 'i hono ngaahi matapaā mo e fakafeta'i, pea ki hono ngaahi loto 'aā mo e fakamālō: ['oku tau] fakafeta'i kiate ia, pea [tāpuaki'i] hono huafā.

"He 'oku lelei 'a [e 'Eiki]; 'oku ta'engata 'ene 'alo'ofā; pea 'oku tolonga ma'u ai pē 'ene mo'oni mei he to'u tangata ki he to'u tangata."¹¹

'I he mōihū fakamātoato mo e loto mo'oni, 'oku tau tupulekina ai pea matu'otu'a 'i he 'amanaki lelei, tu'i mo e 'ofa faka-Kalaisi. Pea 'i he founa ko iā, 'oku tau tākaki mai e maama fakalangī ki hotau laumālie 'o fakafehokotaki ai 'etau mo'ui ki he 'uhinga fakalangī, nonga tu'uloā pea mo e fiefia ta'engatā.

Ko e tāpuaki ia 'o e mōihuū he'etau mo'ui. Ko 'eku fakamo'oni ia, 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. 3 Nifai 8:17.
2. Vakai, 3 Nifai 8:23.
3. 3 Nifai 11:10–11.
4. 3 Nifai 11:14, 16–17.
5. 3 Nifai 11:17.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:39–40.
7. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:71, futinouti.
8. Mosaia 27:35.
9. Vakai, 1 Sione 4:20.
10. Vakai, 1 Kolinitō 2:14.
11. Saame 100:4–5.

Fai 'e 'Eletā Lynn G. Robbins

'O e Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulú

Ko e Fakamaau Mā'oni'oni

'Oku taha pē founa ke fakamaau ai 'i he mā'oni'oni, 'o hangē ko Sīsū Kalaisi, 'a ia ko e hoko 'o hangē ko lá.

‘I he mo’ui fakamatelie ‘a Sīsū Kalaisi, na’á Ne hoko ko ha fakamaau ‘ofa, poto makehe, fakapotopoto pea mo fa’a kātaki. ‘Oku ‘iloa ia he folofolá ko e “fakamaau mā’oni’oni” (2 Tímote 4:8; Mōse 6:57), pea ko ‘Ene fale’i kiate kitautolú foki ke tau “fakamaau mā’oni’oni” (vakai, Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Mātiu 7:1–2 [‘i he Mātiu 7:1, futinouti a]) pea ke ke “falala ki he Laumālie ko ia ‘oku takiekina ke failelei . . . [pea] fakamaau mā’oni’oni” (T&F 11:12).

‘E tokoni kiate kitautolu e fale’i ko ‘eni ne fai ki he Toko Hongofulu Mā Ua Nifai, ke tau fakamaau ai ‘o hangē ko e ‘Eiki: “Te mou hoko ko e kau fakamaau ki he kakaí ni ‘o fakatatau mo e [fakamaau te u fai kiate] kimoutolú, ‘a ia ‘e totonu. Ko ia, ko e hā ‘a e anga ‘oku taau mo kimoutolú? Ko e mo’oni, ‘oku ou pehē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú” (3 Nifai 27:27; toe tñaki atu ‘a hono fakamamafa’i). ‘Oku fa’a ngalo he taimi ‘e ni’ihi ko e taimi na’á Ne fai mai ai e fale’i ke tau hangē ko Iá, na’e fai ia ‘i he founa ke tau fakamaau mā’oni’oni ai.

Fakamaau Ta’emā’oni’oni

Ko ha sīpinga fakamā ‘o e fakamaau ta’emā’oni’oni ‘oku ma’u ia he talanoa fakatātā ‘o e sipi heé, he taimi na’e fakaanga’i ai ‘e he kau Fālesí mo e kau

tangata tohí ‘a e kakai na’e ma’ume’a-tokoni mo Iá, ‘o nau pehē, “Oku ma’u ‘e he tangatá ni ‘a e kau angahalá, ‘o kai mo kinautolu” (Luke 15:2)—kae ngalo ia ko e kau angahala foki mo kinautolu. Na’e ma’u ‘e he kau tangata tohí mo e kau Fālesí ‘a e loto fakamāú ko ia na’e ‘ikai ke nau teitei ‘ilo ‘e kinautolu e fiefia ‘o hono fakahaofi ha sipi heé.

Na’e ‘omi foki ‘e he “kau tangata tohí mo e kau Fālesí” ha “fēfine na’e mo’ua ‘i he tonu tangatá,” (Sione 8:3) ki he Fakamo’uí ke nau sio pe te Ne fakamaau’i ia ‘o fakatatau mo e fono ‘a Mōsesé (vakai,

veesi 5). ‘Oku mou mea’i e talanoá, He’ene fakalotomā’ulalo’i kinautolu ko ‘enau fakamaau ta’emā’oni’oni, mo e anga ‘enau “[fakahalaia’i] ‘aki pē kinautolu honau ‘atamaí” pea nau ‘alu “taki taha” ‘o mavahé (veesi 9; toe tñaki atu ‘a hono fakamamafa’i). Na’á Ne folofola leva ki he fēfiné, “Pea ‘oku ‘ikai te u fakahalaia’i koe: ‘alu pea ‘oua ‘e toe fai angahala. Pea na’e fakalangilangi’i ‘e he fēfiné ‘a e ‘Otua’i he houa ko iá, pea tui ki hono huafá” (Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Sione 8:11, futinouti c)).

‘Oku fakahehema ‘a e tangata mo e fēfine fakaekakano ‘iate kitautolú ke fakahalaia’i e ni’ihi kehē pea mo fakamaau ta’emā’oni’oni pe fie mā’oni’oni. Na’e hoko ia kia Sēmisi mo Sione ko ha ongo ‘Aposetolo ‘a e Fakamo’uí. Ne na ‘ita he taimi na’e ta’efaka’apa’apa ai ki he Fakamo’uí ha kakai ‘o ha ki’i kolo Samēlia (vakai, Luke 9:51–54):

“Pea ‘i he’ena mamata ki aí, peá na pehē, ‘Eiki, ‘e lelei kiate koe ke ma fekau hifo ‘a e afi mei he langí, ‘o faka’auha ‘a kinautolu, ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e [‘Ilaiasé]?

“Ka na’e [tafoki] ia ki mui, ‘o valoki’i ‘a kinautolu, ‘o pehē, ‘Oku ‘ikai si’i te mo ‘ilo ‘a e anga ‘o homo lotó.

“He na’e ‘ikai ha’u ‘a e Foha ‘o e tangatá ke faka’auha ‘a e mo’ui ‘a e kakaí, ka ke fakamo’ui [kinautolu]” (veesi 54–56).

‘Oku totonu ke faka’ehi’ehi e “[kau] fakamaau fakalūkufua” (T&F 107:74) ‘o e ‘aho ní, mei he loto puna ke fakahalaia’i, hangē ko ia ne fai ‘e Sēmisi mo Sioné. ‘E tali ‘e he fakamaau mā’oni’oni, ‘a e vetehia ‘i he manava’ofá mo e loto mahinó Hangē ko ‘ení, ‘oku totonu ke mavahe mei he ‘ōfisi ‘o e pīsopé, ha to’u tupu na’á ne fai ha fehalaaki, ‘okú ne ongo’i e ‘ofa ‘a e Fakamo’uí ‘o fakafou ‘i he pīsopé pea mo ne ongo’i e fiefia mo e mālohi faifakamo’ui ‘o e Fakalelei—kae ‘oua ‘aupito na’á ne ongo’i fakamā’ia pe ongo’i kuo tautea’i ia. Ka ‘ikai, he ‘ikai ‘ilo ‘e he pīsopé ia ‘okú ne toe tuli atu ‘e ia e sipi heé ke toe hē faka’aufuli ia (vakai, Luke 15:4).

Fakatonutonú

Ka neongo ia, ‘oku ‘ikai hanga ‘e he manava’ofá ia ‘o tāmata’i e fie ma’u ko

ia ke fai ha fakatonutonú. ‘Oku ha’u e fo’i lea ko e *fakatonutonú* mei he fo’i lea faka-Latina ko e *discere*,—ke ako pe *discipulus*,—tokotaha ako, ko hono ‘ai ha ākongā ke hoko ko ha tokotaha ako mo ha taha muimui.¹ ‘Oku ‘uhinga e fakatonutonú ‘i he founga ‘a e ‘Eikí, ke ako’i ‘i he ‘ofa mo e fa’a kātaki. ‘Oku fa’a faka’aonga’i ‘e he ‘Eikí ‘i he folofolá ‘a e fo’i lea ko e *tautea’i/valoki’i*, he taimi ‘oku tau talanoa ai ki he fakatonutonú (hangē ko ‘ení, vakai ki he Mosaia 23:21; T&F 95:1). Ko e ha’u e fo’i lea *tautea’i* mei he fo’i lea faka-Latina ko e *castus*, ko hono ‘uhingā ko e “ma’a pe haohaoa” pea ko e ‘uhinga e *tautea’i/fakatonutonú* ke fakahaohaoa’i.”²

‘Oku ‘i ai ha fakamaau fakamāmani he māmaní ke ne fakahalaia’i ha tangata pea *fakahū* pilisone ia. ‘I he tafa’aki ‘e tahá, ‘oku ako’i mai ‘e he Tohi ‘a Molomoná ko e taimi ‘oku tau faiangahala ai ‘i he ‘ilo’ilopaú, ‘oku tau “[fakamaau’i] pē [kitautolu]” (‘Alamā 41:7) pea tau fakahū pē kitautolu ki he pilisone fakalaumālié. Ko ia ‘oku ma’u ‘e he fakamaau fakalūkufua hení e ngaahi kī ‘okú ne *fakaava* e matapā ‘o e fale fakapōpulá; “oku ou teuteu fakataha mo e tauteá ha founga ke *faka-haofi* ai ‘a kinautolu ‘i he ngaahi me’a kotoa pē mei he ‘ahí’ahí” (T&F 95:1; tǎnaki atu e fakamamafá). Ko e ngaahi founga ‘a e fakamaau mā’oni’oni ‘oku mohu ‘alo’ofa, ‘ofa mo fietokoni ke lava ‘o huhu’i, kae ‘ikai fakahalaia’i pē.

Na’e fakatonutonú ‘i ‘a e talavou ko Siosefa Sāmitá ‘aki ha’ane ki’i mālōlō ta’u ‘e fā kimu’a peá ne toki ma’u ‘a e ‘ū lau’i peleti koulá, “he kuo ‘ikai ke ke tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí.”³ ‘I he mole kimuiange meia Siosefa ‘a e ‘ū lau’i peesi ‘e 116, na’e toe fakatonutonú ‘i ia. Neongo na’á ne fakatomala mo’oni, ka na’e kei to’o pē ‘e he ‘Eikí ia ‘a hono ngaahi faingamālié ‘i ha ki’i vaha’a taimi, he “ko kinautolu ‘oku ou ‘ofa ai ‘oku ou tautea’i foki koe’uhí ke lava ‘o fakamolemole’i ‘enau ngaahi angahalá” (T&F 95:1).

Na’e pehē ‘e Siosefa, “Na’e fiefia ‘a e ‘āngeló ‘i he’ene fakafoki mai kiate au ‘a e ‘Ulimí mo e Tumemí, mo ne pehē ‘oku fiefia ‘a e ‘Otuá ‘i he’eku angatonu mo loto fakatōkilaló, peá ne ‘ofa ‘iate

au ‘i he’eku *fa’a kātaki* mo lotu faivelengá.”⁴ Koe’uhí na’e fie ako’i ‘e he ‘Eikí kia Siosefa ha lēsoni liliu mo’ui, na’á Ne fie ma’u ai ha feilaulau ne ongo ki he lotó—he ko e feilaulá ko ha kongā mahu’inga ia ‘o e fakatonutonú.

Feilaulá

“‘I he kuonga mu’á, na’e ‘uhinga ‘a e *feilaulá* ke ‘ai ha me’a pe ko ha taha ke mā’oni’oni,”⁵ ‘o fakafehokotaki ia, ki he faka’uhinga’i ‘o e fo’i lea *fakatonutonú*—“ke fakahaohaoa’i.” Hangē ko ‘Isileli ‘o e kuonga mu’á, ‘e lava ke hoko mai ‘a e fakamolemole ‘i he faiangahalá pe foaki koe’uhí ko ha angahala pe ‘i ha feilaulau.⁶ ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he “tuhu [e feilaulá] ki he fu’u feilaulau lahi mo faka’osi ko iá,” (Alma 34:14) ka na’e tokoni ia ke fakatōkakano ha ongo’i hounga’ia mo’oni ki he Fakalelei ‘a e Fakamo’uí. ‘Oku hanga ‘e he’etau ta’eloto ke feilaulau ko ha kongā ‘o ‘etau fakatomalá, ‘o manukí’i pe tukuhifo ‘Ene feilaulau ma’ongo’onga ange na’e fai koe’uhí ko e angahala tatau pē pea tau va’inga ‘aki ai ‘Ene mamahí—ko ha faka’ilonga kovi ia ‘o e ta’ehounga’iá.

‘I he tafa’aki ‘e tahá, ‘oku fakafou ‘i he mo’oni ‘o e feilaulá, ‘a ‘etau *ma’u* ha me’a ‘oku mahu’inga ta’engata—ko ‘Ene ‘alo’ofa mo e fakamolemole, kae pehē ki he “me’a kotoa pē ‘oku ma’u ‘e [he]

Tama’i” (T&F 84:38). ‘Oku kau he hala ‘o e fakatomalá, ‘a e hoko e feilaulá ko ha lolo faito’o ke tokoni ‘i hono fetongi e “tautea ‘o e konisēnisi” (‘Alamā 42:18) ‘aki ha “fiemālie ‘o e konisēnisi” (Mōsaia 4:3). Ka ‘ikai ha feilaulau, ‘e faingata’a ki he tokotahá ke ne fakamolemole’i pē ia, he ‘oku ‘ilo’i ‘e he konisēnisi ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku kei ta’ota’ofi.”⁷

Ko e Hoko e Mātu’á ko ha Fakamaau Mā’oni’oni

‘E ui ha toko si’i ‘o kitautolu ke hoko ko ha kau fakamaau fakalūkufua, ko ia ‘oku kaungatonu e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e fakamaau mā’oni’oni kiate kitautolu kotoa pē, tautautefito ki he ngaahi mātu’a ‘oku nau ma’u ha faingamālie ke faka’aonga’i faka’aho ia mo ‘enau fānaú. Ko e uho mo’oni ‘o e hoko ko e mātu’a lelei ‘a hono ako’i lelei ‘o e fānaú, pea ko e fakatonutonú ‘i he ‘ofá, ko e uho mo’oni ia ‘o e fakamaau mā’oni’oni.

Na’e ako’i mai ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘o pehē, “Kapau ‘oku fakafetau mo faingata’a ke mapule’i ‘a e fānaú, kātaki’i kinautolu kae ‘oua kuó ke lava’i ‘aki ‘a e ‘ofá, . . . pea te ke toki lava ‘o o’i ai honau ‘ulungāangá ‘o fakatatau mo ho lotó.”⁸

‘Oku mahu’inga fau he’etau ako’i e founga fakatonutonú, hangē ‘oku fa’a lea pē kau palōfitá ia ki he ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisí. ‘Oku ‘omi

'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kavā 'a e fale'i 'iloa ko 'enī kau ki he fakatonutonū:

“Oku 'ikai lava pe 'oku 'ikai totonu ke ngāue 'aki ha mālohi pe ivi 'o e lakanga fakataula'eikī, kae ngata pē 'i he feifeinga'i, 'i he fa'a kātaki fuoloa, 'i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e 'ofa ta'emālualoi;

“I he anga'ofa, mo e 'ilo haohaoa, 'a ia 'e fu'u fakafuofuolahi 'a e laumālie ta'e 'i ai ha māluoloi pea ta'e-ha-kākā—

“Pea valoki'i 'i hono taimī, 'i he lea māsila, 'o ka ue'i ke fai pehē 'e he Laumālie Mā'oni'oni; pea hili iā ke toki fakahā ange 'a e 'ofa lahi ange kiate ia” (T&F 121:41–43).

'Oku ako'i mai 'e he folofola ko 'enī ke tau valoki'i “o ka ue'i ke fai pehē 'e he Laumālie Mā'oni'oni,” kae *'ikai* ko hono ue'i koe 'e ho'o 'itā. 'Oku 'ikai fenāpasi 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea mo e 'itā, he “ko ia ia 'okū ne ma'u 'a e laumālie 'o e fakakikihī 'oku 'ikai 'a'aku ia, ka 'oku 'o e tēvolō ia, 'a ia ko e tamai 'a e fakakikihī, pea 'okū ne ue'i hake 'a e loto 'o e kaka'i ke fefaka-kikihī'aki 'i he 'itā” (3 Nifai 11:29). Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmīta, “oku 'ikai fa'a ue'i 'e he laumālie 'o e 'Eikī ke fai ha ngaahi lea ta'e'ofa. Ko e Laumālie 'o e 'Eikī ko ha laumālie ia 'o e anga'ofa; ko ha laumālie 'o e fa'a kātaki; ko ha laumālie 'o e 'ofa faka-Kalaisi mo e 'ofa mo e fakama'uma'u mo e kātaki fuoloa.

“... Ka 'o kapau 'oku tau ma'u 'a e laumālie 'o e kumi ha fehālaaki 'a ha taha, ... 'i ha founga 'e hoko ai ha maumau, 'oku *'ikai* 'aupito tupu ia mei he takaua 'o e Laumālie 'o 'etau Tamai Hēvanī pea 'okū ne fakatupu *ma'u pē* 'a e maumau.

“... Ko e anga'ofa ko e mālohi ia kuo foaki mai 'e he 'Otuā ke tau fakaava 'aki 'a e ngaahi loto 'oku fefekā mo fakavaivai'i e ngaahi laumālie ongongatā'ā.”⁹

Ko Hai Mo'oni 'Etau Fānau

'I he 'a'ahi 'a e Fakamo'uī ki he kau Nifai, na'ā Ne fai ha me'a matu'aki makehe mo e fānau:

“Pea na'e hoko 'o pehē na'ā ne ako'i mo tauhi ki he fānau 'a e kaka'i ... , pea na'ā ne vete ange honau 'elelō, pea na'a nau lea ki he'enau ngaahi tamai 'aki 'a e ngaahi me'a ma'ongo'onga mo fakafo. ...

“... Pea na'a nau mamata mo fanongo ki he fānau ni; 'io, na'a mo e fānau valevalē na'a nau fakaava honau ngutū 'o nau lea 'aki 'a e ngaahi me'a fakafo” (3 Nifai 26:14, 16).

Mahalo ka 'i ai ha me'a 'e mahulu hake 'i hono *fakaava e ngutu* 'o e fanga ki'i valevalē, ko hono fakaava ko ia 'e he 'Eikī e *mata mo e* telinga 'enau mātu'a ne ofō. Kuo foaki ki he ngaahi mātu'a ko iā ha me'afoaki laulōtaha ko e vakai ki he ta'engatā 'o mamata ko hai mo'oni 'enau fānau pea mo honau

tu'unga 'i he maama fakalaumālie. 'Ikai 'e liliu faka'aufuli ai e anga e *vakai* mo e anga 'oku fai 'e he mātu'a ki he'enau fānau? 'Oku ou sai'ia he lea ko 'eni na'e fai kia Goethe: “Ko e anga ko ia ho'o sio ki he fānau, ko e anga pē ia te ke fai kiate kinautolū, pea ko e anga 'okū ke fai kiate kinautolū, ko e tu'unga pē ia te nau a'usiā.”¹⁰ Ke manatu'i ko hai mo'oni e fānau, ko ha me'afoaki ia 'o e fa'a 'ilo'ilō 'okū ne ue'i fakalaumālie e vakai 'a ha fakamaau mā'oni'oni.

Fakamā'opo'opó

Kuo ako'i kitautolu 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o pehē, “Oua na'ā ke teitei tuku ha palopalema 'oku totonu ke fakalelei'i, ke mahu'inga ange ia 'i ha taha ke 'ofa'i”¹¹ Me'a mahu'inga mo'oni ko e tefito'i mo'oni ko iā 'i he'e-tau hoko ko ha kau fakamaau mā'oni'oni, kae tautautefito ki he'etau fānau.

'Oku taha pē founga ke fakamaau ai 'i he mā'oni'oni, 'o hangē ko Sīsū Kalaisī, 'a ia ko 'etau hoko 'o hangē ko Iā. Ko ia “ko e hā 'a e anga 'oku taau mo kimoutolū? Ko e mo'oni, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aū” (3 Nifai 27:27). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisī, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, “disciple,” etymonline.com.
2. Vakai, *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, 11th ed. (2003), “chasten.”
3. Karen Lynn Davidson and others, eds., *Histories, Volume 1: Joseph Smith Histories, 1832–1844*, vol. 1 of the Histories series of *The Joseph Smith Papers* (2012), 83.
4. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siosefa Sāmīta* (2007), 81–83; toe tākaki atu 'a hono fakamamafa'i.
5. Guide to the Scriptures, “Sanctification,” scriptures.lds.org.
6. Vakai, Bible Dictionary, “Baptism.”
7. Ko e feilaulau 'oku tau fai he 'ōlita 'o e tēpile sākalamēnitī he uike takitaha 'i he loto mafesifesi mo e laumālie fakatomala (vakai, 2 Nifai 2:7; 3 Nifai 9:20; T&F 59:8). Ko e loto mafeifesī ko e loto ia 'oku fakatomala; ko e laumālie fakatomalā ko ha laumālie ia 'oku talangofua (vakai, D. Todd Christofferson, “When Thou Art Converted,” *Liahona*, May 2004, 12).
8. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siosefa F. Sāmīta* (1998), 340.
9. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siaosi 'Alipate Sāmīta* (2011), 242–3, 245; toe tākaki atu 'a hono fakamamafa'i.
10. Attributed to Johann Wolfgang von Goethe, brainyquote.com.
11. Thomas S. Monson, “Ma'u 'o ha Fiefia 'i he Fonongā,” *Liahona*, Nōvema 2008, 86.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluaki

Loto Hounga'ia he 'Aho Sāpaté

Ko e Sāpaté ki he Kāingalotú, ko ha 'aho ia 'o e hounga'ia mo e 'ofa.

S i'i kāinga 'ofeina 'i he funga 'o e māmaní 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī, 'oku ou hounga'ia he kole mai 'a Palesiteni Monisoni ke u lea atu 'i he pongipongi Sāpaté ni. 'Oku ou fakatauange 'e 'oatu 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'eku leá ki homou lotó.

'Oku ou fie lea he 'ahó ni 'o kau ki he ongo 'o e lotó. Te u fakatefito pē he loto hounga'ia—tautefito ki he 'aho Sāpaté.

'Oku tau ongo'i hounga'ia 'i ha ngaahi me'a lahi: 'i ha anga'ofa mei ha sola, 'i ha me'atokoni he taimi 'oku tau fiekaia aí, 'a e fale ke tau malu ai 'i he tō mai 'a e matangi mālohí, 'i ha fasi 'oku mo'ui, mo e tangi 'a ha ki'i pēpē fo'ou. 'E manatu 'i 'e hatau tokolahi 'etau ongo' i hounga'ia 'i he taimi peheé.

Ki he Kāingalotu 'o e Siasí, ko e Sāpaté ko ha 'aho pehē ia 'o e hounga'ia mo e 'ofa. Na'e fakahino-hino 'i 'e he 'Eikí e Kāingalotu 'i he

Potufonua Siakisoní 'i Misuli, 'i he 1831, 'oku totonu ke fai 'enau lotú mo e fakafeta'i ki he langí. Na'e 'oange ha fakahā ki he fuofua Kāingalotú 'i he founga ke tauhi ai e Sāpaté mo e founga ke 'aukai ai mo lotú.¹

Na'e fakahā mai kiate kitautolu kotoa 'e he 'Eikí 'a e founga ke lotu mo fakafeta'i ai 'i he Sāpaté. Te mou lava pē ke tala, ko e me'a mahu'inga tahā, 'a e 'ofa 'oku tau ongo'i ki he ni'ihí 'oku nau foaki mai e me'a'ofá. Ko e folofola 'eni 'a e 'Eikí ki he founga 'o 'etau fakafeta'i mo e founga ke anga'ofa ai 'i he Sāpaté:

“Oku ou fai kiate kinautolu 'a e fekau, 'o lea'aki 'eni: Ke ke 'ofa ki he 'Eiki ko ho 'Otuá 'aki ho lotó kotoa mo ho mālohí mo e 'atamaí, mo e iví kotoa, pea ke ke tauhi kiate ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisi. . . .

“Ke ke fakafeta'i ki he 'Eikí ko ho 'Otuá 'i he ngaahi me'a kotoa pē.

“Ke ke 'atu ha feilaulau ki he 'Eiki ko ho 'Otuá 'i he mā'oni'oni, 'a ia ko e loto mafesifesi mo e laumālie fakatomala.”²

Pea toe hoko atu 'a e 'Eikí 'o fakatokanga fekau'aki mo e fakatu'utāmaki 'o e 'ikai ke tau fakafeta'i ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi 'okú Na foaki mai e ngaahi me'a'ofá. “Pea 'oku 'ikai ha me'a 'oku fakatupu houhau ai 'a e tangatá ki he 'Otuá, pe 'oku 'ikai ha taha 'oku tupu hono houhaú ki ai, ka ko kinautolu 'oku 'ikai ke fakamo'oni'i 'a e kau mai hono to'ukupú 'i he me'a kotoa peé, pe 'oku 'ikai ke talangofua ki he'ene ngaahi fekaú.”³

Ko e tokolahi 'o kimoutolu 'oku fanongó kuo mou 'osi fiefia mo fakafeta'i ki he 'Otuá he Sāpaté ko e ngaahi tāpuakí. 'Oku mou manatu ki he hiva maheni ko ia:

*[Ka fasitanunu e mo'uí pea hala
ha 'utu 'e hakea,
Ka ke lotosi'i 'o mahalo kuo mole
e me'á kátoa,
Tānaki ho ngaahi tāpuakí; tānaki
'o lau takitaha,
Te ke ofo he me'a kuo fai 'e he 'Otuá.*

*Tānaki ho ngaahi tāpuakí;
Tānaki 'o lau takitaha.
Tānaki ho ngaahi tāpuakí;
Sio ki he 'ofa kuo fai 'e he 'Otuá.] . . .*

*[O ka ke ka ongosia he loto ta'emanongá?
Ka ngali lahi e ngafa kuo ui ke ke fuá?
Tānaki ho ngaahi tāpuaki; 'e mole e
veiveiua,
Pea te ke hiva koe 'i ho ngaahi 'ahó].⁴*

'Oku ou ma'u ha ngaahi tohi mo talanoa mo ha Kāingalotu faivelenga 'oku nau ongosia 'i he loto ta'emanongá. 'Oku ofi si'a ni'ihī ke nau ongo'i, kuo mole e me'a kotoa. 'Oku ou fakatauange mo lotua 'e 'aonga mo tokoni atu ha me'a te u lea'aki 'o kau kau ki he ongo'i hounga'ia he Sāpaté, ke to'o atu ai ho'o veiveiua kae kamata ke ke ma'u ha loto fiefia.

Ko e taha e ngaahi tāpuaki te tau lava 'o fakahounga'i ko 'etau 'i he houa-lotu sākalamēniti ko iá, 'o fakataha ai mo ha toko taha pe toko ua 'o 'Ene kau ākongá 'i Hono huafá. 'Oku 'i ai si'a ni'ihī 'i 'api 'oku si'i tokoto fale pē. 'Oku 'i ai si'a ni'ihī 'oku nau faka'amu ke 'i he feitu'u 'oku tau 'i ai ka 'oku nau si'i ngāue 'i he falemahakī pe va'a malu'i pe 'oku nau fokotu'u 'enau mo'u'i 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ke malu'i kitautolu 'i ha toafa pe vaotā. Ko e fo'i mo'oni ko ia 'oku tau lava 'o fakataha mo ha Kāingalotu kehe 'o ma'u e sākalamēniti,

'e tokoni ia ke tau ongo'i hounga'ia mo 'ofa ai tu'unga he anga'ofa 'a e 'Otuá.

Tu'unga 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmítá pea mo e ongoongolelei kuo fakafoki maí, ko ha tāpuaki 'e taha 'e lava ke lau, ko 'etau ma'u 'a e faingamālie ke ma'u fakauike 'a e sākalamēniti—kuo teuteu'i, tāpuaki'i, pea tufa 'e he kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i 'e he 'Otuá. Te tau lava 'o hounga'ia he taimi 'oku fakamo'oni'i atu ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'oku tali he'etau Tamai Hēvaní e ongo lotu tāpuaki sākalamēniti 'oku fai 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki loto fakatōkilaló.

'I he ngaahi tāpuaki kotoa te tau lava 'o lau, 'oku kei ma'ongo'onga taha pē 'a e ongo'i fa'a fakamolemole 'oku tau ma'u he'etau kai e sākalamēniti. 'Oku tau ongo'i ha 'ofa mo ha hounga'ia lahi ange ki he Fakamo'uí, na'e tu'unga He'ene feilaulau ta'engata 'a e malava ke fakama'a 'etau ngaahi angahalá. 'I he'etau ma'u e maá mo e vai, 'oku tau manatu'i ai na'á Ne mamahi ma'atautolu. Pea 'i he'etau ongo'i hounga'ia he me'a kuó Ne fai ma'atautolú, te tau ongo'i ai 'Ene 'ofa ma'atautolú pea mo 'etau 'ofa kiate Iá.

'Oku hanga 'e he tāpuaki 'o e 'ofa 'oku tau ma'ú, 'o 'ai ke faingofua ange ai 'etau tauhi e fekau ke "manatu ma'u pē kiate Iá."⁵ Hangē ko e ongo 'oku ou ma'ú, te mou lava foki 'o ongo'i e 'ofa mo e hounga'ia koe'uhī ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ne tala'ofa mai e Tamai Hēvaní te tau ma'u ma'u pē kapau te tau tauhi faivelenga ai pē 'etau ngaahi fuakavá. Te tau lava 'o fakalau kotoa e ngaahi tāpuaki ko iá he Sāpate kotoa pē pea tau ongo'i hounga'ia ai.

Ko e Sāpaté ko e taimi lelei taha foki ia ke manatu'i ai 'a e fuakava na'a tau fai 'i he vai 'o e papitaisó ke 'ofa mo tokoni'i e fānau 'a e Tamai Hēvaní. 'E ala kau 'i hono tauhi e palōmesi ko iá he Sāpaté, 'a e kau loto vekeveke atu ki he kalasí pe kōlomu, ke langaki e tuí mo e 'ofá 'i hotau kāinga 'oku tau feohi aí. 'E kau he tala'ofa ko iá 'a hono fakahoko fiefia hotau uiui'i.

'Oku ou hounga'ia ko e ngaahi Sāpate na'á ku ako'i ai ha kōlomu 'o e kau tīkoni 'i Paunitifuli 'i 'Iutā, mo ha kalasi Lautohi Faka-Sāpate 'i 'Aitahō. Pea 'oku ou manatu'i e ngaahi taimi na'á ku tokoni ai ki hoku uai'fi 'i he nēsili'i, ko hoku tefito'i fatongia aí ke tufa mo tufi e me'a va'ingá.

Ko ha ngaahi ta'u lahi ia kimu'a peá u toki fakatokanga'i 'i he Laumālie, na'e mahu'inga 'eku ki'i tokoni si'isi'i ki he mo'ui 'a e fānau 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'ohovale, 'i hono kei manatu'i 'e hanau ni'ihī e ngaahi ta'u ko 'enī pea nau fakamālō mai he'eku feinga ke tokoni'i kinautolu ma'á e 'Eikí he ngaahi 'aho Sāpate ko iá.

Mahalo he 'ikai ke tau lava 'o fakatokanga'i kakato e 'aonga fakalūkufua 'o e kau tamaio'eiki kehe 'a e 'Eikí, hangē pē ko e 'ikai ke tau fa'a fakatokanga'i e ngaahi ola 'o 'etau tokoni 'oku fai 'i he Sāpaté. Ka 'oku langa fakalongolongo pē 'e he 'Eikí 'a Hono pulé'angá 'o fakafou 'i He'ene kau tauhisipi faivelenga mo loto fakatōkilaló, ke a'usia hono kaha'u nāunau'ia. Ko e Laumālie Mā'oni'oni pē 'oku lava ke tau sio ai ki he'ene tupu kāfakafá.

Na'á ku tupu hake 'o 'alu ki he houa-lotu sākalamēniti 'i ha ki'i kolo e Siasí 'i Niu Sēsī, fakataha mo ha kāingalotu tokosi'i mo hoku fāmilí pē taha. Na'e

papitaiso au 'i he ta'u 'e fitungofulu mā nima kuo hili 'i Filatelifā, 'i he falelotu pē taha ne langa 'e he Siasī ne lava ke mau hū ki ai 'i Penisilivēnia mo Niu Sēsī. Na'e taha pē ki'i kolo 'i Pilinisitoni, Niu Sēsī, ka kuo tu'u ai ha ongo uooti lalahi 'e ua he taimi ni. Pea 'i he ngaahi 'aho si'i kuo hili, ne faiva ai ha to'u tupu 'e lauiāfe 'i he katoanga kimu'a pea fakatapu i Temipale Filatelafā Penisilivēniā.

Na'e ui au 'i he'eku kei talavou ko ha faifekau fakavahefonua 'i he falelotu pē taha 'i 'Alapakiku, 'i Niu Mekisikou. Ko e 'aho ni 'oku 'i ai ha temipale mo ha siteiki 'e fā.

Na'a ku mavahe mei 'Alapakiku ke ako 'i Kemipilisi 'i Masasūseti. Na'e taha pē falelotu mo e vahefonua mei Masasūseti ki Louti 'Ailani. Na'a ku fononga me'alele he 'otu mo'unga 'o e fonua faka'ofa'ofā ni ki he houalotu sākalamēniti 'i he fanga ki'i koló, ko e lahi tahā ne fai 'i ha ngaahi fale na'e nō pe fanga ki'i 'api na'e fakalelei'i. 'Oku 'i ai ha temipale toputapu 'o e 'Otuā he taimi ni 'i Pelimoni mo ha ngaahi siteiki 'oku mafola 'i he tafa'aki ki 'utā.

Ko e me'a na'e 'ikai ke u lava 'o fakatokanga'i lelei he taimi ko iā ko e lilingi 'e he 'Eiki Hono Laumāliē ki he kaka'i 'i he ngaahi houalotu sākalamēniti. Na'a ku lava 'o ongo'i, kae 'ikai makupusi hono lahī pea mo e taimi 'o e taumu'a 'a e 'Eiki ke langa mo fakanāunau'ia 'i Hono pule'angā. Na'e mamata ha palōfita 'i ha fakahā, peā ne lekooti 'a e me'a 'oku tau lava 'o 'ilo he taimi ni. Na'e pehē 'e Nīfai he 'ikai fu'u fēfē hotau tokolahī, ka 'e mālohi mo faka'ofa'ofa hono māmā:

"Pea na'e hoko 'o pehē na'a ku mamata ki he siasi 'o e Lami 'a e 'Otuā, pea na'e tokosi'i. . .

"Pea na'e hoko 'o pehē, ko au, Nīfai, na'a ku vakai ki he mālohi 'o e Lami 'a e 'Otuā, pea na'e tō ia ki he kau mā'oni- 'oni 'o e siasi 'o e Lami, pea ki he kakai 'o e fuakava 'o e 'Eiki, 'a ia kuo fakamoveveteve ki he funga kotoa 'o e māmanī; pea na'e fakamahafu 'a kinautolu 'aki 'a e mā'oni'oni pea mo e mālohi 'o e 'Otuā 'i he fu'u nāunau lahi."⁶

'Oku lekooti 'i hotau kuongā ni ha fakamatata fakakikite tatai ki hotau tu'ungā mo e ngaahi faingamālie 'oku

tu'unuku māi, he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā:

"Kuo te'eki ai mahino kiate kimoutolu 'a hono lahi 'o e ngaahi tāpuaki mahu'inga 'oku mā'u 'e he Tamāi 'i hono to'ukupu 'o'onā pea kuo teuteu mā'amoutolū;

"Pea 'e 'ikai te mou lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he taimi ni; ka neongo ia, ke mou fiefia, he te u tataki atu 'a kimoutolu. 'Oku 'amoutolu 'a e pule'angā pea 'oku 'amoutolu 'a e ngaahi tāpuaki, pea 'oku 'amoutolu 'a e ngaahi koloa 'o e ta'engata.

"Pea ko ia ia 'oku ne tali 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he *loto fakafeta'i*, 'e ngaohi ia ke nāunau'ia; pea 'e fakalahi atu 'a e ngaahi me'a 'o e māmanī kiate ia, 'io, 'o liunga teau, 'io, 'o lahi ange."⁷

Kuó u ongo'i 'a e liliu ko iā he tupulaki e fakahounga'i 'o e ngaahi tāpuaki mo e 'ofa ki he 'Otuā 'i he Siasī kotoa. 'Oku hangē 'oku vave ange 'i he kāingalotu 'o e Siasī 'i he taimi mo e feitu'u 'oku 'ahi'ahi'i ai 'enau tuí, 'i he feitu'u kuo pau ke nau kole tokoni ai ki he 'Otuā ke kei hoko atū.

Ko e taimi te tau fouā, 'e mohu faingata'a ia 'o hangē ko ia ne hoko ki he kakai 'o 'Alamaā 'i he malumalu 'o

'Amulone ta'e'ofā he'ene fakakavenga'i kinautolū:

"Pea na'e hoko 'o pehē na'e ongo mai 'a e le'o 'o e 'Eiki kiate kinautolu 'i he'enau ngaahi faingata'a'ia, 'o pehē: Hanga hake homou 'ulū pea fiamālie he 'oku ou 'ilo'i 'a e fuakava kuo mou fai kiate aū; pea te u fuakava mo hoku kaka'i pea fakahaofi 'a kinautolu mei he nofo pōpulā.

"Pea te u fakama'ama'a foki 'a e ngaahi kavenga kuo hilifaki ki homou ngaahi umā, ke 'oua na'a mou ongo'i ia 'i homou tu'ā, lolotonga ho'omou 'i he nofo pōpulā; pea te u fai 'eni koe'uhī ke mou tu'u ko e kau fakamo'oni kiate au 'amui, pea ke mou 'ilo'i fakapapau ko au ko e 'Eiki ko e 'Otuā, 'oku tāpuaki'i hoku kaka'i 'i honau ngaahi faingata'a'ia.

"Pea ko 'eni na'e hoko 'o pehē na'e fakama'ama'a 'a e ngaahi kavenga 'a ia na'e hili kia 'Alamā mo hono kāingā; 'io, na'e fakamālohia 'a kinautolu 'e he 'Eiki koe'uhī ke nau lava 'o fua faingofua 'enau ngaahi kavengā, pea nau fakangoongo 'i he fiefia mo e fa'a kātaki ki he finangalo kotoa pē 'o e 'Eiki."⁸

'Oku ta hoko ko e kau fakamo'oni 'i he taimi pē kuo tau tauhi ai e ngaahi

fuakava 'a e 'Otuá, tautautefito 'i he taimi na'e faingata'a 'aí, kuó Ne ongo-na 'etau lotu fakafeta'i 'i he ngaahi me'a kuó Ne fai ma'atautolú mo tali 'etau lotu ke ma'u ha ivi ke kátaki fai-velengá. Kuo tā-tu'o lahi 'Ene 'ai koe ke ke fiefia pea mo mālohi.

Te ke fifili pe ko e hā te ke lava 'o fai ke mo'ui'aki pea moihū he Sāpaté ni ke fakahaa'i ho'o hounga'ia mo fakaivia koe mo e ni'ihī kehē 'i he ngaahi faingata'a 'oku tu'unuku maí.

Te ke lava 'o kamata he 'ahō ni 'aki ha lotu fakafo'ituitui mo fakafāmilī, 'o fakafeta'i 'i he me'a kotoa kuo fai 'e he 'Otuá ma'aú. Te ke ala lotu ke ke 'ilo'i e me'a 'oku finangalo e 'Eikí ke ke fai, ke tokoni kiate ia mo e ni'ihī kehē. Kae tautautefito, ke ke lotu ke fakahā atu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha taha 'oku si'i tuēnoa pe masiva, 'oku finangalo e 'Eikí ke ke 'alu ki ai.

Te u lava 'o palōmesi atu 'e tali ho'o ngaahi lotú, pea 'i ho'o ngāue'i e tali te ke ma'ú, te ke ma'u ai ha fiefia 'i he Sāpaté pea fonu ho lotó 'i he fakafeta'i.

'Oku ou fakamo'oni 'oku 'afio'i mo 'ofa 'a e 'Otuá ko e Tamaí kiate koe. Na'e fai 'e he Fakamo'ui ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a hono fakalelei'i ho'o ngaahi angahalá ko 'ene 'ofa 'iate koé. 'Okú Na 'afio'i ho hingoá 'o hangē ko 'Ena 'afio'i e hingoá 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i He'ena hā kiate iá. 'Oku ou fakamo'oni ko e Siasi 'eni 'o Sīsū Kalaisí pea te Ne faka'apa'apa'i e ngaahi fuakava 'oku ke fai mo fakafo'ou mo e 'Otuá. 'E liliu ho natulá ka ke hoko 'o hangē ai ko e Fakamo'ui. 'E fakamālohia koe telia 'a e 'ahi'ahi mo e ongo'i veiveiua ki he mo'oni. Te ke ma'u ha fiefia 'i he Sāpaté. Ko 'eku palōmesi ia kiate kimoutolu, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tokāteline moe Ngaahi Fuakava 59.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:5, 7-8.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:21.
4. "Tānaki Ho Ngaahi Tāpuaki," *Ngaahi Himi*, fika 148.
5. Molonai 4:3; 5:2; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77, 79.
6. 1 Nifai 2:12, 14.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78:17-19; toe fakamamafa'i.
8. Mōsaia 24:13-15.

Fakataha 'o e Ho'atā Sāpaté | 2 'Okatopa 2016

Fai 'e 'Eletā David A. Bednar

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

“Ka Ne Mou ‘Ilo Au”

'Oku tau 'ilo pē nai ki he Fakamo'ui, pe 'oku fakautuutu 'etau 'ilo'i lelei ange lá? 'Oku founga fēfē 'etau 'ilo'i e 'Eikí?

‘he faka'osinga e Malanga 'a e Fakamo'ui 'i he Mo'ungá, na'á Ne fakamamafa'i e mo'oni ta'engata ko ia “ko e me'a pē 'e ma'u ai e 'alo'ofa fakahaofi 'a e 'Aló ko hono fai e finangalo 'o e Tamaí.”¹

Na'á ne pehē:

“‘E 'ikai ke hū ki he pule'anga 'o e langí 'a kinautolu kotoa pē 'oku pehē mai kiate au, 'Eiki, 'Eiki, ka ko ia 'okú ne fai 'a e finangalo 'o 'eku Tamaí 'oku 'i he langí.

“‘E pehē kiate au 'e he tokolahi 'i he 'aho ko iá, 'Eiki, 'Eiki, 'ikai na'a mau akonaki 'i ho huafá? pea 'i ho huafá

na'a mau kapusi kitu'a 'a e kau tēvoló? pea 'i ho huafá na'a mau fai 'a e ngaahi me'a mana lahi?

“Pea te u toki fakahā kiate kinautolu, na'e 'ikai 'aupito te u 'ilo 'a kimoutolu: 'alu 'iate au 'a kimoutolu, 'oku fai koví.”²

'Oku toe lahi ange e mahino kiate kinautolu e akonakí ni he'etau fakaulauloto ki ha fakamatala ne ue'i fakalangi ne toe fai ki he lea tatau pē. 'Oku 'uhinga mālie hono fakamatala'i e kupu'i lea 'a e 'Eikí 'e he Tohi Tapu 'a e Tu'i ko Sēmisi, 'a ia 'oku hā 'i he Liliu 'a Siosefa Sāmitá, “Oku 'ikai ke

u 'iloa 'a kimoutolú," ki he "Ne 'ikai ke mou 'iloa au."³

Toe fakakaukau angé ki he talanoa fakatātā 'o e kau taupo'ou 'e toko hongofulú. Manatu'i na'e 'alu e kau taupo'ou vale mo ta'e mateuteú ke kumi ha lolo ki he'enau māmá hili 'enau fanongo ki he ui ke o 'o fe'iloaki mo e tangata ta'ané.

"Pea lolotonga 'enau 'alu ke fakataú, mo 'ene ha'u 'a e tangata ta'ané; pea ko kinautolu na'e teuteú na'e hū mo ia ki he ta'ané: pea tāpuni 'a e matapaā.

"Hili iá, mo 'ene ha'u foki 'a e kau tāupo'ou [vale 'e toko nima], na'e 'alú, 'o nau pehē, 'Eiki, 'Eiki, to'o kiate kinautolu.

"Ka na'e lea ia 'o pehē ange, 'Oku ou tala mo'oni atu kiate kimoutolu, 'oku 'ikai te u 'iloa 'a kimoutolu."⁴

'Oku toe fakalahi atu e 'uhinga 'o e talanoa fakatātā ko 'ení kiate kinautolu, 'e ha fakamatala fakalangi kehe. Ko e kupu'i lea mahu'inga ko ia ko e "Oku 'ikai ke u 'iloa 'a kimoutolú" 'i hono fakamatala 'i he Tohi Tapu 'a e Tu'i ko Sēmisi, na'e fakama'ala'ala ia 'e he Liliu 'a Siosefa Sāmitá ki he "Oku 'ikai ke mou 'iloa au."⁵

'Oku totonu ke hoko e kupu'i lea ko e "Ne 'ikai pē ke mou 'iloa au" mo e "Ne 'ikai ke mou 'iloa au," ko ha me'a sivi faka'auliliki ma'atautolu. 'Oku tau 'ilo pē nai ki he Fakamo'uí, pe 'oku fakautuutu 'etau 'ilo'i lelei ange Iá? 'Oku founa fēfē 'etau 'ilo'i e 'Eiki? Ko e ngaahi fehu'i 'eni 'o e lotó 'e nofotaha ai 'eku pōpoaki. 'Oku ou fakaafe'i faka-mātoato e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni-oní 'i he'etau fakakaukau 'i fakataha e kaveinga mahu'ingá ni.

Faka'au ke 'Ilo'i Lelei e 'Eiki

Na'e folofola 'a Sīsū:

"Ko au ko e halá, mo e mo'oni, pea mo e mo'uí: 'oku 'ikai ha'u ha tangata 'e taha ki he Tamái, kae 'iate au.

"Ka ne mou 'ilo au, pehē, kuo mou 'ilo mo 'eku Tamái foki."⁶

Te tau 'ilo'i e Tamái 'i he'etau 'ilo Hono 'Alo 'Ofa'angá.

'Oku 'ikai ko e taumu'a faka'e'i'eiki pē 'o e mo'uí fakamatelié ke 'ilo kau ki he 'Alo Tofu Pē Taha Na'e Fakatupú, ka ko e feinga foki ke 'ilo'i lelei Ia. 'E

tokoni'i kinautolu 'e ha sitepu mahu- 'inga 'e fā ke 'ilo'i e 'Eiki 'a ia ko hono ngāue 'aki e tui kiate Iá, muimui 'iate Ia, tauhi kiate Ia, mo tui kiate Ia.

Ngāue 'aki e Tui kiate Iá

Ko hono ngāue 'aki e tui kia Sīsū Kalaisí ko e fakafalala ia ki He'ene mā'oni-oní, manava'ofá, mo e 'alo'ofá.⁷ 'Oku kamata ke tau 'ilo'i lelei e Fakamo'uí he'etau fakaake hotau laumālié pea 'ahi'ahi'i 'Ene akonaki, kae 'oua kuo tau faka'atā ha potu 'i hotau lotó ki He'ene ngaahi folofolá.⁸ I he tupulaki 'etau tui ki he 'Eiki, 'oku tau falala leva kiate Ia mo Hono mālohi ke huhu'i, fakamo'uí, mo fakamālohia kinautolú.

'Oku nofotaha e tui mo'oni 'i he 'Eiki 'o tākiekina ma'u pē ki ha tō'onga mā'oni-oni. "Ko e tui kia Kalaisí [a e] 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e siasi ne faka-haá, . . . ko e fakava'e ki he mā'oni-oni kotoa pē . . . ko e tefito'i ngāue ia 'a e taha 'atamai lelei kotoa pē."⁹ I he ngāue 'o fakatatau ki he ngaahi tefito'i totonú, ne pehē 'e he Huhu'i 'oku mahu'inga ia ki hono ma'u mo ngāue 'aki e tui mo'oni he ko e, "tui ta'e 'i ai 'a e ngaahi ngāue, 'oku mate ia."¹⁰ Kuo pau ke "fai 'e kimoutolu ki he folofolá, pea 'oua na'a ngata 'i he fanongó."¹¹

'Oku fekau'aki vāofi e fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá mo hono ma'u 'o e me'afoaki fakalaumālie 'o e tuí, he 'oku

"mei he fanongó 'a e tuí, mo e fanongo mei he folofola 'a e 'Otuá."¹² 'Oku tau maheni mo Ia mo Hono le'ó 'i he'etau ako mo keinanga He'ene folofolá,¹³ lotu ki he Tamái 'i Hono huafá 'i he loto fakamātoato,¹⁴ mo fekumi ma'u pē ki he takaua 'o e Laumālie Mā'oni-oní.¹⁵ 'Oku mahu'inga hono ako mo faka'ao-nga'i e tokāteline 'o Kalaisí 'i he'etau mo'uí ki hono ma'u 'o e me'afoaki 'o e tui kiate Iá.¹⁶

Ko hono faka'aonga'i e tui ki he 'Eiki, ko ha teuteu mahu'inga ia ki he muimui he 'Eiki.

Ko e Muimui 'Iate Iá

"Pea 'i he hā'ele 'a Sīsū 'o ofi ki he tahi 'o Kālelī, na'e mamata ia ki he ongo kāinga ko Saimone na'e ui ko Pitá, mo 'Anitelū ko hono tokouá, 'okú na lafo kupenga ki tahi: he ko e ongo toutai ika 'a kinaua.

"Pea pehē 'e ia kiate kinaua, Muimui 'iate au, pea te u ngaohi 'a kimoua ko e toutai tangata.

"Pea na'a na li'aki leva hona kupengá, 'o muimui 'iate ia."¹⁷

Ko Pita mo 'Anitelū ko ha sippinga ma'ongo'onga ia 'o e fanongo mo muimui ki he 'Eiki

Ko ia 'oku fakahinohino'i ai kitaua 'e he Fakamo'uí, "Kapau 'e muimui ha taha 'iate au, tuku ke ne li'aki 'e ia ia, pea to'o hake 'ene 'akau mafasiá

‘o muimui ‘iate au.”¹⁸ Ke to’o hake hoto ‘akau mafasiá, ko e fakafisi ia mei he anga ta’e fakalotu mo e holi kovi fakamāmani kotoa pē kae tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí.¹⁹

Ne enginaki mai e Fakamo’uí ke tau hangē pē ko Iá.²⁰ Ko ia ai, ‘oku kau he muimui ki he ‘Eikí e muimui ki He’ene sipingá. ‘Oku hokohoko atu ‘etau ‘ilo’i e ‘Eikí ‘i he’etau feinga ke hangē ko Iá ‘o fakafou ‘i he mālohí ‘o ‘Ene Fakalelei.

Na’e hanga ‘e Sisū ‘i He’ene ngāue he māmaní, ‘o tofa e hala, takimu’a he hala mo Ne fokotu’u e sipinga hao-haoá. “‘Oku ‘omi ‘e Hono ‘ulungaanga totonú, haohaoá, mo e tō’ongá,”²¹ ha taumu’a tu’uloa mo ha fakahinohino mahino ‘i he’etau muimui kiate Ia ‘i he hala ‘o ha ākongā fai mateakí.

‘Oku tu’unga he’etau muimui ki he Fakamo’uí, ‘a ‘etau ma’u ha “‘ilo mo’oni ko e hala ko ia ‘oku tau tulifua ki ai he mo’uí”²² ‘oku fenāpasi ia mo e finangalo ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ke fakamisiteli e fa’ahinga ‘ilo ko iá pea ‘oku ‘ikai ke fakatefito ‘ene fakamamafā he me’a fakamāmaní pe me’a fakamatelie angamaheni ‘oku fa’a tuku ai e tokangá. Ka ko e taumu’a ‘o e mo’uí ‘oku fakahōifua kiate Iá, ‘a e

fakalakalaka pau mo hokohoko ‘i hono fai mo tauhi e fuakavá.

‘Oku fakahaa’i mai ‘e he misi ‘a Līhai ‘i he Tohi ‘a Molomoná, e hala ke tau muimui ki ai, ngaahi pole te tau fehangaangai mo iá, mo e ngaahi ma’u’anga tokoni fakalaumālie te ne tokoni’i kitautolu ‘i he’etau muimui mo ha’u ki he Fakamo’uí. ‘Okú Ne finangalo ke tau vilitaki atu ki mu’a ‘i he hala fāsí’i mo lausí’i. Ko e ngaahi tāpuaki ‘okú Ne finangalo ke tau ma’ú, ko hono ‘ahí’ahí’i e fua ‘o e ‘akaú pea “ului [mo’oni] ki he ‘Eikí.”²³ Ko ia ‘okú Ne ta’alo mai, “Ha’u, ‘o muimui ‘iate au.”²⁴

‘Oku kau he teuteu mahu’inga ke ngāue Ma’aná ‘a hono ngāue ‘aki e tui mo e muimui kia Sisū Kalaisí.

Tokoni Kiate Iá

“He ‘oku ‘ilo’i fēfē ‘e ha tangata ‘a e ‘eiki kuo ‘ikai te ne tauhi, pea ko ha muli ia kiate iá, pea ‘oku mama’o ia mei he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi holi ‘a hono lotó?”²⁵

‘Oku tau ‘ilo lahi ange ki he ‘Eikí ‘i he’etau tokoni kiate Ia mo ngāue ‘i Hono pule’angá. ‘I he’etau fai iá, ‘okú Ne tāpuekina lahi kitautolu ‘aki ha tokoni fakalangí, me’afoaki fakalaumālie, mo fakatupulaki e me’a te tau lavá. ‘Oku ‘ikai ke tau tuenoa ‘i he’etau ngāue ‘i He’ene ngoue vainé.

Na’á ne pehē: “He te u mu’omu’a ‘i homou ‘aó. Te u ‘i homou nima to’o-mata’ú pea ‘i homou nima to’ohemá, pea ‘e ‘i homou lotó ‘a hoku Laumālie, pea ‘e takatakai ‘iate kimoutolu ‘a ‘eku kau ‘āngeló, ke poupou’i hake ‘a kimoutolu”²⁶

‘Oku tau ‘ilo’i e Fakamo’uí ‘i hono fai hotau lelei tahá ke ‘alu ki he feitu’u ‘okú Ne finangalo ke tau ‘alu ki ai, pea lea ‘aki e me’a ‘okú Ne finangalo ke tau lea ‘akí, mo e tu’unga ‘okú Ne finangalo ke tau a’usiá.²⁷ ‘I he’etau fakahā angavaivai ‘etau fakafalala kakato kiate Iá, ‘okú Ne fakalahi ai ‘etau malava ke tokoni lelei angé. ‘Oku fakafenāpasi māmālie mo kakato ange ai ‘etau ngaahi fie ma’ú pea mo Hono finangaló, pea hoko ‘Ene taumu’á ko ‘etau taumu’á, ‘o tau a’u ai ki ha tu’unga “e ‘ikai te ke kole ha me’a ‘oku ta’ehoa mo [Hono] lotó.”²⁸

‘E fie ma’u hotau lotó, ivi, ‘atamai, mo e mālohí kotoa ke tauhi ‘aki kiate Ia.²⁹ Ko ia ai, ‘oku hanga ‘e he tokoni ta’esiokita ki he ni’ihi kehé ‘o to’o atu e filifilimānakó mo e tō’onga siokita ‘a e tangata fakaekakanó. ‘Oku tau ‘ofa ‘iate kinautolu ‘oku tau tokoni ki ai. Koe’uhi ko e tokoni ki he ni’ihi kehé ko e tauhi ai pē ia ki he ‘Otuá, ‘oku toe lahi ange leva ‘etau ‘ofa kiate Ia mo hotau kāingá. ‘Oku hā mei he fa’ahinga ‘ofa ko iá e me’afoaki fakalaumālie ‘o e manava’ofá, ‘io, ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí.³⁰

“Ko ia, ‘e hoku kāinga ‘ofeina, lotu ki he Tamaí ‘aki ‘a e ivi kotoa ‘o e lotó, koe’uhi ke fakafonu ‘a kimoutolu ‘aki ‘a e ‘ofá ni, ‘a ia kuó ne foaki kiate kinautolu kotoa pē ‘oku muimui mo’o-ni ‘i hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí; koe’uhi ke mou hoko ko e ngaahi foha ‘o e ‘Otuá; koe’uhi ka hoko ‘a e taimi te ne hā mai ai te tau tatau mo ia, he te tau mamata kiate ia ‘i hono anga totonú; koe’uhi ke tau ma’u ‘a e ‘amanaki lelei ni; koe’uhi ke fakahaohaoa’i ‘a kitautolu ‘o hangē ko ‘ene haohaoá.”³¹

‘Oku tau ‘ilo’i e ‘Eikí ‘i hono fakafonu ‘aki kitautolu ‘Ene ‘ofá.

Ko e Tui Kiate Iá

‘Oku malava nai ke fakahaa’i ‘etau tui kiate Iá, muimui kiate Iá, tauhi kiate Iá, kae ‘ikai ke tau tui kiate Ia?

‘Oku ou maheni mo ha kāingalotu ‘o e Siasí ‘oku nau tali e tokāteline mo’oni mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he folofolá mo ia ‘oku fakahā mai mei he tu’unga malangá. Ka ‘oku faingata’a ke nau tui ‘oku kaungatonu e ngaahi mo’oni ko ia ‘o e ongoongolelei ki he’enau mo’uí mo honau tūkunga. ‘Oku nau tui ki he Fakamo’uí, ka ‘oku ‘ikai ke nau tui te nau lava ‘o ma’u pe faka’aonga’i he’enau mo’uí, ‘a e ngaahi tāpuaki ‘okú Ne tala’ofa maí. ‘Oku ou ‘ilo ha kāinga ‘oku fakahoko lelei honau fatongia ka ‘oku te’eki ke hoko e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ia ko ha kongā mo’oni ‘o ‘enau mo’uí ke nau mo’uí’aki pea nau liliu ai. ‘Oku tau ‘ilo e ‘Eikí ‘o ‘ikai ngata pē he’etau falala kiate Iá, ka ‘oku tau tui foki kiate Ia mo ‘Ene ngaahi fakalotolahí.

‘I he Fuakava Fo’ou, ne kole ‘e ha tamai ki he ‘Eikí ke fakamo’uí hono fohá. Na’e tali ange ‘e Sisū:

“Kapau ‘okú ke fa’a tui, ‘oku fa’a fai ‘a e ngaahi me’a kotoa pē kiate ia ‘oku tui.

“Pea tangi ‘alo’imata leva ‘a e tamaí ‘a e tamasií, ‘o ne pehē, ‘Eiki, ‘oku ou tui; ke ke tokoni’i au telia ‘eku ta’e tui.”³²

‘Oku tā tu’o lahi ‘eku fa’a faka-kaukau ki he kole ko ‘eni ‘a e tamaí: “Tokoni’i au telia ‘eku ta’etuí.” ‘Oku ou fifili pe ko e tefito’i taumu’a nai e kole ‘a e tangatā, ke tokoni’i ia ke ne tui kia Sisū ko hotau Huhu’i pea mo Hono ivi fai fakamo’uí. Mahalo pē na’á ne ‘osi fakahā ko Kalaisi ko e ‘Alo ia ‘o e ‘Otuá. Kae mahalo pē na’á ne fie ma’u ha tokoni ke tui ‘oku lava ke fakatāutaha mo fakafo’ituitui e ivi fai fakamo’uí ‘o e ‘Eiki’ ‘o lava ke tāpuekina hono foha ‘ofa’angá. Mahalo na’á ne tui fakalūkufua pē kia Kalaisi kae ‘ikai ke tui fakahangatonu mo fakatāutaha kia Kalaisi.

‘Oku tau fa’a fakamo’oni ki he me’a ‘oku tau pehē ‘oku mo’oni, ka ko e fehu’i ‘oku mahu’inga angé pe ‘oku tau tui ki he me’a ‘oku tau ‘iló.

Ko hono fakahoko ko ia e ngaahi ouau toputapú ‘e he mafai totonu ‘o e lakanga fakataula’eiki, ‘oku mahu’inga ia ki he tui ko ia ki he Fakamo’uí, ‘ilo’i Iá kae me’atēpuú ke tau tui ki he me’a ‘oku tau ‘iló.

“Pea ko e lakanga fakataula’eiki [Melekisētekí] ‘oku pule’i ‘e ia ‘a e ongoongolelei pea ‘okú ne ma’u ‘a e kī ‘o e ngaahi me’a lilo ‘o e pule’angá, ‘io ‘a e kī ‘o e ‘ilo’i ‘o e ‘Otuá.

“Ko ia, ‘oku fakahā ‘i hono ngaahi ouau ‘a e mālohi ‘o e anga faka-‘Otuá”³³

‘Oku tau tui pea ‘ilo ko e ‘Eiki ko e kī ia ‘o e ‘ilo ki he ‘Otuá ‘o fakafou he Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisētekí ke fakaava e matapaá pea malava ai ke tau takitaha ma’u mo’otautolu e mālohi ‘o e anga faka-‘otuá ‘i he’etau mo’uí. ‘Oku tau tui mo ‘ilo’i e Fakamo’uí ‘i he’etau muimui ‘iate Iá ‘aki hono ma’u mo tauhi faivelenga e ngaahi ouau toputapú pea ma’u lahi ange Hono ‘imisí ‘i hotau fofongá.³⁴ ‘Oku tau tui mo ‘ilo’i ‘a Kalaisi ‘i he’etau a’usia fakatāutaha e liliu, fakamo’uí, fakamālohia mo e mālohi fakahaohaoa’i

‘o ‘Ene Fakalelei. ‘Oku tau tui mo ‘ilo’i e ‘Eiki’ ‘i he “[aka ‘iate kitautolu] e mālohi ‘o ‘ene folofolá,”³⁵ ‘o tohi ‘i hotau ‘atamai mo e lotó,³⁶ pea ‘i he’etau “li’aki kotoa [‘etau] ngaahi angahalá koe’uhi ke ‘ilo’i [Iá].”³⁷

Ko e tui kiate Iá ko e falala ia ki He’ene ngaahi tāpuaki mahutafea ‘oku ‘atā pea ‘aonga ki he’etau mo’ui fakafō’ituitui mo fakafāmilí. ‘Oku hoko mai e tui kiate Ia ‘aki hotau lotó kotoa³⁸ ‘i he’etau vilitaki atu kimu’a ‘i he hala ‘o e fuakavá, fakavaivai ki Hono finangaló, pea talangofua ki He’ene taumu’a mo e taimi ma’atautolu. ‘Oku hanga ‘e he tui kiate Iá—‘a hono tali mo’oni Hono iví mo e tala’ofá—‘o fakaafe’i mai e fakakaukau, nongá mo e fiefiá ki he’etau mo’ui.

Tala’ofá mo e Fakamo’oni

‘E ‘i ai ha ‘aho ‘i he kaha’ú, ‘e “peluki ‘a e tui kotoa pē, pea fakahā ‘e he ‘elelo kotoa pē”³⁹ ko e Kalaisi ‘a Sisū. Te tau ‘ilo’i he ‘aho nāunau’ia ko iá, ‘okú Ne ‘afio’i hotau hingoá kotoa. ‘Oku ou fakamo’oni mo palōmesi he ‘ikai ngata pē he’etau ‘ilo ki he ‘Eiki ka te tau ‘ilo’i foki Ia ‘i he’etau ngāue ‘aki e tui ‘i he’etau muimui, ngāue, mo tui kiate Iá. Ko ‘eku fakamo’oni ‘eni ‘i he huafa toputapu ‘o Sisū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd ed. (1916), 245–46.
2. Matiu 7:21–23.
3. Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Mātiu 7:33 (‘i he Mātiu 7:23, futinouti a).

4. Mātiu 25:10–12.
5. Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Mātiu 25:11 (‘i he Mātiu 25:12, futinouti a).
6. Sione 14:6–7.
7. Vakai, 2 Nifai 2:8; 31:19; Molonai 6:4.
8. Vakai, ‘Alamā 32:27.
9. *Lectures on Faith* (1985), 1, 9.
10. Sēmisi 2:20.
11. Sēmisi 1:22.
12. Loma 10:17.
13. Vakai, 2 Nifai 32:3; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:34–36.
14. Vakai, Molonai 10:4.
15. Vakai, Sione 14:26; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:46.
16. Vakai, Sione 7:17. ‘Oku ‘i ai hotau fatongia fakafō’ituitui ke fekumi mo fai e me’a kotoa te tau lava ‘o ma’u ai e me’a-foaki ‘o e tui. Neongo iá, kuo ‘osi hanga ‘e ha ‘Otuá ‘ofa mo anga’ofa ‘o foaki mai e me’afoaki ko iá ma’atautolu.
17. Matiu 4:18–20.
18. Mātiu 16:24.
19. Vakai, Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Mātiu 16:26 (‘i he fakahokohoko fakamotu’alea ‘a e Tohi Tapú).
20. Vakai, 3 Nifai 27:27.
21. *Lectures on Faith*, 38.
22. *Lectures on Faith*, 38.
23. ‘Alamā 23:6.
24. Luke 6:22.
25. Mosaia 5:13.
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:88.
27. Vakai, “Te u Fai ho Finangaló,” *Ngaahi Himi*, fika 171.
28. Hilamani 10:5.
29. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:2.
30. Vakai, Molonai 7:47.
31. Molonai 7:48.
32. Ma’ake 9:23–24.
33. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–20; toe fakamamafa’i.
34. Vakai, ‘Alamā 5:14, 19.
35. ‘Alamā 26:13.
36. Vakai, Hepelū 8:10.
37. ‘Alamā 22:18.
38. Vakai, ‘Amenai 1:26.
39. Mosaia 27:31.

Fai 'e Brian K. Ashton

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Lautohi Faka-Sāpaté

Ko e Tokāteline 'o Kalaisi

'Oku tu'unga 'i he tokāteline 'o Kalaisi 'etau lava 'o ma'u e mālohi fakalaumālie te ne hiki hake kitautolu mei hotau tu'unga fakalaumālie lolotongá ki ha tu'unga te tau lava ke hoko 'o haohaoa ai.

Na'e fokotu'utu'u lelei e 'a'ahi 'a Sīsū ki he kau Nifai hili 'Ene Toetu'u, ke ako'i ai kiate kitautolu 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá. Na'e kamata ia 'i he fakamo'oni 'a e Tamaí ki he kakaí ko Sīsū 'a Hono "Alo 'Ofa'angá, 'a ia [na'á Ne] fiemālie lahi ai." Pea hifo 'a Sīsū 'o fakamo'oni 'i 'Ene feilaulau fakalelei,² mo fakaafe'i e kakaí ke nau "ilo'i fakapapau" ko Ia 'a e Kalaisi 'aki 'enau omi 'o ala ki hono matakafó 'i Hono vakavaká mo Hono nimá mo e va'é.³ Na'e 'ikai toe veiveiua hono fokotu'u 'e he ngaahi fakamo'oni ko 'enī kuo kakato e Fakalelei 'a Sīsū pea kuo fakahoko 'e he Tamaí 'Ene fuakava ke 'omi ha Fakamo'uí. Na'e ako'i leva 'e Sīsū e kau Nifai

ki he founga ke nau ma'u ai e ngaahi tāpuaki kotoa 'o e palani 'a e Tamaí ki he fiefiá, 'a ia te tau lava 'o ma'u tu'unga 'i he Fakalelei 'a e Fakamo'uí, 'o Ne ako'i ange 'a e tokāteline 'o Kalaisi.⁴

'Oku fakatefito 'eku pōpoaki he 'ahó ni 'i he tokāteline 'o Kalaisi. 'Oku faka'uhinga 'i 'e he folofolá e tokāteline 'o Kalaisi, ko hono fakahaa'i ia 'o e tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaiso pea ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea kātaki ki he iku'angá.⁵

'Oku Faka'atā Kitautolu 'e he Tokāteline 'o Kalaisi ke Tau Ma'u e Ngaahi Tāpuaki 'o e Fakalelei 'a Kalaisi

'Oku hanga 'e he Fakalelei 'a Kalaisi 'o 'omi e ngaahi makatu'unga 'e lava ke tau fakafalala ai ki he "ngaahi ngāue mā'oni'oni, mo e 'alo'ofa, mo e manava'ofa 'a e Misaia Mā'oni'oni,"⁶ hoko 'o "haohaoa 'ia [Kalaisi],"⁷ ma'u 'a e me'a lelei kotoa pē,⁸ pea ma'u mo e mo'ui ta'engatá.⁹

'I he tafa'aki 'e tahá leva, ko e tokāteline 'o Kalaisi, ko e founga—pē ia 'e taha—'e lava ke tau ma'u ai e ngaahi tāpuaki 'oku fakafou mai 'i he Fakalelei 'a Sīsū. Ko e tokāteline 'o Kalaisi, 'oku tau lava ai 'o ma'u e mālohi fakalaumālie te ne hiki hake kitautolu mei hotau tu'unga fakalaumālie lolotongá, ki ha

tu'unga te tau lava ke hoko 'o haohaoa ai hangē ko e Fakamo'uí.¹⁰ Na'e ako'i mai 'e 'Eletā D. Toti Kulisitofasoni 'o fekau'aki mo e founga fanau'i fo'ou ko 'enī 'o pēhē: "Ko e fanau'i fo'ou, 'oku 'ikai tataou ia mo hono fanau'i fakaesino kitautolú, ko ha founga pē ia ka 'oku 'ikai ko ha ngāue. Pea ko 'etau fakahoko leva e founga ko iá, ko e tefito'i taumu'a ia 'o 'etau 'i he mo'ui fakamatelié."¹¹

Tau vakai'i tahataha angé 'a e kupu kotoa 'o e tokāteline 'o Kalaisi.

'Uluaki, ko e tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei. Kuo ako'i mai 'e he kau palōfitá 'oku kamata e tuí 'i he fanongo ki he folofola 'a Kalaisi.¹² 'Oku fakamo'oni e folofola 'a Kalaisi ki He'ene feilaulau fakalelei mo talamai e founga 'e lava ke tau ma'u ai ha fakamolemolé, ngaahi tāpuaki pea mo e hakeaki'i.¹³

'I he'etau fanongo ko ia ki he folofola 'a Kalaisi, 'oku tau fakahaa'i 'etau tuí 'aki 'etau fili ke muimui ki he ngaahi akonaki mo e sippinga 'a e Fakamo'uí.¹⁴ Ke fai 'enī, na'e akonaki ai 'a Nifai kuo pau ke tau fakafalala "kakato ki he ngaahi lelei 'a [Kalaisi] 'okú ne māfimaifi ke fakamo'uí."¹⁵ Koe'uhī ko e 'Otua 'a Sīsū 'i he maama fakalaumālie,¹⁶ na'á Ne mo'ui haohaoa,¹⁷ pea fakafiemālie 'i 'e He'ene Fakalelei e fie ma'u kotoa 'a e fakamaau totonú ma'ataua,¹⁸ 'okú Ne ma'u ai e mālohi mo e ngaahi kī ke fakahoko e toetu'u 'a e kakai kotoa pē,¹⁹ pea malava ai ke ikuna'i 'e he 'alo'ofa 'a e fakamaau totonú 'o makatu'unga 'i he fakatomalá.²⁰ 'I he'ene mahino pē kiate kitautolu te tau lava 'o ma'u ha 'alo'ofa 'o fakafou 'i he ngaahi lelei 'a Kalaisi, te tau lava ai 'o "ma'u ha tui ke fakatomala."²¹ Ke fakafalala kakato ki he ngaahi lelei 'a Kalaisi, ko e falala ia na'e mahu'inga e me'a na'á Ne fai ke fakahaofi ai kitautolu pea ke tau ngāue'i 'etau tuí.²²

'Oku hanga foki 'e he tuí 'o ta'ofi 'etau hoha'a pe ko e hā e fakakaukau mai 'a e ni'ihī kehē kiate kitautolú ka tau kamata tokanga lahi ange pe ko e hā e fakakaukau mai 'a e 'Otua kiate kitautolú.

Uá, fakatomala. Na'e ako'i mai 'e he tangata Leimana ko Samuelá, "kapau 'oku mou tui ki hono huafá te mou fakatomala mei ho'omou ngaahi angahala kotoa pē"²³ Ko e fakatomalá

ko ha me'afuaki mahu'inga ia mei he'e-tau Tamai Hēvaní 'oku malava ke hoko ia tu'unga 'i he feilaulau 'a Hono 'Alo pē Taha Na'e Fakatupú. Ko e founa ia kuo tuku mai 'e he Tamaí ke tau liliu pe tafoki ai 'etau ngaahi fakakaukaú, ngāuē pea mo 'etau tō'onga mo'uí ke tau hoko lahi ange 'o hangē ko e Fakamo'uí.²⁴ 'Oku 'ikai 'uhinga pē ia ki he ngaahi angahala lalahí, ka ko ha founa faka'aho ia ke tau vakavakai'i ai 'etau mo'uí pea tau fakalakalaka ai²⁵ he 'oku tokoni ia ke tau ikuna'i ai 'etau ngaahi angahalá, ta'e'haohaoá, ngaahi vaivai pea mo 'etau ta'efe'ungá.²⁶ 'Oku 'ai 'e he fakatomalá ke tau hoko ko ha kau "muimui mo'oni" 'o Kalaisi, pea tau fonu ai 'i he 'ofá²⁷ kae si'aki atu 'a e ilifí.²⁸ Ko e fakatomalá 'oku 'ikai ko ha palani talifaki ia telia na'a 'ikai lava 'etau palani ke mo'ui haohaoá.²⁹ Ko e fakatomala hokohokó, ko e hala pē ia 'e taha 'e lava ke tau ma'u ai ha fiefia tu'uloá pea mo tau toe foki ai 'o nofo fakataha mo 'etau Tamai Hēvaní.

'Oku fakafou 'i he fakatomalá 'etau fakavaivai mo talangofua ki he finangalo 'o e 'Otuá. Sai, ka 'oku 'ikai fai tokotaha 'eni. 'Oku hanga 'e he'etau 'ilo'i e ngaahi lelei 'a e 'Otuá pea ko e me'anoa pē kitautolú,³⁰ fakataha mo 'etau fai hotau lelei tahá ke fenā-pasi 'etau tō'ongá mo e finangalo 'o e 'Otuá,³¹ 'o 'omi 'a e 'alo'ofá ki he'etau mo'uí.³² Ko e 'alo'ofá "ko ha founa fakalangi ia 'o e tokoní pe fakaiviá, na'e fakafou mai 'i he mohu 'alo'ofa mo e 'ofa 'a Sīsū Kalaisi . . . ke fai e ngaahi ngāue lelei na'e 'ikai ke tau mei lava 'o fai kapau na'e tuku pē kiate kitautolu."³³ Koe'uhí ko e fakatomalá 'oku fekau'aki ia mo e hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí, 'a ia ne 'ikai ke tau mei malava 'o fai ia 'iate kitautolu pē, 'oku tau fie ma'u vivili ai e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí kae lava ke liliu 'etau mo'uí.

'I he'etau fakatomalá, 'oku tau fetongi ai hotau 'ulungāanga ta'emā-'oní'oní mo hotau ngaahi vaivai mo e ta'e'haohaoa mo e manavasi'i motu'á, 'aki ha ngaahi 'ulungāanga mo e tui fo'ou 'i he'etau ofi ange ki he Fakamo'uí pea tau hoko ai 'o hangē ko Iá.

Tolú, papitaisó mo e sákalamē-nití. Na'e ako'i mai 'e he palōfita ko

Molomoná ko e "ngaahi 'uluaki fua 'o e fakatomalá ko e papitaiso."³⁴ Ke kakato iá, kuo pau ke fakataha'i e fakatomalá pea mo e ouau 'o e papitaisó, 'i hano fakahoko 'e ha taha 'okú ne ma'u e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. Ki he kāingalotu 'o e Siasí, 'oku fakafo'ou e ngaahi fuakava ko ia ne fai 'i he paptaisó mo e ngaahi taimi kehé, 'i he'etau kai e sákalamēnití.³⁵

'I he ouau 'o e papitaisó pea mo e sákalamēnití, 'oku tau fuakava ai ke tauhi e ngaahi fekau 'a e Tamaí pea mo e 'Aló, 'o manatu'i ma'u pē 'a e Kalaisi pea loto fiemālie ke to'o kiate kitautolu e huafa 'o Kalaisí (pe ko 'Ene ngāuē mo e 'ulungāngá^{36,37} 'Oku fuakava leva 'a e Fakamo'uí ke fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá³⁸ pea "hua'i hifo 'a hono Laumālie 'o lahi 'aupito kiate kimoutolu."³⁹ 'Oku tala'ofa mai foki 'a Kalaisi ke teuteu'i kitautolu ki he mo'ui ta'engatá 'aki 'Ene tokoni ke tau hoko 'o hangē ko Iá.⁴⁰

Na'e tohi 'a Takilesi D. Holomesi, ko e Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí Lahi 'o e Kau Talavou 'o pehē: "Oku hanga 'e he ongo ouau ko e papitaisó mo e sákalamēnití, 'o fakataipe mai e

olá mo e founa ki he fanau'i fo'ou. 'I he papitaisó, 'oku tau tanu ai 'a e tangata motu'á ka tau tu'u hake mo ha mo'ui fo'ou.⁴¹ 'I he sákalamēnití, 'oku tau ako ai ko e liliu ko 'ení 'oku fai fakakongokonga ia, 'o tau liliu 'i he uike ki he uike 'i he'etau fakatomalá, fuakava mo fakafou 'i ha fakakoloa'i lahi ange mei he Laumālie [hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí]."⁴²

'Oku fie ma'u e ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá ki he tokātelline 'o Kalaisí. 'Oku fakafou 'i hono ma'u e mo'ui taau e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo hono tauhi e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo iá, 'a e hāsino atu e mālohi 'o e anga faka-'otuá 'i he'etau mo'uí.⁴³ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā D. Toti Kulisitofasoni 'o pehē ko e "mālohi [ko 'eni] 'o e anga faka-'Otuá' 'oku hoko mai ia 'i he fōtunga mo e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oní."⁴⁴

Faá, ko e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Hili e papitaisó, 'oku foaki mai kiate kitautolu e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'o fakafou 'i he ouau 'o e hilifakinimá.⁴⁵ Ko e me'afuaki ni, kapau te tau ma'u ia, 'okú ne

faka'atā kitautolu ke tau ma'u ma'u ai pē e takaua 'o ha 'Otua⁴⁶ pea hoko-hoko atu mo 'etau ma'u e 'alo'ofa 'oku ma'u mei Hono ivi takiekiná.

'I he hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hotau takaua ma'u peé, 'oku Ne 'omi ai ha mālohi mo ha ivi makehe ke tauhi 'etau ngaahi fuakavá.⁴⁷ 'Okú Ne fakamā'oni'oni i foki kitautolu,⁴⁸ 'a ia ko hono 'uhingá 'okú ne 'ai ke tau "ata'atā mei he faingahalá, ka tau haohaoa, ma'a mo mā'oni'oni 'o fakafou 'i he fakalelei 'a Sisū Kalaisí."⁴⁹ 'Okú 'ikai ngata pē hono fakama'a kitautolu 'e he founga fakamā'oni'oni'í, ka 'okú ne fakakoloa'i kitautolu 'aki e ngaahi me'afoaki fakalaumālie 'oku fie ma'ú pe ngaahi 'ulungaanga fakalangi 'o e Fakamo'uí⁵⁰ pea 'oku liliu ai hotau natulá,⁵¹ 'o "ikai ai te [tau] toe ma'u ha holi ke faikovi."⁵² Ko e taimi kotoa pē 'oku tau ma'u ai e Laumālie Mā'oni'oni 'o fakafou 'i he tuí, fakatomalá, ngaahi ouaú, tokoni faka-Kalaisí pea mo e ngaahi ngāue mā'oni'oni kehé, 'oku liliu ai kitautolu, fakakongokonga, ke tau hoko 'o hangē ko Kalaisí.⁵³

Nimá, kātaki ki he iku'angá. Na'e ako'i mai 'e he palōfita ko Nifái, hili 'etau ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, kuo pau ke tau "kātaki ki he ngata'angá 'i he fa'ifa'itaki ki he sipinga 'a e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí."⁵⁴ Kuo fakamatala'i 'e 'Eletā Teili G. Lanileni e ke kātaki ki he iku'angá, 'o peheni: "E lava 'o fakahaohaoa'i kitautolu 'i he hokohoko fakahaa'i mo e toutou . . . tui kia [Kalaisí], fakatomala, ma'u 'a e sākalamēnití ke fakafou e ngaahi fuakavá mo e ngaahi tāpuaki 'o e papitaisó, pea ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko ko ha takaua ma'u pē. 'I he'etau fai iá, 'oku tau hoko lahi ange ai 'o hangē ko Kalaisí pea lava ke kātaki ki he ngata'angá, fakataha mo e ngaahi me'a kotoa ko iá."⁵⁵

Ko hono fakalea 'e tahá, 'oku hanga 'e he'etau ma'u e Laumālie Mā'oni'oni pea mo e liliu 'oku hoko he'etau mo'uí, 'o fakatupulaki 'etau tuí. Ko e iku'anga 'o hono fakatupulaki e tuí, ko ha fakatomala lahi ange. 'I he'etau feilaulau'i ko ia hotau lotó mo 'etau angahalá 'i he funga 'ōlita 'o e sākalamēnití, 'oku tau ma'u lahi ange ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú hanga 'e hono ma'u

lahi ange 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'o 'unuaki'i kitautolu ki mu'a 'i he hala 'o e fanau'i fo'ou. 'I he'etau hokohoko atu 'i he founga ni mo ma'u 'a e ngaahi ouau fakamo'uí mo e fuakava kotoa pē 'o e ongoongoleléi, 'oku tau ma'u ai 'a e "alo'ofa hoko mo e 'alo'ofa" kae 'oua ke tau ma'u hono fonú.⁵⁶

Kuo Pau ke Tau Faka'aonga'i e

Tokāteline 'o Kalaisí 'i He'etau Mo'uí

'E kāinga, 'i he'etau faka'aonga'i e tokāteline 'o Kalaisí 'i he'etau mo'uí, 'oku tāpuekina fakatu'asino mo fakalaumālie ai kitautolu, 'o a'u ki he ngaahi faingata'á. 'Okú tau lava leva 'o "puke ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku leléi."⁵⁷ 'Okú ou fakamo'oni kuo hoko 'a e founga ni pea 'oku hokohoko atu 'ene hoko he'eku mo'uí, 'i he sitepu ki he sitepu mo fakakongokonga.

Ka ko e me'a mahu'inga angé, kuo pau ke tau faka'aonga'i e tokāteline 'o Kalaisí 'i he'etau mo'uí he 'okú ne 'omi 'a e hala pē 'e taha ke tau foki ai ki he Tamai Hēvaní. Ko e founga pē ia 'e taha ke tau ma'u ai 'a e Fakamo'uí pea hoko ko Hono ngaahi foha mo e 'ofefine.⁵⁸ Ko hono mo'oni, ko e founga pē ia 'e taha 'e lava ke huhu'i ai kitautolu mei he angahalá ka tau fakalakalaka fakalaumālie 'o faka'aonga'i e tokāteline 'o Kalaisí 'i he'etau mo'uí.⁵⁹ He kuo ako'i mai 'e he 'Aposetolo ko Sioné 'o pehē, "ko ia ia . . . 'e 'ikai nofo ma'u 'i he akonaki 'a Kalaisí, 'oku 'ikai ma'u 'e ia 'a e 'Otua"⁶⁰ Pea na'e folofola tonu 'a Sisū ki he Toko Hongofulu Mā Ua Nifái, kapau he 'ikai ke tau faka'aonga'i 'etau tui kia Kalaisí, fakatomala pea papitaiso mo kātaki ki he ngata'angá, 'e "tā hifo [kitautolu] 'o laku ki he afí, 'a ia 'oku 'ikai te [tau] fa'a foki mei ai."⁶¹

Te tau faka'aonga'i fēfē leva e tokāteline 'o Kalaisí he'etau mo'uí? Ko e founga 'e taha, 'e lava ke tau feinga mālohi he uike takitaha ke teuteu ki he sākalamēnití, 'aki 'etau to'o ha ki'i taimi ke tau fakakaukau'i ai 'i he fa'a lotu e tafa'aki 'oku fie ma'u ke tau fakalelei'i tahá. Te tau lava leva 'o 'omi ha me'a 'e taha 'okú ne ta'ofi kitautolu mei he'etau hoko 'o hangē ko Sisū Kalaisí, ki he 'ōlita 'o e sākalamēnití, tautapa 'i he tui ke ma'u ha tokoni, pea tau kolea

e ngaahi me'afoaki fakalaumālie 'oku fie ma'ū, mo tau fuakava ke toe lelei ange 'i he uike ka hokó.⁶² 'I he'etau fai iá, 'e lahi ange hū mai e Laumālie Mā'oni'oni ki he'etau mo'uí, pea te tau ma'u ha ivi lahi ange ke ikuna'i hotau ngaahi vaivai.

'Oku ou fakamo'oni ko Sisū Kalaisi 'a e Fakamo'ui 'o e māmaní, pea ko Hono huafá pē 'e lava ke fakamo'ui ai kitautolú.⁶³ Ko e me'a lelei kotoa pē 'oku fakafou mai ia 'iate Ia.⁶⁴ Ka koe'uhi ke lava ke tau "puke ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku lelei,"⁶⁵ kau ai e mo'ui ta'engata, kuo pau ke hokohoko atu 'etau faka'aonga'i e tokāteline 'o Kalaisi 'i he'etau mo'uí. 'I he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 3 Nifai 11:7.
2. Vakai, 3 Nifai 11:10–11.
3. Vakai, 3 Nifai 11:14–15.
4. Vakai, 3 Nifai 11:21–39.
5. Vakai, 2 Nifai 31; 3 Nifai 27:16–20. 'Oku ma'u e tokāteline 'o Kalaisi 'i he folofolá, kae lahi ange 'i he Tohi 'a Molomoná.
6. 2 Nifai 2:8.
7. Molonai 10:32.
8. Vakai, Molonai 7:22–24.
9. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:23.
10. Ko e Fakalelei 'a Kalaisi pea mo e tokāteline 'o Kalaisi, 'a e ongoongolelei 'o Kalaisi (vakai, 3 Nifai 27:13–21).
11. D. Todd Christofferson, "Fanau'i Fo'ou," *Liahona*, Mē 2008, 76.
12. Vakai, Loma 10:17; 2 Nifai 31:19; 'Alamā 32:27–29; Molonai 7:25.
13. Vakai, 2 Nifai 32:3.
14. Vakai, 2 Nifai 31:10, 13.
15. 2 Nifai 31:19.
16. Vakai, Sione 1:1–3; Mōse 7:47; 'Epalahame 3:24–27.
17. Vakai, Hepelū 4:15; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:4.
18. Vakai, 'Alamā 34:16.
19. Vakai, 2 Nifai 9:21–22; Dallin H. Oaks, "Ko e Ngaahi Kī mo e Mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki," *Liahona*, Mē 2014, 49–52.
20. Vakai, 'Alamā 34:15–16.
21. 'Alamā 34:15.
22. 'Oku kau he fakafalala kakato ki he ngaahi lelei 'a Kalaisi, 'a hono 'ilo'i ko Sisū Kalaisi pē taha 'a e tupu'anga 'o e huhu'i (vakai Mōsaia 4:7–8). 'Oku fie ma'u foki ke tau tui 'e lava ke fakahaofi fakatātaha kitautolu 'e Kalaisi. Ko e 'uhinga ia 'e taha 'oku fekau'i ai kitautolu 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:2, ke tau ma'u e sākalamēnití, pea ke tau manatu'i ma'u pē na'e 'ikai ngata pē he mamahi 'a Kalaisi, ka na'á Ne fai ia ma'atautolu fakatātaha.
23. Hilamani 14:13.
24. Vakai, Russell M. Nelson, "Fakatomalá mo e Ulu'i," *Liahona*, Mē 2007, 102–5.
25. Vakai, Neil L. Andersen, "Fakatomala ... Koe'uhí Ke u Fakamo'ui 'a Kimotolu," *Liahona*, Nōvema. 2009, 40–43.

26. Vakai, Jeffrey R. Holland, "Ngaahi Maumau Kuo Hokó ke Fakalelei'i," *Liahona*, Mē 2006, 60–63; Anthony D. Perkins, "Ko e'Ofa Haohao mo Ta'efilimānakó," *Liahona*, Nōvema 2006, 76–78.
27. Molonai 7:48.
28. Vakai, Molonai 8:16. Ko e mo'oni ko 'etau fakatomalá, ko e taha ia 'o e ngaahi fakamo'oni tu'u pau ko e kau ākonga kitautolu 'a e Fakamo'ui. Te tau lava nai 'o tala 'oku tau muimui kia Kalaisi kapau 'oku 'ikai ke tau hokohoko fakatomala mo feinga ke fakatafoki hotau lotó mo 'etau ngāue kiate Ia?
29. Vakai, *Adjusting to Missionary Life* (booklet, 2013), 46.
30. Vakai, 2 Nifai 10:24.
31. Vakai, 2 Nifai 25:23; 25:23.
32. Vakai, Hilamani 5:11; 'Eta 12:27; Molonai 10:32–33.
33. Bible Dictionary, "Baptism."
34. Molonai 8:25.
35. 'I he'etau kai e sākalamēnití he mo'ui taau, 'oku tau fakafou ai 'etau ngaahi fuakava kotoa mo e 'Otuá (vakai, Delbert L. Stapley, 'i he Conference Report, Oct. 1965, 14; L. Tom Perry, "I He'etau To'o 'a e Sākalamēnití," *Liahona*, Mē 2006, 39).
36. Vakai, Dallin H. Oaks, "Testimony" (Iea ne fai he seminā ki he ka palesiteni fakamisi-ona fo'ou, 25 Sune 2014), 1–2.
37. Vakai, Molonai 4:3; vakai foki, Mōsaia 18:8–10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37 ki ha ngaahi fuakava kehe 'oku tau fai 'i he papitaisó.
38. Vakai, Molonai 8:25.
39. Mōsaia 18:10.
40. Vakai, 2 Kolinitó 3:18; 'Eta 12:27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 35:2; Mōse 1:39.
41. Vakai, Loma 6:4.
42. Douglas D. Holmes, "Come unto Christ—the Doctrine of Christ," unpublished manuscript.
43. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–21.
44. D. Todd Christofferson, "Ko e Mālohi 'o e Ngaahi Fuakavá," *Liahona*, Mē 2009, 19.
45. 'Oku hoko e hilifakinimá 'i he hilifaki 'o e nimá (vakai ki ha sippingá, Ngāue 8:17).
46. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava

- 20:28; Guide to the Scriptures, "Holy Ghost," scriptures.lds.org.
47. Vakai, 2 Kolinitó 3:18; 1 Nifai 14:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:20.
48. Vakai, 3 Nifai 27:20.
49. Guide to the Scriptures, "Sanctification," scriptures.lds.org.
50. Vakai, Molonai 7:48; 8:26; 10:8–18.
51. Vakai, Mōsaia 4:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33; Bruce R. McConkie, "The Ten Blessings of the Priesthood," *Ensign*, Nov. 1977, 33–35.
52. Mōsaia 5:2.
53. 'Oku tataki foki kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke tau toe foki ki he'etau Tamai Hēvaní (vakai, 2 Nifai 32:5; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:57) 'i he'ene tokoni ke tau 'ilo'i e me'a kuo pau ke tau fai ke tau hangē ai ko Kalaisi (vakai, 2 Kolinitó 3:18; 'Eta 12:27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:46–48).
54. 2 Nifai 31:16. Me'a fe'unga mo'oni ko e hingoa kātaki ki he iku'angá, he 'oku fie ma'u ki ai ha taimi mo e kātaki fuoloa (vakai, Sēmisí 1:2–4). Ko hono mo'oni, he 'ikai ke tau lava 'o fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi ta'e te tau fehanga'anga mo e fakafepaki mo e faingata'á. Hangē ko 'eni, te tau lava fēfē 'o kātaki fuoloa, kapau 'oku 'ikai fie ma'u ia ke fuoloa 'etau faingata'a'ia?
55. Dale G. Renlund, "Kāingalotu 'Oua Na'a Tuku e Feingá," *Liahona*, Mē 2015, 56.
56. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:12, 19.
57. Molonai 7:25; vakai foki Mōsaia 2:41.
58. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 39:4–6.
59. Vakai, 2 Nifai 9:24.
60. 2 Sione 1:9.
61. 3 Nifai 27:17.
62. 'E lava 'e ha taha ke ha'u mo e me'a tataui pē ke feilaulau'i he uike tataui, kae 'oua ke 'auha 'i he afi, 'i he tokoni 'a e Fakamo'ui pea hangē ko ia ne ako'i mai 'e 'Eletā Niila A. Mekisuelé ("Deny Yourselves of All Ungodliness," *Ensign*, May 1995, 68).
63. Vakai, 2 Nifai 25:20.
64. Vakai, Molonai 7:24.
65. Molonai 7:25.

Fai 'e 'Eletā Carl B. Cook
'O e Kau Fitungofulú

Ngāue

*'Oku fie ma'u e mēmipa kotoa pē, pea 'oku fie ma'u
'e he mēmipa kotoa pē ha faingamālie ke ngāue.*

Na'a ku manako 'i he'eku kei si'i ke ngāue mo e tokoua 'o 'eku tama'i, 'a Laimani mo hono mali ko Tolofii 'i he'ena fāmā. Na'e fa'a taki ma'u pē 'e Laimani 'emau ngāué, pea fa'a tokoni ma'u pē 'a Tolofi 'o faka'uli he fu'u loli Dodge motu'a. 'Oku ou manatu 'i 'emau hoha'a 'i he'emau vilo he pelepelá pe feinga ke kaka 'i ha mo'unga mā'olungá. Na'e fa'a kaila 'a Laimani, "Fakahū ki he kia pelepelá, Tolofii" Ko e taimi ia na'a ku kamata lotu a'i. Hangē ne ma'u e Tolofi e kia pelepelá 'i he hili hano ngaahi fakahū hala pea 'i he tokoni e 'Eikí. 'I he hū kotoa 'a e ngaahi va'é mo ngāué, ne nga'unu ki mu'a e lolí pea hoko atu leva 'emau ngāué.

'Oku 'uhinga e "fakahū 'o e kia pelepelá" ke fakahū ki ha kia makehe kuo 'osi fokotu'utu'u ai ha ngaahi kia ke nau ngāue fakataha ke ma'u ha mālohi lahi ange.¹ 'Oku 'ai 'e he kia pelepelá, fakataha mo e four-wheel drive, ke ke lava 'o holoki e, ma'u ha mālohi lahi ange, pea nga'unu kimu'a.

'Oku ou fie fakakaukau ko kitautolu takitaha, ko ha kongá 'o ha kia pelepelá 'i he'etau ngāue fakataha he Siasí—'i he uotí mo e koló, 'i he kōlomú mo e houalotú. 'Oku tau ma'u ha mālohi lahi ange 'i he'etau ngāue fakatahá, 'o hangē ko e ngāue fakataha 'a e ngaahi kiá ke ma'u ha mālohi lahi ange 'i he kia

pelepelá. Ko e taimi 'oku tau umataha ai ke fetokoni'akí, 'oku tau lava'i fakataha ha me'a lahi ange 'i he me'a ne tau mei lava fakatāutahá. 'Oku fakafiefia ke kau atu pea faaitaha 'i he'etau ngāue mo tokoni 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

Ko e Ngāué ko ha Tāpuaki

Ko e taha e ngaahi tāpuaki ma'ongo- 'onga 'o e mēmipa he Siasí ko e faingamālie ko ia ke tokoni pe ngāué.² Kuo 'osi folofola e 'Eikí, "Kapau 'oku mou 'ofa kiate au te mou tauhi kiate au,"³

pea 'oku tau tauhi kiate Ia 'aki 'etau tokoni' 'a e ni'hi kehé.⁴

'Oku tau 'unu 'o ofi ange ki he 'Otuá 'i he'etau tokoní.⁵ 'Oku tau 'ilo kiate Ia 'i ha ngaahi founa na'e 'ikai ke tau mei lava. 'Oku tupulaki 'etau tui kiate Iá. 'Oku fakatonutonu 'etau ngaahi palopalemá. 'Oku fakafiemālie ange 'a e mo'uí. 'Oku tupulaki 'etau 'ofa ki he ni'hi kehé, pea pehē mo 'etau holi ke ngāué. 'Oku tau hoko 'o tatau ange mo e 'Otuá 'i he founa monū'ia ni, mo tau mateuteu lelei ange ai ke foki kiate Ia.⁶

Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni: "'Oku 'ikai ke tau 'ūkuma e ngāué he māmaní ka tau lava 'o ma'u e totonu ke nofo ai he pule- 'anga fakasilesitiale. Ko e ngāué ko e uho mo'oni ia 'oku fatu 'aki e mo'ui hakeaki' 'i he pule'anga fakasilestialé."⁷

'E Lava ke Faingata'a 'a e Ngāué

Ka 'e lava ke faingata'a 'a e ngāue 'i he Siasí kapau 'oku kole ke tau fai ha me'a 'oku tau ilifia ai, pe kapau 'oku tau ongosia 'i he ngāué, pe kapau 'oku ui kitautolu ke tau fai ha me'a 'oku 'ikai fakamānako kiate kitautolu.

Na'a ku ma'u kimu'i ni ha ngāue ke u fai. Na'a ku ngāue 'i he 'Ēlia 'Afilika Tonga Hahaké. Na'e fakafiefia ke ngāue 'i he feitu'u 'oku kei fo'ou mo 'osi fokotu'u ai 'a e Siasí, pea ne ma 'ofa 'i he Kāingalotú. Pea ui leva au ke u foki ki he hetikuota 'o e Siasí, pea ko hono

mo'óní, na'e 'ikai ke u fu'u vėkeveke ki ai. 'Oku 'omi 'e ha fetongi 'i he fatongia ha ngaahi me'a ta'e'iloa.

Hili 'eku fakakaukau 'i ha pō 'e taha ki he liliu ne hanganaki mai, na'á ku misi 'o sio ki he'eku kui tolu ko Siosefa Sikini. Na'á ku 'ilo 'i he'ene tohinoá ko e taimi na'e hiki ai mo hono uaifi ko Maliá ki Nāvuú, na'á ne fie ngāue peá ne kumi ai ki he Palōfita ko Siosefā 'o 'eke pe 'e founa fēfē ha'ane lava ke tokoni. Na'e kole 'e he Palōfitā ke ngāue 'i he manafā mo talaange ke fai pē hono lelei tahā Na'á ne ngāue 'i he faama 'a e fāmili Sāmitā.⁸

Na'á ku fakakaukau ki he faingamālie ne ma'u 'e Siosefa Sikini 'i hono vahe pehē ange ki ai hono fatongia. Fakafokifā pē kuó u fakatokanga 'i 'oku ou ma'u 'a e faingamālie tatau, he ko ia 'oku hoko kotoa kiate kīautolú. Ko e uiui 'i faka-Siasi kotoa pē 'oku mei he 'Otuá—'o fou 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo filí.⁹

Na'á ku ongo 'i ha fakapapau 'i fakalaumālie makehe na'e ue 'i fakalaumālie hoku fatongia fo'ou. 'Oku mahu'inga ke tau fai e fakafehokotaki ko iá—ko hotau uiui 'i ko e 'omi mo'oni ia mei he 'Otuá 'o fou mai 'i hotau kau taki lakanga fakataula'eiki. Na'e liliu 'eku tō'onga fakakaukau hili e me'á ni, pea na'e fakafonu 'aki au ha holi lahi ke ngāue. 'Oku ou fakafeta 'i he tāpuaki 'o e fakatomalā pea mo hono liliu hoku lotó. 'Oku ou sai'ia 'i hoko fatongia fo'ou.

Na'a mo e taimi 'oku tau pehē ai ko hotau uiui 'i faka-Siasi ko ha fakakaukau pē hotau taki lakanga fakataula'eiki, pe 'oku tau ma'u iá he 'ikai ke tali 'e ha toe taha kehe, 'e faitāpuekina pē kīautolu 'i he'etau ngāue. Ka ko e taimi 'oku tau fakamo'oni 'i ai e to'ukupu 'o e 'Otuá 'i hotau uiui 'i pea tokoni 'aki hotau lotó kotoa, 'e hū mai ha mālohi makehe ki he'etau ngāue, pea tau hoko ko ha kau tamaio'eiki mo'oni 'a Sisū Kalaisi.

'Oku Fie ma'u 'e he Ngāué 'a e Tuí

'Oku fie ma'u e tuí ki hono fua 'o e fatongia. Taimi nounou pē mei he kamata ngāue 'a Siosefa he fāmā, na'e puke lahi 'a Maliá. Na'e 'ikai ha'ana pa'anga pea ne na 'i he lolotonga 'o ha kakai ne 'ikai ke nau maheni. Ko ha taimi faingata 'a 'eni kiate kinaua.

Na'e tohi 'e Siosefa 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Na'á ma ngāue pē mo pīkitai ki he Siasí 'aki e kīhi 'i tui ne ma ma'ú, neongo na'e feinga 'a e tēvoló ke faka'auha mo fakatafoki kimaua."¹⁰

Te u fakafeta 'i ta'engata, fakataha mo ha ngaahi hako kehe 'e laungeau, 'i he 'ikai foki 'a Siosefa mo Maliá. 'Oku ma'u e ngaahi tāpuaki 'i he'etau vilitaki 'i hotau ngaahi uiui 'i mo e ngaahi fatongia pea mo kei pīkitai 'aki e tui kotoa 'oku tau ma'ú.

'Oku ou 'ilo 'i ha faiako lelei he Tokāteline 'o e Ongoongolelé na'á ne hiki hake e kau mēmipa 'o e kalasí 'i he'ene faiakó, ka na'e 'ikai ke pehē ma'u pē. Na'á ne ma'u ha uiui 'i ke faiako Palaimeli hili 'ene kau ki he Siasí. Na'á ne ongo 'i ne 'ikai hano pōto 'i faiako, ka 'i he'ene 'ilo 'i e mahu'inga 'o e ngāue, na'á ne tali ia. Na'e vave hono lōmekina ia 'e he ongo 'i manava-sí, pea 'ikai toe ma'ulotu ke 'oua na'a faiako. Me'amālie he na'e fakatokanga 'i 'e he'ene faiako faka'apí 'a 'ene li'aki lotú, pea 'a'ahi ki ai, mo fakaafe 'i ke foki mai. Na'e tokoni 'i ia 'e he pīsopé mo e kāingalotu 'o e uōtí. Fāifai, peá ne kamata ako 'i 'a e fānaú, 'i ha tui lahi ange. 'I he'ene faka'aonga 'i e ngaahi tefito 'i mo'oni 'oku ako 'i he taimi ni 'i he *Faiako 'i he Founa 'a e Eiki*, na'e

tāpuekina 'e he 'Eiki 'ene feingá, peá ne hoko ai ko ha faiako mohu founa.¹¹

'Oku aafe e tangata pe fefine fakakakano 'iate kīautolú kotoa ke kumi 'uhinga ke 'oua 'e ngāue 'aki e 'uhinga hangē ko 'ení, "Oku 'ikai ke u mateuteu ke ngāue; Kei toe lahi e me'a ke u akó," "Oku ou hela'ia pea 'oku ou fie mālōlō," "Oku ou fu'u motu'a—ko e taimi 'eni ki ha taha kehe," pe "Oku ou fu'u femo'uekina 'aupito."

Kāinga, ko e tali mo e fakahoko ha uiui 'i ko e ngāue ia 'o e tui. Te tau lava 'o falala ki he me'a 'oku toutou ako 'i 'e hotau palōfita ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: "Ko ia 'oku uiui 'i 'e he 'Eiki, 'oku fakafe'unga 'i 'e he 'Eiki," pea "Ko e taimi 'oku tau 'i he ngāue ai 'a e 'Eiki, 'oku 'i ai 'etau totonu ki he tokoni 'a e 'Eiki."¹² Tatau ai pē pe 'oku tau lōmekina pe 'ikai mahu'inga'ia, fu'u ilifia pe ta'e-oli'ia, ka 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki ke tau fetongi kia, hiki hotau ivi, pea ngāue.

'Oku 'ikai ke u sio ki ha faka'ilonga 'oku fu'u femo'uekina pe fu'u hela'ia 'a Palesiteni Monisoni mo hono kaungā ngāue 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. 'Oku nau fakafōtunga mai ha founa fakalaumālie 'o e founa 'oku ma'u ai ha mālohi he'etau fakahaa 'i 'etau tuí mo tali e fatongia pea fakahoko kīautolu

mo'oni 'o Sisū Kalaisi.²² 'Oku ou faka-
mo'oni 'okú Ne mo'ui mo taki e ngāue
ni. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Compound Gears," technologystudent.com/gears1/gears3.htm; "Compound Gear Reduction," curriculum.vexrobotics.com.
2. Vakai, *Malanga'aki 'Eku Ongoongolelei: Ko ha Fakahinohino Ki he Ngāue Fakafai-fekau* (2004), 35–36.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:29; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:5.
4. Vakai, Mātiu 25:40; Mōsaia 2:17.
5. Vakai, Sione 12:26.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 81:4–6.
7. Marion G. Romney, "The Celestial Nature of Self-Reliance," *Ensign*, Nov. 1982, 93.
8. Vakai, Joseph Skeen, reminiscences and diary, 7, Church History Library, Salt Lake City; see also *Journal and History of Joseph Skeen*, ed. Greg S. Montgomery and Mark R. Montgomery (1996), 23.
9. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38; Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:5.
10. Skeen, reminiscences and diary, 8, spelling and punctuation standardized; see also *Journal and History of Joseph Skeen*, 23; Luke 22:31; 2 Nifai 28:19–24; 'Alamā 30:60; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:22–27.
11. Vakai, *Ko e Faiako 'i he Founa 'a e Fakamo'ui* (2016), 37–38; *Tohi Tu'utu'uni fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 5.3, 5.5.4.
12. Thomas S. Monson, "Duty Calls," *Ensign*, May 1996, 44.
13. "E 'Aonga ki Māmani ha Kau Ngāue Lelei," *Ngaahi Himi*, fika 155.
14. Gordon B. Hinckley, "This Is the Work of the Master," *Ensign*, May 1995, 71.
Na'e toe pehē foki 'e Palesiteni Hingikeli: "Okú ke ma'u ha faingamālie lelei ke fiemālie 'i he fakahoko ho fatongiá 'o tatau mo au. 'E makatu'unga e fakalakalaka 'a e ngāue ni he'etau ngāue fakatahá. Tautau ai pē pe ko e hā ho uiui'i, 'oku fakafonu 'aki ia 'a e fa'ahinga faingamālie tatau ke fakahoko ha lelei 'o tatau mo ha'akú. Ko e me'a 'oku mahu'inga tahā ko e ngāue 'eni 'a e 'Eikí. Ko 'etau ngāue ko hono fai e lelei na'a Ne fai" ("This Is the Work of the Master," 71).
Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: "'Oku fuatotonu fēfē 'e ha taha hono uiui'i? 'Aki pē hono fakahoko e tokoni 'oku fekau'aki mo iá" ("Duty Calls," 43).
15. Vakai, 'Alamā 37:6.
16. "E 'Aonga ki Māmani ha Kau Ngāue Lelei," *Ngaahi Himi*, fika 155.
17. See *Tohi Tu'utu'uni Fika 2*; 3.3:3, 19.1.1, 19.4. "Okú fakafonu 'i he 'tokoni 'a e kakai tangata mo fafiné . . . pea mo e fānau, 'a hono fakahoko e ngāue 'a e 'Otuá" (*Gospel Principles* [2009], 163).
18. 'Ēpalahame 3:27.
19. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:5.
20. Vakai, Mōsaia 6:26.
21. "They, the Builders of the Nation," *Hymns*, no. 36.
22. Vakai, Molonai 7:48.

'i he loto'aki mo lī'oa. Ne nau "tuku
atu honau mālohí ki he ngāue"¹³ 'i he
ngaahi ta'u lahi kimu'a, pea 'oku nau
kei tuiaki pē, kimu'a, pea ki 'olunga.

'Io, 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi
uiui'i mahu'inga, ka 'oku mahu'inga e
uiui'i pe fatongia kotoa pē. Na'e pehē
'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, ko
ha palōfita mo e Palesiteni mālohō 'o e
Siasí: "Okú tau kau katoa 'i he ngāue
ma'ongo'ongá ni. . . . 'Okú mamafa
tatau pē homou tufakanga 'i homou
fatongiá pea mo hoku tufakanga 'i
hoku fatongiá." 'Okú 'ikai ha uiui'i ia 'i
he Siasí ni 'e si'isi' pe ta'e mahu'inga."¹⁴
'Okú mahu'inga 'a e uiui'i kotoa pē.¹⁵

Tau Ngāue/Tokoni

Tau tu'u hake 'i he tui, "o tuku atu
hotau mālohí ki he ngāue," pea teke 'a
e "ngāue mahu'ingá ni."¹⁶ Tau "hū ki
he kia mālohí," fakataha mo e fefine
faivelenga ko Tolofí. Tau ngāue he ko
e nofo-'a-kāinga.

Kapau 'okú ke fie 'ai ho'o pīsopé pe
palesiteni fakakoló ke fiefia, fai ange
ongo fehu'i ko 'ení "E founa fēfē ha'a-
ku tokoni?" "Ko e fē 'e fie ma'u 'e he 'Eikí
ke u tokoni a?" Ko e taimi te ne lotua ai
mo fakakaukau 'i homou ngaahi fatongia
fakafo'ituitui, fakafāfili, mo fakangāue,
'e ue'i ia ke ne fakahoko atu e uiui'i
totonú. Te ke ma'u ha tāpuaki 'o e
lakanga fakataula'eikí 'i hono vahe'i koé,
ke tokoni ke ke lava'i. 'E faitāpuekina
koe! 'Okú fie ma'u e mēmipa kotoa pē,
pea 'oku fie ma'u 'e he mēmipa kotoa pē
ha faingamālie ke ngāue pe tokoni ai.¹⁷

Ko Sisū Kalaisi 'a Hotau Fa'ifa'itaki'angá

Na'e foaki 'e Sisū Kalaisi, ko hotau
Fa'ifa'itaki'anga ma'ongo'ongá, 'a 'Ene
mo'ui ki he ngāue 'a 'Ene Tamaí. Na'e
loto fiemālie 'a Sisū, 'a ia na'e fili mo
pani 'i he kamata'angá he Fakataha
Lahi kimu'a pea toki fa'u 'a e māmaní
'aki 'Ene folofola, "Ko au 'eni, fekau'i
au."¹⁸ Na'e hoko mo'oni ai ko 'etau
tamaio'eiki kotoa 'i he'ene fai iá. Te tau
lava 'o ngāue tu'unga 'ia Sisū Kalaisi mo
e mālohi 'oku tau ma'u 'i He'ene Faka-
leleí. Te Ne tokoni'i kitautolu.¹⁹

'Okú ou 'ofa lahi atu ki he nī'ihī
'o kimoutolu 'oku 'ikai lava 'o ngāue
he lolotongá ni he Siasí 'i he founa
angamahení koe'uhí ko ha ngaahi
tūkunga fakafō'ituitui ka 'oku mo'ui mo
e laumālie fietokoni pe fiengāue. 'Okú
ou fakatauange 'e tāpuekina kimoutolu
'i ho'omou feingá. 'Okú ou toe fie faka-
haa'i foki 'eku hounga'ia kiате kinautolu
'oku nau fakahoko he uike kotoa ha
ngaahi uiui'i, kae pehē mo kinautolu
te nau tali he kaha'ú ha ui ke ngāue.

'Okú fakamahu'inga 'i 'a e tokoni mo e
feilaulau kotoa pē, tautautefito kiате Ia
'oku tau tauhi ki aí. 'E ma'u 'e kinautolu
kotoa 'oku ngāue e 'alo'ofa 'a e 'Otuá.²⁰

Tuku ke hoko 'a e ngāue ko 'etau
"moto" 'o tatau ai pē pe ko e hā hotau
ta'u motu'a pe tūkunga.²¹ Ngāue'i ho
fatongiá. Ngāue fakafafekau. Tokoni ki
ho'o fa'eé. Tokoni ki ha sola. Tokoni ki
ho kaunga'apí. Tokoni pē.

Fakatauange ke tāpuaki'i kitautolu
takitaha 'e he 'Eikí 'i he'etau feinga
ke ngāue mo hoko ko e kau muimui

Fai 'e 'Eletā Ronald A. Rasband

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Telia Na'a Ngalo 'Iate Koe

'Oku ou fakalotolahi'i kimoutolu ke mou fakamanatu'i, tautautefito ki he taimi 'o e fakatamakí, ha taimi ne ke ongo'i ai e Laumālié mo mālohi ai ho'o fakamo'oni; manatu'i 'a e fakava'e fakalaumālie kuo mou langa ai.

Mālō e lelei ki he ho'ataá ni kāinga. Kuo tāpuekina kitautolu he konifelenisí ni. Ko e fuofua ta'u ko 'eni 'eku hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā pea 'oku ou ongo'i loto fakatōkilalo mo'oni ai. Kuo hoko ia ko e ta'u 'o e ngāue lahi, tupulaki, mo e kole tāuma'u ki he'eku Tamai Hēvaní. Ne u ongo'i e ngaahi lotu poupu 'a e fāmili, ngaahi kaungāme'á, pea mo e kāingalotu 'o e Siasí he funga 'o e māmaní. Fakamālō atu 'i ho'omou manatu'i aú mo e ngaahi lotú.

Kuó u ma'u foki ha faingamālie ke fe'iloaki mo ha ngaahi kaume'a mamae, ko ha ni'ihí mei he ngaahi ta'u kuo hili pea tokolahi ne u toki fe'iloaki pē mo kinautolu. Na'á ku ongo'i ke teuteu 'eku lea ki he 'aho ní 'i he hili ha'aku tala-noa mo haku kaume'a mamae kuó u maheni mo 'ofa ai 'i ha ngaahi ta'u lahi.

Na'e fakahā mai 'e hoku kuangāme'á he'ema talanoá, 'oku sí'i faingata'a'ia. Ke faka'aonga'i 'ene lea pē 'a'aná, na'á ne ongo'i kuó ne foua ha "palopalema fakaetui" peá ne kole fale'i mai ai. Na'á ku ongo'i hounga'ia 'i he'ene teu vahe-vahe 'ene ongó mo e me'a na'e hoha'a ki ai mo aú.

Na'á ne fakahaa'i 'a 'ene faka'a-naua lahi ki he me'a na'á ne ongo'i

fakalaumālie kimu'á pea mo e me'a 'okú ne pehē he taimí ni 'oku mole mei ai. Na'á ku fakafanongo lelei 'i he'ema talanoá mo lotua fakamātoato ke 'ilo'i pe ko e hā 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke u lea 'akí.

Kae mahalo na'e hangē foki hoku kaungāme'á ko ha taha 'o kimoutolu, he'ene fai e fehu'i faka'ofa ko ia 'oku 'asi he hiva 'a e Palaimelí: "Tamai Hēvani, 'okú ke 'i ai mo'oni?"¹ Ko kimoutolu ko ia 'oku mou fai e fehu'i tatau ko 'ení, 'oku ou fie vahevahe mo kimoutolu 'a e fale'i ne u fai ki hoku kaume'á pea 'ofa 'e fakamālohia ho'omou tuí takitaha pea mo fakafo'ou ho'omou tukupā ke hoko ko ha ākonga loto'aki 'o Sisū Kalaisí.

Te u kamata 'aki 'eku fakamanatu atu ko e foha mo e 'ofefine koe 'o ha Tamai Hēvani 'ofa pea 'oku kei tatau ai pē 'Ene 'ofá. 'Oku ou 'ilo 'oku faingata'a ke manatu'i e ngaahi ongo'i 'ofa peheé 'i he taimi 'okú ke tofanga ai he ngaahi fefa'uhi pe faingata'a fakafo'ituitui, ta'e-fiemālié pe 'amanaki ta'ehokó.

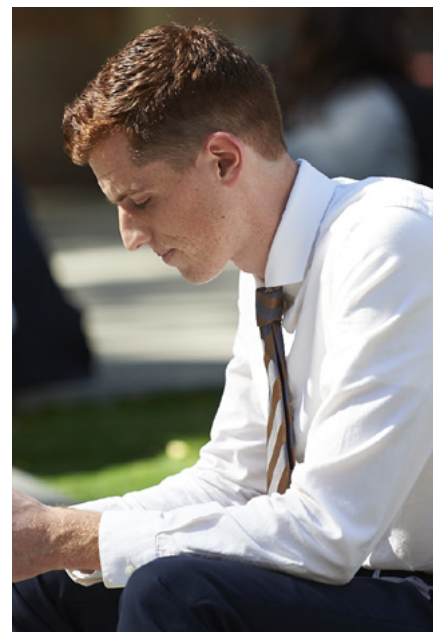
'Oku 'afio'i 'e Sisū Kalaisi hotau ngaahi faingata'a'ia mo e 'ahi'ahí. Na'á Ne foaki 'Ene mo'uí ma'atautolu. Na'e fakalilifu e ngaahi houa faka'osi 'Ene mo'uí, 'o mahulu ia 'i ha me'a pē te tau lava 'o fakakaukau atu ki ai, ka ko 'Ene feilaulau ma'atautolú takitaha, ko

e tumutumu ia hono fakahaa'i 'o 'o 'Ene 'ofa haohaoá.

He 'ikai lava 'e ha fehalaaki, angahala, pe ko 'etau filí, 'o liliu e 'ofa 'a e 'Otuá kiate kitautolú. 'Oku 'ikai 'uhinga ia 'oku fakanainai'i 'a e tō'onga angahalá, pe 'okú ne to'o hotau fatongia ke fakatomala he taimi 'oku hoko ai e angahalá. Kae 'oua na'a ngalo 'oku 'afio'i mo 'ofeina 'e he Tamai Hēvaní kimoutolu kotoa, pea 'okú Ne mateuteu ma'u pē ke tokoni.

'I he'eku fakakaukau ki he tu'unga hoku kaungāme'á, na'e 'alu hoku 'atamaí ki he poto ma'ongo'onga 'i he Tohi 'a Molomoná: "Pea ko 'eni, 'e hoku ongo foha, manatu, manatu, 'oku makatu'unga 'i he maka 'o hotau Huhu'í, 'a ia ko Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, kuo pau ke mo langa ai homo makatu'ungá; koe'uhí ka tuku atu 'e he tēvoló 'a 'ene ngaahi matangi mālohí, 'io, 'a 'ene ngaahi ngahaú 'i he 'ahiohió, 'io, ka fa'aki kiate kimoua 'a 'ene 'uha maká mo 'ene fu'u afā lahí, 'e 'ikai ma'u 'e ia ha mālohi kiate kimoua ke fusi hifo 'a kimoua ki he vanu 'o e mamahí mo e faingata'a'ia 'oku 'ikai hano ngata'angá, koe'uhí ko e maka kuo langa ai 'a kimouá, 'a ia ko e makatu'unga mālohi, 'a ia ko ha makatu'unga, kapau 'e langa ai 'a e tangatá, 'e 'ikai lava ke nau hinga."²

'Oku ou fakamo'oni atu 'oku 'ikai ha taha ia 'e fie nofo he "vanu 'o e mamahí mo e faingata'a'ia 'oku 'ikai

hano ngata'angá." Ka na'e ongo'i 'e hoku kaungāme'á 'okú ne mei a'u ki he tu'unga ko iá.

Ko e taimi na'á ku talatalifale ai mo ha ni'ihī fakafo'ituitui hangē ko hoku kaungāme'á, na'á ku vakai'i 'enau ngaahi fili ne fai 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú, 'a ia na'e iku ke ngalo ai 'iate kinautolu e ngaahi a'usia toputapú, pea nau vaivai mo veiveia ai. Na'á ku fakalotolahi'i kinautolu, hangē ko ia 'oku ou fai atu he taimi ní, ke mou fakamanatu'i, tautautefito ki he taimi 'o e palopalemá, ha taimi ne ke ongo'i ai e Laumālié mo mālohi ai ho'o fakamo'óní; manatu'i 'a e fakava'e fakalaumālie kuó ke langa aí. 'Okú ou palōmesi atu kapau te mou fai 'eni, 'o ta'ofi e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau langaki mo fakavia ho'omou fakamo'óní pe ko ia 'okú ne manuki'i ho'omou tuí, 'e foki mai 'a e ngaahi taimi mahu'inga ne tupulaki ai ho'omou fakamo'óní ki ho'omou manatú tu'unga 'i he lotu fakatōkilaó mo e 'aukaí. 'Okú ou fakapapau atu te ke toe ongo'i 'a e malu mo e fiefia 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Kuo pau ke tau 'uluaki fakamālohia fakalaumālie kitautolu pea toki fakamālohia kinautolu 'oku tau feohí. Fakalaululotoa ma'u pē e folofolá, pea manatu'i e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u 'i ho'o lau kinautolú. Kumi ha ngaahi ma'u'anga

mo'oni kehe, ka ke talangofua ki he fakatokanga ko 'eni mei he folofolá: "Ka 'oku lelei ke akonekina 'o *kapau* te nau tokanga ki he ngaahi akonaki 'a e 'Otuá."³ Alu ki he ngaahi fakatahá, tautautefito ki he houalotu sākalamēnití, pea ma'u e sākalamēnití mo fakafo'ou e ngaahi fuakavá, kau ai e palōmesi ke manatu'i ma'u pē 'a e Fakamo'uí kae 'iate kimoutolu ma'u ai pē Hono Laumālié.

Tatau ai pē pe ko e hā e fehālaaki kuo tau fai pe ko e lahi 'etau ongo'i ta'efe'ungá, te tau kei lava 'o tāpuaki'i mo hiki hake ni'ihī kehē. Ko 'etau tokoni kiate kinautolu 'i he anga faka-Kalaisí, 'e lava 'o tokoni ia ke tau ongo'i mo'oni 'i hotau lotó e 'ofa 'a e 'Otuá.

'Okú mahu'inga ke manatu'i e fale'i lelei 'oku 'i he tohi Teutalōnomé: "Tauhi 'i he fakamātoato ho laumālié, *telia na'a ngalo 'iate koe* 'a e ngaahi me'a kuo mamata ki ai 'a ho matá, pea telia na'a nau mahu'i mei ho lotó 'i he 'aho kotoa pē 'o ho'o mo'uí: ka ke ako 'aki ia ki ho ngaahi fohá, pea ki he fānau 'a ho ngaahi fohá."⁴

'Okú uesia ha ngaahi to'u tangata 'i he ngaahi fili 'oku tau faí. Vahevahe ho'o fakamo'óní mo ho fāmilí; pou-pou'i kinautolu ke nau manatu'i e ongo ne nau ma'u he taimi na'a nau fakatokanga'i ai e Laumālié 'i he'enau mo'uí pea hiki e ngaahi ongo ko iá 'i he'enau

tohinoá mo e hisitōlia fakatāutahá koe-'uhí 'o ka fie ma'u ha taimi, 'e hanga 'e he'enau ngaahi leá 'o fakamanatu ange e anga'ofa 'a e 'Eikí kiate kinautolú.

Te mou manatu'i, na'e foki 'a Nifai mo hono ngaahi tokouá ki Selusalema ke 'omi 'a e 'ū lau'i peleti palasa ne lekooti ai e hisitōlia honau kakaí, koe-'uhí ke 'oua na'a ngalo honau kuohilí.

'Ikai ngata ai, na'e fakatauhingoa 'e Hilamani 'i he Tohi 'a Molomoná hono ongo fohá ki he'enau "uluaki mātu'á" ke 'oua na'a ngalo 'iate kinaua e anga'ofa 'a e 'Eikí:

"Vakai 'e hoku ongo foha, 'oku ou faka'amu ke mo manatu ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. . . . Vakai kuó u 'ai kiate kimoua 'a e hingoa 'o 'etau 'uluaki mātu'á 'a ia na'e ha'u mei he fonua ko Selusalema; pea kuó u fai ia koe'uhí 'i ho'omo manatu'i homo hingoa, ke mo manatu'i ai 'a kinaua; pea 'i ho'omo manatu'i 'a kinauá, ke mo manatu'i ai 'a 'ena ngaahi ngāué; pea 'i ho'omo manatu'i 'ena ngaahi ngāué, ke mo 'ilo ai na'e lau mo tohi na'e lelei ia.

"Ko ia, 'e hoku ongo foha, 'oku ou faka'amu ke mo fai 'a e me'a ko ia 'oku lelei, koe'uhí ke lau 'o kau kiate kimoua, mo tohi foki, 'o hangē ko ia kuo lau mo tohi 'o kau kiate kinauá."⁵

'Okú ma'u 'e ha tokolahi he 'ahó ni 'a e tukufakaholo ko hono fakahingoa 'enau fānau ki he kau mo'u-nga'i-tangata he folofolá pe ko ha'anau ngaahi kui faivelenga, ko ha founa ke fakalotolahi'i ai kinautolu ke 'oua na'a ngalo honau tukufakaholó.

Na'e fakahingoa au 'i hoku fā'ele'i ko Lainolo A. Lasipeni. 'Okú hanga 'e hoku fakaikú 'o fakalāngilangi'i e laine tukufakaholo 'eku tamaí. Ko e 'uluaki mata'i tohi hoku hingoa lotó ko e A, na'e 'ai ia ke fakamanatu kiate au ke u faka'apa'apa'i e tukufakaholo Teni-ma'ake (Anderson) 'eku fa'eé.

Ko 'eku kui tolú ko Seni 'Enitasoni, mei Teni-ma'ake. Na'e taki 'e he 'Eikí 'i he 1861 ha ongo faifekau ki he 'api 'o Seni mo Ane Kefilini 'Enitasoni, pea na fakamatala'i ai kiate kinaua mo 'ena tamasi'i ta'u 16 ko 'Aniteluú 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí. Ko e kamata'anga ia 'o ha tukufakaholo

'o e tuí kuó u 'inasi ai mo hoku fāmilí. Na'e lau 'e he fāmilí 'Enitasoní e Tohi 'a Molomoná pea taimi nounou pē mei ai kuo nau papitaiso. 'I he ta'u hono hokó, ne talangofua e fāmilí 'Enitasoní ki he ui 'a e palōfitá ke nau kolosi 'i he tahi 'Atalanitiki 'o kau fakataha mo e Kāingalotú 'i 'Amelika Tokelau.

Me'apango, he ne si'i mālōlō 'a Seni 'i he folaú, ka na'e hoko atu hono uai'fi mo 'ena tamasi'i ki he Tele'a Sōlekí, 'o na tū'uta ki ai he 'aho 3 'o Sepitema 1862. Neongo 'ena faingata'a'ia mo e loto mamahí, ka na'e 'ikai teitei tuka 'ena tuí, pea na'e pehē pē ki he tui 'a ha tokolahi 'o hona hakó.

'Oku tautau ha tā valivali hoku 'ōfisí,⁶ ko ha fakamanatu fakafo'ofa ia 'o e fuofua fetaulaki 'eku ngaahi kuí mo e kau fuofua faifekau mateakí. 'Oku ou fakapapau'i he 'ikai ngalo hoku tukufakaholó, pea koe'uhí ko hoku hingoá, te u manatua ma'u pē honau tukufakaholo 'o e mo'ui faivelengá mo e feilaulaú.

'Oua na'a teitei ngalo, fehu'ia, pe ta'etokanga ki he ngaahi a'usia fakalaumālie fakafo'ituitui. Ko e palani 'a e filí ke takihala'i kitautolu mei he ngaahi fakamo'oni fakalaumālie, ka ko e faka'amu 'a e 'Eikí ke fakamāma'i mo fakakau kitautolu 'i He'ene ngāue.

Tuku mu'a ke u vahevahe atu ha sippinga 'o e fo'i mo'oni ko 'ení. 'Oku ou manatu'i lelei ha taimi na'a ku ma'u ai ha ue'i ko e tali 'o ha lotu tāuma'u. Ko e talí na'e mahino mo mālohi. Ka na'e 'ikai ke u ngāue leva ki he ue'i, pea 'osi atu ha vaha'ataimi, kuó u kamata fifili pe na'e mo'oni koā e me'a na'a ku ongo'i. 'Oku 'i ai hamou ni'hi mahalo

'Oku ui 'e 'Eletā Rasband e tā valivali ni ko ha "faka'ilonga 'okú ne fakamanatu" ange 'a e fuofua fetaulaki 'a 'ene ngaahi kuí mo e kau fuofua faifekau Māmongá.

kuo mou 'osi tō mo kimoutolu foki he fakatauvele kākā ko ia 'a e filí.

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, kuó u 'ā hake mo e potufofolo lelei ko 'ení 'i hoku 'atamaí:

"Ko e mo'oni, ko e mo'oni, 'oku ou pehē kiate koe, kapau 'okú ke holi ki ha toe fakamo'oni kehe, ke ke fakakaukau 'i ho 'atamaí ki he pō 'a ia na'a ke tangi ai kiate au 'i ho lotó. . . .

"Ikai na'a ku lea 'aki 'a e fiemālie ki ho 'atamaí 'i he me'a? Ko e hā mo ha toe fakamo'oni lahi hake te ke lava 'o ma'u 'i ha fakamo'oni mei he 'Otuá?"⁷

Na'e hangē ia ha folofola mai 'a e 'Eikí 'o pehē mai, "Lainolo, ne u 'osi talaatu e me'a 'oku fie ma'u ke ke faí. Fai leva ia!" Na'a ku hounga'ia mo'oni 'i he fakatonutonu mo e fakahinohino 'ofa ko iá! Na'e fakafiemālie'i leva au 'e he ue'i ko iá peá u lava 'o hoko atu, mo 'ilo'i 'i hoku lotó kuo 'osi tali 'eku lotú.

'Oku ou vahevahe 'a e a'usiá ni ke fakatāta'i 'a e lava ke vave 'ene ngalo 'i hotau 'atamaí, kae pehē ki he founga 'oku tataki ai kitautolu 'e he a'usia fakalaumālie. Kuó u ako ke fakamahu'inga'i e fa'ahinga momeniti peheé, "telia na'a ngalo 'iate au."

'Oku ou fai 'a e palōmesi ko 'ení ki hoku kaume'a mo kinautolu kotoa 'oku nau faka'amu ke fakamālohia 'enau tuí: 'i ho'omou mo'ui faivelenga 'aki e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí mo talangofua ki hono ngaahi akonakí, 'e malu'i ho'o fakamo'oni, pea 'e tupulaki ia. Tauhi e ngaahi fuakava kuó ke fakahokó, tatau ai pē pe ko e hā 'oku fai 'e kinautolu 'oku mou feohí. Hoko ko ha mātu'a, tokoua mo e tuofāfine, kui, mehikitanga, fa'ētangata, mo e kaungāme'a 'o fakamālohia e ni'hi 'oku mou 'ofa a'aki ho'omou fakamo'oni fakafo'ituitui mo hono vahevahe 'o e ngaahi a'usia fakalaumālie. Faivelenga mo tu'u ma'u, neongo ka 'ohofi 'e he ngaahi matangi 'o e veiveiua ho'o mo'ui 'i he ngaahi tō'onga 'a e ni'hi kehé. Fekumi ki he ngaahi me'a koē te ne langaki mo malu'i fakalaumālie koē. Fakamama'o mei he ngaahi foaki loi 'oku fa'a ui ko e "mo'oni" 'oku takihala, pea manatu'i ke lekooti ho'o ngaahi ongo 'o e "ofā, fiefiá, melinó, mo e kātaki fuoloá, angavaivaí, angalelei mo e tuí, angamaluú, [mo e] [fa'a kātaki]."⁸

'I he lolotonga ko ia 'o e ngaahi matangi mālohi taha 'o e mo'ui, 'oua na'a ngalo ho tofi'a fakalangi ko e foha pe 'ofefine 'o e 'Otuá pe ko ho iku'anga ta'engata ke ke foki 'o nofo mo la 'i ha 'ahó, 'a ia 'e mā'olunga hake ia 'i ha toe me'a 'e foaki atu 'e he māmaní. Manatu'i e ngaahi lea vaivai mo mālie 'a 'Alamaá: "Pea ko 'eni, vakai 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'e hoku kāinga, kapau kuo mou ongo'i ha liliu 'i homou lotó, pea kapau kuo mou fie hiva 'aki 'a e hiva 'o 'ene 'ofa huhu'i, 'oku ou fie fehu'i atu, pe 'oku mou lava 'o ongo'i pehē he taimí ni?"⁹

'Oku ou tautapa heni kiate kinautolu kotoa 'oku ongo'i ke malu'i 'enau tuí: 'oua 'e mo'ui ngalo! Kātaki, 'oua na'a ngalo!

'Oku ou fakamo'oni ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita 'a e 'Otuá. 'Oku ou 'ilo'i na'a ne mamata ki he 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, 'o hangē ko 'ene hiki 'i he'ene lea pē 'a'aná. 'Oku ou fakamālō 'i he 'ikai ngalo 'iate ia ke ne hiki e a'usia ko iá, ke tau 'ilo kotoa ai 'ene fakamo'oni.

'Oku ou fai ha fakamo'oni molu-malu 'o kau ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí. 'Okú Ne mo'ui; 'oku ou 'ilo'i 'okú Ne mo'ui pea ko e 'ulu Ia ki he Siasí ni. 'Oku ou 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ni 'iate au pē, 'o tau'atāina mei he toe le'o pe fakamo'oni 'a ha taha kehe, pea 'oku ou fakatauange he 'ikai teitei ngalo 'iate kimoutolu e ngaahi mo'oni ta'e-ngata toputapú—kae mahu'inga tahá, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kitautolu 'o e Mātu'a Fakalangi 'ofá, ko Hona finangaló pē 'a 'etau fiefia ta'engatá. Ko 'eku fakamo'oni ia ki he ngaahi mo'oni ko 'ení, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Lotu 'a ha Kí'i Tamasi'i," *Children's Songbook*, 12.
2. Hilamani 5:12.
3. 2 Nifai 9:29; toki tñaki atu e fakamamafá.
4. Teutalōnome 4:9; ko e tñaki atu 'a e fakamamafá.
5. Hilamani 5:6-7.
6. Na'e tā e fuofua tataú 'e Christen Dalsgaard 'i he 1856. Ko e tā valivali hoku 'ōfisí ko ha tatau ia na'e fa'u 'e Arnold Friberg 'i he 1964.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:22-23.
8. Kalētia 5:22-23.
9. 'Alamā 5:26.

Fai 'e 'Eletā Evan A. Schmutz
'O e Kau Fitungofulú

'E Holoholo'i 'e he 'Otuá 'a e Lo'imata Kotoa pē

'I he'etau fakahaa'i 'etau tui ki he Fakamo'uí, te Ne hiki hake mo fua kitautolu lolotonga hotau ngaahi faingata'á, kae me'a tēpuú, ko 'Ene fakamo'uí kitautolu 'i he pule'anga fakasilesitiale.

Ko ha kongia ia e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'a 'Ene tuku ke tau fe'ao mo e mamahí 'i he'etau fononga fakamatelié.¹ Neongo 'ene faka-mamahi e tō kehekehe mai e faingata'á kiate kitautolú, ka te tau lava 'o fiamālie 'oku tau mamahi mo fefa'uhi kotoa pē mo e faingata'á neongo pe 'oku lahi pe si'isi'i. 'Oku ou lotua 'e tataki kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki ha mahino lahi ange 'oku pau ke hoko ai 'eni.

'I he'etau vakai ki he ngaahi a'usia faingata'a 'o e mo'uí mei he tafa'aki e tui kia Kalaisí, te tau 'ilo ai 'oku 'i ai ha taumu'a faka'otua 'o 'etau mamahí. 'E lava ke a'usia 'e he kau faivelengá e mo'oni 'o e na'ina'i ngali angakehe ko 'eni 'a Paulá. Na'á ne tohi 'o pehē, "Pea kapau 'e *mamahi* 'a kimoutolu koe'uhi ko e mā'oni'oni, 'oku mou monū'ia."² 'I he'etau 'ai hotau "lotó ke 'ilo'í,"³ te tau fakatupulaki ai 'etau fakatou malava ke fuesia lelei hotau ngaahi faingata'á pea ako mo sivi'i ai kitautolu. 'Oku 'omi 'e he fa'ahinga mahino peheé ha tali ki he fehu'i tu'ulua ko 'eni "Ko e hā 'oku hoko ai e koví ki he kakai lelef?"

Kuo a'usia 'e he taha kotoa 'oku fakafanongo mai he 'aho ní, ha tu'unga

'o e ongo'i ta'elatá, lotofó'í, mamahí pe faingata'a'ia. Ka 'ikai e "mata 'o e tuí"⁴ pea mo ha mahino ki he mo'oni ta'engata, 'oku tau 'ilo'í 'e lava 'e he mamahi mo e faingata'a'ia 'oku tau foua 'i he matelié, 'o fakafe'atungia'i pe fakapuliki 'a e fiefia ta'engata 'o e 'ilo'í ko e palani mā'ongo'onga 'etau Tamai Hēvaní, ko e palani ta'engata *mo'oni ia* 'o e fiefiá. 'Oku 'ikai ha toe founga kehe ke ma'u 'aki e fiefia kakató.⁵

'Oku fakaafe'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau tali 'i he loto tui hotau ngaahi faingata'a makehé, kae lava ke tau utu e ngaahi tāpuakí mo ma'u 'a e 'ilo he 'ikai ha founga ia ke toe ma'u ai. 'Oku fakahinohino'i kitautolu ke tau tauhi e ngaahi fekaú 'i he taimi mo e tūkunga kotoa pē, he "ko ia ia 'okú ne faivelenga 'i he faingata'á, 'oku lahi ange 'a 'ene totongí 'i he pule'anga 'o e langí."⁶ Pea hangē ko ia 'oku tau lau 'i he folofolá, "Kapau 'okú ke loto-mamahi, ui ki he 'Eiki ko ho 'Otuá 'aki 'a e lotu tāuma'u, koe'uhi ke fiefia 'a homou laumālie"⁷

Na'e 'ikai fo'ou ki he 'Aposetolo ko Paulá ia e me'a ko e faingata'a, ko ia na'á ne to'o mai 'ene a'usiá ke ako'i mālohi mo lelei ai e akonaki ta'engata 'oku toki hoko mai pē he taimi 'oku tau 'ūkuma lelei ai he fa'a kātakí. Na'á ne pehē, "He ko homau mamahi ma'a-ma'á ni, 'a ia 'oku 'osingofuá, 'okú [ne] fakatupu ma'amautolu 'a e lelei 'oku lahi hake fakamanavahē 'aupito pea mamafa mo ta'engata"⁸ Ko hono fakalea 'e tahá, te tau lava 'o 'ilo'í he uhouhonga hotau ngaahi faingata'á, kuo tuku mai 'e he 'Otuá ha pale ta'engata ke fetongi 'aki.

Ko e malava ko ia 'e Paula 'o ui 'a e ngaahi faingata'á, fakatangá pea mo e mamahí ko ha "mamahi ma'ama'á," 'okú ne fufuu'i 'e ia e lahi 'o 'ene faingata'a'ia, 'a ia na'á ne pehē na'e folo hifo 'e he 'ilo ta'engata ki he ongoongoleléi. Na'e hanga 'e he tui 'a Paula kia Sīsū Kalaisí 'o 'ai ke ngali faingofua e me'a kotoa pē. Na'e tu'o nima hono kaumaea'i ia, tu'o tolu 'aki e 'akau, tu'o taha hono tolomaka'i, tu'o tolu 'ene fakaevaha; pea fa'a mei tāmata'i melemo 'e ha kau kai-ha'a mo ha kau taki loi; na'á ne mamahi 'i he ongosiá mo e faingata'á, fiekaia mo e fieinuá, pea mo hono fakahū pōpula 'i he momokó mo e telefua.⁹

Kuo tautapa ha tokolahi 'o kitautolu ki he 'Otuá ke to'o atu hotau faingata'a'ia pea 'i he taimi 'oku 'ikai hoko mai ai e fiamālie 'oku tau feinga ki aí, 'oku tau hehema leva ke fakakaukau 'oku 'ikai ke Ne fanongo mai. 'Oku ou fakamo'oni, neongo e ngaahi momeniti ko iá, 'okú Ne fanongo mai ki he'etau ngaahi lotú, pea 'oku 'i ai ha 'uhinga 'okú Ne tuku ai ke hokohoko atu 'etau faingata'a'ia,¹⁰ pea te Ne tokoni mai ke tau fuesia ia.¹¹

I ha potu folofola ongo, na'e fakamanatu mai ai 'e Paula 'a e "talatala" i hono kakanó na'e fakatupu mamahi kiate iá pea na'e tupu ai 'ene tū'ulutui tu'o tolu 'o kole ki he 'Eikí ke Ne to'o atu kinautolu. I hono tali 'e he 'Eikí e lotu 'a Paulá, na'e 'ikai ke ne to'o 'e ia e faingata'á, ka na'á ne 'oange ha nonga mo ha mahino ki hono lotó, "Ko 'eku tokoní 'e lahi ma'au: he kuo fakakakato 'eku mālohí 'i ho'o vaivaí." I he mahino fo'ou ko iá, na'e lava ai 'a Paula 'o tali mo hounga'ia 'i he faingata'a na'á ne fouá. Na'á ne pehē, "Ko ia te u fiefia . . . 'i [hoku] vaivaí, koe'uhi ke nofo'ia au 'e he mālohi 'o Kalaisí."¹²

I he'etau ma'u ko ia e 'ilo ta'engata ko 'ení 'i he'etau mo'uí, 'oku tupulaki ai 'etau malava 'o kātaki ki he iku'angá, 'oku tau ako ai ke tokoní 'a kinautolu 'oku fie ma'u tokoní,¹³ pea 'oku tau fakahounga'i mo fakahaa'i ai ha fakafeta'i he ngaahi a'usia kuo tuku 'e he 'Otuá ke tau fouá ke ako'i ai kitautolu 'i he hala 'o e mo'ui ta'engatá.

I he'etau ngāue neongo e 'ahi'ahí, 'e ala faingata'a ke tau sio ki hotau ngaahi 'ahi'ahí ko ha ngaahi pou fakailonga 'o hotau hala fononga

fakatāutaha 'i he tu'unga faka-ākongá. Pea tatau ai pē pe te tau 'i he tele'a fakapo'uli 'o e lotu fo'i pe ko e hala 'o e fiefiá, 'e lava ke hoko ko ha tāpuaki 'etau ako mo ongo'i ha manava'ofa ki he faingata'a'ia 'o e ni'ihí kehé.

I ha konifelenisi fakasiteiki kimui ni ne vahe mai, ne u 'alu ai ki he 'Otu Filipainí, pea ne u lotu mamahi he'eku 'ilo ki he me'a ne hoko kia Misa Tanielá 'Apilatá. Na'e papitaiso 'a 'Apilata mo hono uai'fi 'i he 1974. Na'á ne tali 'a e ongoongolelé peá na sila 'i he temipalé. Hili iá, ne 'i ai ha'ana fānau faka'ofa'ofa 'e toko nima. I he 'aho 7 'o Siulai 1997, lolotonga e palesiteni siteiki 'a Misa 'Apilatá, na'e vela honau ki'i 'api nofo'angá. Na'e hanga 'e he foha lahi 'o 'Apilatá ko Maikolo, 'o fakahaofi 'ene tamaí pea toho mai ki tu'a mei he fale velá, ka ne toe foki ki he falé ke fakahaofi mo e ni'ihí kehé. Ko e taimi fakamuimitaha ia ne mamata ai 'a 'Apilata ki hono fohá. Na'e si'i mālōlō 'i he velá e uai'fi 'o 'Apilata ko Tōminiká pea mo 'ena fānau kotoa 'e toko nimá.

Ko e fo'i mo'oni ko ia neongo na'e fakahōifua e mo'ui 'a 'Apilatá ki he 'Otuá he taimi na'e hoko ai e faingata'á,

ka na'e 'ikai ta'ofi ai e faingata'á ia pe te ne hao ai mei he mamahi ne muiaki maí. Ka na'e hanga 'e he'ene *faivelenga* 'i hono tauhi 'ene ngaahi fuakavá mo fakahaa'i 'ene tui kia Kalaisí, 'o 'oange kiate ia ha lotu fakapapau 'i he talá'ofa te ne toe fakataha mo hono uai'fi pea mo hono fāmilí. Na'e hoko e 'amanaki lelei ko iá ko ha taula ki he'ene mo'uí.¹⁴

'Oku hoko 'a 'Apilata he taimí ni ko e pēteliake 'o e siteikí pea lolotonga 'eku 'a'ahi ko 'ení, na'e fakafē'iloaki mai 'e 'Apilata hono uai'fi fo'ou kiate au, ko Saimonita kae pehē ki hono ongo foha ko Lafaele mo Tanielá. Ko e mo'oni 'oku lava pea 'e hanga 'e Sīsū Kalaisí 'o "nono'o e lotu mafesí."¹⁵

I he'eku vahevahe e talanoa kia 'Apilatá, 'oku ou tokanga ki he malava 'e he lahi fau e molé 'o fakatupu ha fakakaukau 'a ha ni'ihí 'oku fu'u si'i fau honau mamahí 'onautolu mo honau faingata'a'ia, 'i hono fakahoa atú. 'Oua mu'a na'á ke fakahoa ia, ka ke feinga ke ako mo faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni ta'engatá 'i ho'o foua e ngaahi ha'aha'a 'o ho ngaahi faingata'á.

Tuku mu'a ke u lea fakatāutaha atu kiate kimoutolu—"a kimoutolu kotoa

pē 'oku feinga mo māfasiā¹⁶—fēfē ke u fokotu'u atu ko ho'o ngaahi fefa'uhi fakatāutahā, ho'omou ngaahi mamahi fakafō'ituitui mo e ngaahi faingata'a ia kotoa pē, 'oku 'osi tokaima'ananga ki ai 'etau Tamaí Hēvaní mo hono 'Aló. Lototo'a! Tui! Peá ke tui ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá!

'Oku kau he taumu'a mo e misiona 'a Sisū Kalaisí, 'a 'Ene "to'o kiate ia 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi mahaki 'oku mo'ua ai hono kakaí, 'o ne "to'o kiate ia 'a honau ngaahi vaivaí," pea te Ne "tokoni'i ai 'a hono kakaí 'o fakatatau ki honau ngaahi vaivaí."¹⁷

Ke ma'u kakato e ngaahi me'afoaki ko 'eni kuo foaki ta'etotongi mai 'e hotau Fakamo'ui, kuo pau ke tau ako ko e faingata'a—iate ia pē—'oku 'ikai ke ne foaki pe ako'i mai 'e ia ha me'a 'oku tu'uloa hono mahu'ingá kae 'oua kuo tau ako mo'oni mei hotau ngaahi faingata'a 'o fakafou 'i hono fakahaa'i 'etau tui.

Na'e vahevahe mai 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele 'a e me'a na'a ne ako mei hono ngaahi faingata'a, 'o ne pehē:

"'Oku 'i ai ha ngaahi faingata'a, 'i hono 'ūkuma lelei, 'e lava ke hoko ia ko ha me'a faka'e'i'eiki. . .

. . . 'Oku kau 'i hono 'ūkuma lelei 'a 'etau angamalū fe'unga lolotonga hotau mamahi, ke tau ako mei he'etau ngaahi a'usia mahu'ingá. 'Oku 'ikai leva ke tau foua noa pē 'a e ngaahi me'a ni, ka kuo pau ke nau foua kitautolu 'i ha ngaahi founa te ne fakamā'oni'oni' kitautolu."¹⁸

Kuó u mātā 'i he mo'ui 'a ha tokolahia pea 'i he tā-sīpinga 'a e nī'hi kehé, 'a hono 'omi 'e hono fakahaa'i ha tui mālohi mo tu'uloa kia Sisū Kalaisi mo 'Ene ngaahi tala'ofá, ha 'amanaki lelei 'oku paú ki ha ngaahi me'a lelei ange ke hoko mai. 'Oku hanga 'e he 'amanaki lelei pau ko 'ení, 'o fokotu'u ma'u kitautolu, pea 'omi e ivi mo e mālohi 'oku tau fie ma'u ke tau 'ūkuma aí.¹⁹ 'I he'etau fakafehokotaki ko ia 'etau mamahi ki ha taumu'a pau 'i he mo'ui fakamatelié kae tautefito ki he pale 'oku fakatatali mai kiate kitautolu 'i ha ngaahi feitu'u fakalangí, 'e tupulaki leva 'etau tui kia Kalaisí pea tau ma'u ha fiamālie 'i he'etau mo'ui.

'Oku tau lava leva 'o sio atu ki he maama 'i he mui'i tñanoló. Kuo ako'i mai 'e 'Eletā Sefilī R. Hōlani 'o pehē: "'Oku 'i ai mo'oni ha maama 'i he mui'i tñanoló. Ko e Maama 'o e Māmaní, ko e Fetu'u Ngingila 'o e Pongipongí, ko e maama 'oku 'ikai hano ngata'anga pea he 'ikai toe fakapo'ulí.' [Mosaia 16:9]. Ko e 'Alo Tonu pē Ia 'o e 'Otuá."²⁰

Te tau lava 'o ma'u ha ivi he'etau 'ilo'i 'oku fakataimi pē 'a e ngaahi a'usia faingata'a 'o e mo'ui ko 'ení—na'a mo e ngaahi pō kaupō'uli tahá, 'e iku pē ia ki he mafoa mai e atá.

'I he hiliange 'a e me'a kotoa pē pea kuo tau katekina e ngaahi me'a kotoa pē 'i he tui kia Sisū Kalaisí, 'oku tau ma'u e tala'ofa ko ia 'e "holoholo 'e he 'Otuá 'a e lo'imata kotoa pē mei [hotau] matá."²¹

'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otua ko 'etau Tamaí pea mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, pea 'okú Na tauhi 'Ena ngaahi tala'ofaá. 'Oku ou fakamo'oni 'oku fakafe'i kitautolu 'e he Fakamo'ui ke tau ha'u 'o ma'u 'Ene Fakalelei. 'I he'etau fakahaa'i 'etau tui kiate Iá, te Ne lava 'o hiki hake mo fua kitautolu lolotonga hotau ngaahi faingata'a, kae me'a tēpuú, ko 'Ene fakamo'ui kitautolu 'i he pule'anga fakasilesitalé. Tuku mu'a ke u fakafe'i kimoutolu ke mou ha'u kia Kalaisi, kātaki fuoloa 'i he tui, hoko 'o haohaoa 'iate Ia pea ma'u 'a e fiefia haohaoa 'iate Ia. 'I he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Sēnesi 3:16–19.
2. 1 Pita 3:14; toki tñaki atu e fakamamafá.
3. Mōsaia 12:27.
4. 'Eta 12:19.
5. Vakai, 3 Nifai 28; 2 Nifai 31:19–21.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:2.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:29.
8. 2 Kolinitō 4:17.
9. Vakai, 2 Kolinitō 11:23–27.
10. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7–8; 122.
11. Vakai, Mōsaia 24:12–15.
12. Vakai, 2 Kolinitō 12:7–9.
13. Vakai, Mōsaia 4:16.
14. Vakai, 'Eta 12:4.
15. 'Isaia 61:1; vakai foki ngaahi veesi 2–3.
16. Mātiu 11:28.
17. 'Alamā 7:11–12.
18. Neal A. Maxwell, "Enduring Well," *Liahona*, Apr. 1999, 12.
19. Vakai, 'Eta 12:4.
20. Jeffrey R. Holland, "An High Priest of Good Things to Come," *Liahona*, Jan. 2000, 42.
21. Fakahā 7:17; vakai foki, Fakaha 21:4.

Fai 'e 'Eletā K. Brett Nattress

'O e Kau Fitungofulú

'Ikai ha Fiefia Lahi Ange he 'Ilo'i 'Oku Nau 'Ilo Ki ai

'Oku 'ikai ke u 'ilo pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a he māmani ko 'enī te ne lava ke 'omi ha fiefia mo e nēkeneka lahi ange ka ko hono 'ilo'i ko ia 'oku 'ilo 'etau fānaú ki he Fakamo'uí.

Ekāinga, ne u toki fakalaulauloto kimu'i ni ki he fehu'i ko 'enī: "Kapau ko e me'a kotoa pē 'oku 'ilo 'e ho'o fānaú ki he ongoongolelei ko e ma'u meiate koe kae 'ikai mei ha toe feitu'u kehe—ko e hā nai e lahi 'o e me'a 'oku nau 'iló?" 'Oku kaungatonu e fehu'i ko 'enī kiate kinautolu 'oku 'ofa, ako'i mo tākiekina 'etau fānaú.

'Oku 'i ai nai ha me'a'ofa ma'ongo-onga ange 'e lava ke tau foaki ki he'e-tau fānaú, 'e lahi ange he manatu ko ia 'oku tōkaki ki honau lotó 'oku tau 'ilo 'oku mo'ui hotau Huhu'i? 'Oku nau 'ilo nai e me'a 'oku tau 'iló? Kae mahu'inga angé, kuo nau 'ilo'i nai 'iate kinautolu pē 'okú Ne mo'ui?

'I he'eku kei síí, ko au pē tamasi'i na'e faingata'a taha ke tauhi he'eku fa'éé. Ne u fu'u longomo'ui 'au'upito. Na'e talamai 'e he'eku fa'éé ko e me'a na'e manavasi'i taha ki aí, na'a 'ikai ke u mo'ui 'o fu'u lahi. Ne u fu'u longomo'ui 'aupito.

'Oku ou manatu'i he'eku kei tamasi'i, ne u tangutu ai mo homau fāmilí 'i ha houalotu sākalamēniti. Ne toki ma'u mai e folofola fo'ou 'eku fa'éé. Na'e 'i ai e ngaahi tohi folofolá kotoa 'i he fu'u tohi lahi pē taha, pea na'e 'i lotu

mālie ha 'ū peesi ne laine'i ke hiki ai ha fakamatala.

Lolotonga e lotú, ne u kole ange ke 'omi ke u to'oto'o 'ene folofolá. Na'a ne pehē te u lotu 'apasia ai ko ia na'a ne paasi mai he seá ke a'u mai kiate au. 'I he'eku faka'aonga'i 'ene folofolá, ne u fakatokanga'i na'a ne hiki ha ki'i tohi fakatātaha he kongá ki he fakamatalá. Ke toe mahino ange 'ene taumu'á, kuo pau ke u talaatu ko e fika ua au 'i he fānaú 'e toko ono pea ko hoku hingoá ko Peleti. Na'e tohi'i he'eku fa'éé 'aki

ha peni kula, ha fo'i taumu'a pē 'e taha: "Kātaki'i 'a Peleti!"

Tuku mu'a ke u talanoa atu ha'amaulau folofola fakafāmilí ke fakamo'oni'i mo tokoni 'i hono fakamahino'i atu e faingata'a ne fe'ao mo 'eku mātu'á hono tauhi homau fāmilí. 'I he pongipongi kotoa pē, na'e lau ai 'e he'eku fa'éé 'a e Tohi 'a Molomoná ki homau fāmilí lolotonga e kai pongipongí. 'I he taimi ko 'enī, ne ma tangutu fakalongolongo pē mo hoku ta'okete ko Tēvitá ka na'e 'ikai ke ma 'apasia. Ko hono mo'oni, na'e 'ikai ke ma fanongo kimaua. Ne ma lau 'a e tohi na'e 'asi he 'ū puha silioó.

Faifai 'i he pongipongi 'e taha, ne u pehē ke u lea ange ā ki he'eku fa'éé. Ne u talaange, "Fine'eiki, ko e hā 'okú ke fai mai ai 'enī? Ko e hā 'okú ke lau ai e Tohi 'a Molomoná he pongipongi kotoa?" Ne u fai ange ha lea 'oku ou toe ongo'i mā ai. Ko hono mo'oni, 'oku 'ikai ke u tui ne u lava 'o lea pehē. Ne u talaange, "Fine'eiki, 'oku 'ikai ke u fanongo atu!"

Na'e hoko 'ene tali anga'ofa ma'i ko ha momeniti ne liliu ai 'eku mo'ui. Na'a ne talamai, "Foha, ne u 'i ha fakataha na'e ako'i mai ai 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lau folofolá. 'I he fakatahá, ne u ma'u ai ha tala'ofa kapau te u lau e Tohi 'a Molomoná ki he'eku fānaú he 'aho kotoa pē, he 'ikai mole 'eku fānaú." Na'a ne sio fakahangatonu mai kiate au 'i he lotu fakapapau peá ne pehē mai, "Pea he 'ikai ke u tuku ke ke mole!"

Na'e mahuhuhuhu hoku lotó he'ene ngaahi leá. Neongo 'eku fakakiná, ka na'e mahu'inga ke fakahaofi au! Na'a ne ako'i mai ha mo'oni ta'engata ko e foha au 'o ha Tamai Hēvani 'ofa. Ne u 'ilo ai neongo pe ko e hā hoku tūkungá, ka na'a ku mahu'inga. Ko ha momeniti haohaoa 'eni ki ha ki'i tamasi'i na'e 'ikai haohaoa.

'Oku ou honga'ia ta'engata ki he'eku fa'é 'angeló kae pehē ki he kau 'āngelo kotoa pē 'oku nau 'ofa hao-haoa he'enau fānaú neongo e 'ikai ke nau haohaoa. 'Oku ou tui pau, ko e hou'eiki fafine kotoa pē—pea te u ui kinautolu ko ha "kau 'āngelo"—ko ha ngaahi fa'é kinautolu 'i Saione, tatau ai pē pe 'oku nau mali pe fanau, lolotonga e mo'ui fakamatelié ni.

Na'e pehē 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakī he ngaahi ta'u kuohilī: "Ko e tu'unga fakafa'e'e, ko e ofi taha ia ki he tu'unga fakafatu'a. Ko e ngāue mā'olunga mo mā'oni'oni taha ia ke fai 'e he fa'ahinga 'o e tangatā. 'Oku tupu mei he'ene fakapa'apa'i e uiui'i mo e ngāue mā'oni'oni ko 'enī, 'a 'ene ofi hake ki he kau 'āngelō."¹

'Oku ou hounga'ia ko ha kau 'āngelō 'i he Siasī 'oku nau fakahaa'i mālohi mo loto'ofa mai e mo'oni ta'engatā ki he fānau 'a e Tamai Hēvani.

'Oku ou fakafeta'i ko e me'a'ofa 'o e Tohi 'a Molomonā. 'Oku ou 'ilo 'oku mo'oni ia! 'Oku 'i ai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisī. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i ha taha 'okū ne lau faivelenga fakaho e Tohi 'a Molomonā 'i he loto fakamātoato mo e tui kia Kalaisi, kuo mole 'ene fakamo'oni pe te ne hē. 'Oku hanga 'e he tala'ofa fakakikite 'a Molonai, 'oku 'omi 'a e kī ki hono 'ilo 'o e mo'oni 'o e me'a kotoa pē—kau ai e malava ke 'ilo'i e lelei mo e kovī pea fakahi'ehi mei he fakatauvele 'a e fili. (Vakai, Molonai 10:4–5.)

'Oku ou fakafeta'i foki ko ha Tamai Hēvani 'ofa pea mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisī. Na'e 'omi 'e he Fakamo'ui 'a e sīpinga haohaoa 'o e founa ke mo'ui ai 'i ha māmani ta'ehaohaoa mo

ta'angatonū. "Oku tau 'ofa kiate ia, koe'uhi ko 'ene tomu'a 'ofa mai kiate kitautolū" (1 Sione 4:19). 'Oku ta'e-fakatatau 'Ene 'ofā. Ko Ia hotau kaume'a mamae tahā. Na'ā Ne tauta'a ko e "ta'ata'a na'e tō 'i he tulutā lahi" koe'uhī ko kitaua (Luke 22:44). Na'ā Ne fakamolemole'i e me'a ne ngalingali he 'ikai lava fakamolemole'i. Na'ā ne 'ofa 'iate kinautolu ne 'ikai 'ofa'i. Na'ā Ne fai 'a ia he 'ikai lava 'e ha taha matelie 'o fa'i: Na'ā Ne fai e Fakalelei ke ikuna'i e ngaahi maumau-fonō, mamahi pea mo e mahamahaki e fa'ahinga kotoa 'o e tangatā.

Tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisī, te tau lava 'o ma'u ai e tala'ofa neongo pe ko e hā hotau ngaahi faingata'ā, te tau lava 'o ma'u ma'u ai pē ha 'amanaki lelei 'iate Ia "okū ne māfima'i ke fakamo'ui" (2 Nifai 31:19). Te tau lava 'o ma'u 'a e fiefiā, nongā, nēkenekā pea mo e mo'ui ta'engatā tu'unga He'ene Fakalelei.

Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peekā: "Makehe mei he ki'i tokosi'i ne kau mo e foha 'o e mala'ia, 'oku 'ikai ha tō'onga mo'ui, ma'unimā, angatu'u, maumau-fono, hē mei he mo'oni, pe fa'ahinga hia ia 'e ta'ofi mei ai e tala'ofa 'o e fakamolemole'i kakatō. Ko e tala'ofa 'eni 'o e fakalelei 'a Kalaisī."²

Ko e taha e ngaahi me'a fisifisimu'a taha kuo hoko 'i he hisitōlia 'o e tangatā,

ko e 'a'ahi ko ia 'a e Fakamo'ui ki he kakai ne nau nofo'i e ongo 'Amelikā he kuonga mu'ā. Fakakaukauloto angē pe na'e fēfē nai kapau ne ke 'i ai. 'I he'eku fakalaululoto ki He'ene tauhi 'ofa mo e tokanga ki he Kāingalotu ne fakataha mai ki he temipalē, ne u fakakaukauloto ai ki he fānau 'oku ou 'ofa lahi fau ai. Kuó u feinga ke 'ilo'i pe ne u mei ongo'i fēfē nai ke sio atu ki he'ema fānau 'oku nau mātā tonu e Fakamo'ui 'i He'ene fakaafe'i kinautolu ke nau ō ange kiate Iā, ke mātā tonu e mafao mai e to'u-kupu 'o e Fakamo'ui, ke tu'u he tafa'aki kae ala e fānau kotoa ki hono nimā mo hono va'e pea nau tu'u 'o fakamo'oni 'okū Ne mo'ui! (Vakai, 3 Nifai 11:14–17; vakai foki, 17:21; 18:25.) Ke fanongo ki ha pehē mai 'etau fānau, "E Mami mo Teti, ko Ia ē!"

'Oku 'ikai ke u 'ilo ha me'a he māmanī te ne 'omi ha fiefia lahi ange ka ko e maheni ko ia 'etau fānau pea mo e Fakamo'ui, pea nau 'ilo e me'a ke nau "sio ki ai ke ma'u ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalā." Ko e 'uhinga ia 'oku "tau malanga 'aki [ai] 'a Kalaisī" mo tau fakamo'oni 'a Kalaisī (2 Nifai 25:26).

- Ko e 'uhinga ia 'oku tau lotu fakataha ai mo 'etau fānau he 'aho kotoa pe'e.

- Ko e 'uhinga ia 'oku tau lau ai e folofolá mo kinautolu he 'aho kotoa peé.
- Ko e 'uhinga ia 'oku tau ako'i ai kinautolu ke nau tokoni ki he níihi kehé, ke nau lava 'o ma'u e ngaahi tāpuaki ko hono 'ilo'i ko hai kinautolu he taimi 'oku nau tokoni'i ai e níihi kehé (vakai, Ma'ake 8:35; Mosaia 2:17).

'Eletā Dale G. Renlund

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he'etau mateaki'i e fanga ki'i sippinga faingofua ko 'eni 'o e tu'unga fakaākongá, 'oku tau fakaivia ai 'etau fānaú 'aki e 'ofa 'a e Fakamo'uí mo ha tataki mo e malu'i fakalangi 'i he'enua fehanganagai mo e ngaahi matangi mālohi 'a e filí.

'Oku fekau'aki mo'oni pē ongo-ongolelé ia mo e fakafo'ituituí. 'Oku fekau'aki ia mo e sipi heé (vakai, Luke 15:3–7); 'oku fekau'aki ia mo e fefine Samēlia he ve'e vaikelí (vakai, Sione 4:5–30); 'oku fekau'aki ia mo e foha maumaukoloá (vakai, Luke 15:11–32).

'Oku fekau'aki ia mo e ki'i tamasi'i na'á ne tala 'oku 'ikai fanongó.

'Oku fekau'aki ia mo kitautolu kotoa—neongo e 'ikai ke tau hao-haoá—ka 'oku tau hoko 'o taha mo e Fakamo'uí 'o hangē ko 'Ene taha mo 'Ene Tamaí (vakai, Sione 17:21).

'Oku ou fakamo'oni 'oku 'i ai ha'a-tau Tamai Hēvani 'ofa, 'okú Ne 'afio'i hotau hingoá! 'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū Kalaisí ko e 'Alo mo'ui ia 'o e 'Otua mo'uí. Ko Ia 'a e 'Alo pē Taha Na'e Fakatupú, mo hotau Taukapo ki he Tamaí. 'Oku ou toe fakamo'oni foki 'oku tu'unga e fakamo'uí 'i Hono huafá—kae 'ikai 'i ha toe founga kehe.

'Oku ou lotua te tau tukutaha hotau lotó mo e nimá ke tokoni ki he fānau kotoa 'a e Tamai Hēvani ke nau 'ilo'i Ia pea mo ongo'i 'Ene 'ofá. 'I he'etau fai ia, 'okú Ne tala'ofa mai e nēkeneká mo e fiefia ta'engatá 'i he maama ko 'ení pea mo e maama ka hoko maí. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Message of the First Presidency," in Conference Report, Oct. 1942, 12–13; read by President J. Reuben Clark Jr.
2. Boyd K. Packer, "The Brilliant Morning of Forgiveness," *Ensign*, Nov. 1995, 20.

Fakatomalá: Ko ha Fili Fakafiefia

'Oku 'ikai ngata pē he malava ke hoko e fakatomalá, ka 'oku fakafiefia foki ia tu'unga 'i hotau Fakamo'uí.

S i'oku kāinga 'ofeina, na'á ku nofo mo hoku fāmilí 'i hoku ta'u 12 'i Kōtesipoki, ko ha kolo he matā-fanga he fakatonga 'o Suetení. Ke fakamahino atú, ko e kolo tupu'anga ia homau kaunga-ngāue ko 'Eletā Pea G. Malama¹ ne mālōlō he fa'ahita'u māfana kuohilí. 'Oku tau 'ofa kiate ia. 'Oku tau hounga'ia 'i hono anga faka'e'i'eikí kae pehē ki he tokoni mo e sippinga faka'e'i'eiki 'a hono fāmilí faka'ofa'ofá. Pea 'oku tau lotua ke nofo'ia kinautolu 'e he ngaahi tāpuaki fungani taha 'a e 'Otuá.

Na'a mau ma'ulotu 'i ha fu'u fale na'e fakalelei'i. Na'e fakafe'iloaki fiefia mai 'i ha Sāpate 'e taha hoku kaunga-me'a ko Sitivení,² ko e tikoní makehe

pē ia 'e taha he koló. Na'á ma hū ki he falelotu he tafa'aki ki he holó, peá ne to'o hake mei hono kató ha fo'i 'one fōlahi mo ha masi. 'I he'eku to'onga fietika fakatamasi'i, na'á ku to'o e fo'i 'oné peá u tutu'i e me'i filo lōloa lanu tukumisi. Na'á ku taumu'á ke tāmata'i e filó kimu'a na'a pā. Ka 'i he vela hoku tuhú 'i he'eku feinga ke fai iá, na'á ku lī leva e fo'i 'oné. Na'á ma sio ilifia pē mo Sitiveni 'i he totolo e vela he filó.

Na'e pā 'e fo'i 'oné, pea fonu e feitu'u ki he holó 'i he namu sūlifá. Ne ma fakama'a fakavavevave leva 'e kongo-konga 'o e fo'i 'oné ne moveté mo fakaavaava 'a e matapā sio'atá ke 'alu ki tu'a e nanamú, mo faka'amu pē he 'ikai

ke 'ilo 'e ha taha. Me'amālie, na'e 'ikai lavea ha taha pea 'ikai ha maumau.

Na'e fakatokanga'i 'e he kāingalotú e namu-mālohí 'i he'enau hū mai ki he falelotú. Na'e faingata'a ke ta'e-ilo'i. Na'e tohoaki'i 'e he nanamú e natula topu-tapu 'o e houalotú. Koe'uhí na'e toko síi pē kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné—pea 'ikai papau 'eku fakakaukau—na'á ku tufa 'a e sākalamēnití, ka ne 'ikai ke u ongo'i taau ke kai ia. Ko e taimi ne mono mai ai e laulau sākalamēnití kiate aú, na'e 'ikai ke u ala ki he maá pe vaí. Ne u ongo'i ta'efe'unga. Na'á ku mā, pea na'á ku 'ilo'i ko e me'a ne u fai na'e 'ikai fakahōifua ki he 'Otuá.

Hili e lotú, na'e kole mai e palesiteni fakakoló ko Falangikē Linipeeki ko ha tangata lelei, matu'otu'a mo 'ulu hinā, ke u 'alu ange ki hono 'ōfisí. Na'e fofonga anga'ofa mai pē hili 'eku tangutu ki laló peá ne talamai na'á ne fakatokanga'i na'e 'ikai ke u ma'u e sākalamēnití. Na'á ne 'eke mai pe ko e hā hono 'uhingá. 'Oku ou mahalo na'á ne 'osi 'ilo pē 'uhingá. Na'á ku tui pau ne 'osi 'ilo 'e he taha kotoa e me'a na'á ku fai. Hili 'eku talaangé, na'á ne 'eke mai pe na'á ku ongo'i fēfē. Na'á ku lo'i-mata'ia peá u kole fakamolemole ange 'ou 'ilo ne u fakaloto-mamahi'i e 'Otuá.

Na'e fakaava 'e Palesiteni Linipeeki ha tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kava motu'a, peá ne kole mai ke u lau ha ní'hi 'o e 'ū veesi kuo laine'i. Ne u lau le'olahi ange 'eni:

"Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai.

"Te mou 'ilo 'i he me'á ni 'o kapau 'oku fakatomala ha tangata mei he'ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea li'aki ia."³

He 'ikai toe ngalo 'iate au e fofonga malimali 'ofa 'o Palesiteni Linipēkí, 'i he taimi ne u sio hake ai he hili 'eku laú. Na'á ne fakahā mai 'i he loto 'ofa, kuó ne ongo'i 'e sai pē kapau te u hoko atu hono ma'u e sākalamēnití. Na'á ku ongo'i ha fiefia ta'e-hano-tatau 'i he'eku mavahe mei hono 'ōfisí.

Ko e fa'ahinga fiefia peheé ko e taha ia 'o e ngaahi ola fakanatula 'o e fakatomalá. 'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea

fakatomalá "ke hāsino kimui" mo 'asi ai e "liliú."⁴ 'I he lea faka-Suetení, ko e fo'i lea *omvānd*, 'oku 'uhinga "ke tafoki."⁵ Na'e tohi 'e he tangata fa'utohi Kalisitiane ko C. S. Luisi, fekau'aki mo e fie ma'u pea mo e founa ke liliu ai. Na'á ne pehē 'oku kau 'i he fakatomalá 'a e "fakafoki ki he hala totonú. Na'á ne pehē, "e lava ha me'a hala ke fakatonu-tonu: kae 'aki pē ha'o toe foki kae 'oua kuó ke ma'u 'a e fehālāki pea ngāue'i fo'ou mei ai, kae 'ikai 'aupito ko e *hoko atu pē*."⁶ Ko e kongia ia 'o e fakatomalá ke liliu 'etau tō'ongá mo foki ki he "hala totonú," ka ko hano kongia pē ia. 'Oku toe kau foki he fakatomala mo'oní e liliu hotau lotó mo e fakakaukau ki he 'Otuá pea fakasitu'a'i e angahalá.⁷ Hangē ko e fakamatala'i 'e 'Isikeli, 'oku 'uhinga e fakatomalá ke "tafoki mei he . . . angahalá, . . . pea fai 'a ia 'oku totonu mo lelei; . . . toe 'atu 'a e me'a na'e tuku ko e fakamo'oní, . . . [pea] 'a'eva 'i he fekau 'o e fakamo'ui, 'o 'ikai toe fai hala."⁸

Kae na'a mo 'eni, 'oku 'ikai pē ko ha fakamatala kakato ia. 'Oku 'ikai ke ne fakamatala'i lelei e mālohi 'okú ne 'ai ke lava e fakatomalá, 'a e feilaulau fakalelei hotau Fakamo'ui. Kuo pau ke kau 'i he fakatomala mo'oní 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, tui te Ne lava 'o liliu kitautolu, tui te Ne lava 'o fakamolemole'i kitautolú, mo tui te Ne tokoni'i kitautolu ke tau hao mei ha ngaahi toe fehālaaki lahi ange. 'Oku 'ai 'e he fa'ahinga tui ko 'ení 'a 'Ene

Fakalelei ke 'aonga 'i he'etau mo'ui. Te tau lava 'i he'etau "hāsino kimui" mo e "tafoki" 'i he tokoni 'a e Fakamo'ui, ke ma'u ha 'amanaki lelei 'i He'ene ngaahi tala'ofa mo e fiefia 'o e fakamolemole'i. Ka 'ikai e Huhu'i, 'e mōlia atu e 'amanaki lelei mo e fiefiá kae hoko 'a e fakatomalá ia ko ha liliu fakamamahi pē ki he tō'ongá. Ka 'i he'etau tui kiate Iá, 'oku tau ului ai ki He'ene malava mo 'Ene fie fakamolemole'i e angahalá.

Na'e toe fakamamafa'i 'e Palesiteni Poiti K. Peekā e ngaahi tala'ofa faka-'amanaki lelei 'o e fakatomalá 'i 'Epeleli 2015 'i he'ene konifelenisi lahi faka-'osí. Na'á ne fakamatala'i e mālohi ke fakamo'ui 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'ui, 'i ha me'a te u pehē ko e tumutumu 'o ha poto ne ma'u he ngāue faka'apose-toló 'i ha vaeua'i senituli. Na'e pehē 'e Palesiteni Peekā: "Oku 'ikai tuku 'e he Fakalelei ha halanga pe faka'ilonga. Ko e me'a kuo fakalelei'i, kuo fakalelei'i. . . . 'Oku mo'ui pē ia, pea ko e me'a kuo mo'ui, 'e mo'ui ai pē ia."⁹

Na'á ne hoko atu 'o pehē:

"Oku 'ikai ha patepate 'o e Fakalelei, 'a ē te ne lava 'o ma'u kitautolú. 'Oku 'uhinga ia neongo pe ko e hā kuo tau fai, pe feitu'u ne tau 'i ai, pe ko ha me'a na'e hoko, kapau 'oku tau fakatomala mo'oni, kuo tala'ofa mai e Fakamo'ui te Ne fai e fakalelei. Pea 'i he'ene fai e fakalelei, ko 'ene 'osí ia. . . .

". . . 'E lava 'e he Fakalelei . . . 'o fufulu 'o ma'a e 'uli kotoa pē 'o tatau ai pē pe ko e hā hono faingata'a pe lōloá pe tu'o lahi 'ene toutou hokó."¹⁰

'Oku ta'efakangatangata e kakapa 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'ui 'i hono maokupú mo e lolotó, ke a'u kiate koe mo aú. Ka he 'ikai ke ne teitei fakamālohi'i kitaua. Hangē ko e fakamatala'i 'e he palōfita ko Lihaí, ka hili hano "akonaki'i fe'unga" kitautolu ke "'ilo'i 'a e lelei mei he koví,"¹¹ 'oku tau "tau'atāina ke fili 'a e tau'atāinā mo e mo'ui ta'engatá, tu'unga 'i he Fakalaloa lahi 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, pe fili 'a e pōpulá mo e maté."¹² Ko hono 'ai 'e tahá, ko e fakatomalá ko ha fili ke fai.

Te tau lava—pea 'i he taimi 'e ní'hi—'oku tau fai ha ngaahi fili kehekehe. Mahalo he 'ikai ngali hala fēfē 'a e fa'ahinga fili peheé, ka 'oku nau

ta'ofi kitautolu ke 'oua na'a tau ongo'i mamahi mo'oni pea tuku ai 'etau feinga ke fakatomala mo'oni. Hangē ko 'enī, mahalo te tau fili ke tukuaki'i e nīhi kehē. Na'ā ku mei lava pē ke tukuaki'i 'a Sītiveni, 'i he'eku kei ta'u 12 'i Kōtisipekī. He ko ia na'e ha'u mo e fu'u fo'i onē pea mo e masī ki he falelotū. Ka 'oku 'ai 'e he tukuaki'i 'o e nīhi kehē, neongo kapau 'okū te tonuhia, ke tau kumi 'uhinga ai 'i he'etau tō'ongā. 'I he'etau fai iā, 'oku tau 'ave ai e ha'isia 'o 'etau angafaī ki he nīhi kehē. Ko e taimi 'oku 'ave ai e ha'isia 'oku tau fakatou holoki leva ai e fie ma'u ke tau ngāuē pea mo hotau tu'unga malava ke ngāuē. 'Oku tau liliu kitautolu ko ha kakai ngali faka'ofa, kae 'ikai ko ha kakai 'oku malava ke ngāue 'o 'ikai fakafalala holo.¹³

Ko e fili 'e taha 'okū ne ta'ofi e fakatomalā, ko hono fakama'ama'a'i ko ia 'etau angahalā. Na'e 'ikai ha taha ia 'e lavea he 'one 'i Kōtisipekī, 'ikai hoko ha maumau lahi, pea kei fai pē mo e lotū ia. Na'e mei faingofua pē ke pehē na'e 'ikai ha 'uhinga ia ke u fakatomala ai. Ka 'oku hanga 'e hono fakama'ama'a'i 'etau ngaahi fehālāki, neongo kapau 'oku 'ikai hano nunu'a fēfē 'e 'asi, 'o to'o atu e lotu fie liliū. 'Oku ta'ofi 'e he fakakaukau ko 'enī ke 'oua te tau lava 'o sio 'oku 'i ai ha nunu'a ta'engata 'o 'etau ngaahi fehālāki mo e angahalā.

Ka ko e founga 'e taha ke fakakaukau ai ko ha me'a noa pē 'etau angahalā, he 'oku 'ofa mai e 'Otuā ia kiate kitautolu 'o tatau ai pē pe ko e hā 'oku tau faī. 'Oku tau hehema ai ke tui ki he me'a ne ako'i 'e he taha kākā ko Nēhoā ki he kakai 'o Seilahemalā: "E fakamo'ui 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatā 'i he 'aho faka'osī, pea 'oku 'ikai totonu ke nau manavahē pe tetetete . . . pea, 'i he ngata'angā, 'e ma'u 'e he kakai fulipē 'a e mo'ui ta'engatā."¹⁴ Ka 'oku loi e fo'i fakakaukau olopotó ni. 'Oku 'ofa e 'Otuā 'iate kitautolu. Ka 'oku mahu'inga kiate Ia pea mo kitautolu e me'a 'oku tau faī. Kuó Ne 'osi 'omi ha fakahinohino mahino ki he tō'onga totonu ke tau faī. 'Oku tau ui 'eni ko e ngaahi fekaú. 'Oku tu'unga 'Ene fakangofuā mo 'etau mo'ui ta'engatā, 'i hotau 'ulungāngā, kau ai 'etau fie fakatomala mo'oni 'i he lotu fakatōkilaló.¹⁵

'Ikai ngata aī, 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakatomala 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke fakamavahevahe'i e 'Otuā mei He'ene ngaahi fekaú. He kapau na'e 'ikai toputapu e sākalamēnitī, ta ne 'ikai mei mahu'inga e nanamu ia 'o e 'onē mo 'ene uesia e houlotu sākalamēnitī 'i Kōtisipekī. 'Oku totonu ke tau tokanga ke 'oua 'e fakasi'ia 'etau tō'onga angahalā, 'aki hano fakama'ama'a'i pe tukunoa'i e 'Otuā 'a ia na'ā Ne fa'u 'Ene ngaahi fekaú. 'Oku fie ma'u 'i he fakatomala mo'oni ke fakamo'oni'i e fakalangi 'o e Fakamo'ui mo e mo'oni 'o 'Ene ngāue he ngaahi 'aho kimui ní.

'Oua te tau tuli tonuhia, ka tau fili ke fakatomala. Te tau lava 'i he fakatomalā, ke fakakaukau lelei, hangē ko e foha maumau koloa he tala fakatātaā,¹⁶ mo fakakaukau ki he mahu'inga ta'engata 'o 'etau angafaī. Ko 'ene mahino pē kiate kitautolu e founga 'oku uesia ai he'etau angahalā 'etau fiefia ta'engatā, he 'ikai ngata pē 'i he'etau ongo'i fakatomala mo'oni ka te tau feinga foki ke toe lelei ange. Ko e taimi 'oku tau fehanga'angai ai mo e 'ahī'ahī, 'oku meimei ke tau fehu'i kiate kitautolu, 'i he fakalea 'a Viliami Seikisipiā:

*Ko e hā 'oku ou ikunā, 'o kau ka ma'u e me'a 'oku ou kumiā?
Ko ha faka'amu, mānava, mo ha mā'ili vave 'o e fiefia munā.*

Ko hai 'okū ne fakatau mai e miniti muna ko iā, 'aki ha uike tangilāulau?

Pe fakatau atu 'a 'itāniti ke ma'u ha me'ava'inga?¹⁷

Kapau ne ngalo 'a 'itāniti koe'uhī ko ha me'ava'inga, te tau lava 'o fili ke fakatomala. 'Oku tau ma'u ha toe faingamālie, tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisī. 'I hono fakahoa atū, te tau lava 'o fakatau atu e me'ava'inga ne tau mole pa'anga hono fakatā, ka tau toe ma'u mai 'a e 'amanaki lelei 'o e ta'engatā. Hangē ko e folofola 'a e Fakamo'ui, "He vakai, na'e kātaki'i 'e he 'Eiki ko homo Huhu'i 'a e mate 'i he kakanó; ko ia na'ā ne kātaki'i ai 'a e mamahi 'a e kakai kotoa pē, koe'uhī ke lava 'a e kakai kotoa pē 'o fakatomala pea ha'u kiate ia."¹⁸

'E lava 'e Sīsū Kalaisi ke fakamolemole'i he na'ā Ne totongi huhu'i 'etau ngaahi angahalā.¹⁹

'Oku fili hotau Huhu'i ke fa'a fakamolemole tu'unga 'i He'ene 'ofa mamahi, 'alo'ofa mo e 'ofa ta'e-hano-tataú.

'Oku finangalo hotau Fakamo'ui ke tau fakamolemole he ko e taha ia 'o Hono ngaahi 'ulungaanga fakalangi.

Pea 'i He'ene hoko ko e Tauhisipi Lelei, 'okū Ne fiefia he taimi 'oku tau fakatomala aī.²⁰

Na'a mo 'etau ongo'i e mamahi faka'otuā tu'unga he'etau ngaahi angafaī,²¹ 'oku tau fakaafe'i e Fakamo'ui ki

he'etau mo'uí, 'i he taimi pē 'oku tau fili ai ke fakatomalá. Hangē ko e akonaki 'a 'Amulekí, "Ha'u 'o 'ikai toe fakafefeka homou lotó; he vakai, ko 'eni 'a e taimi mo e 'aho 'o homou fakamo'uí; pea ko ia, kapau te mou fakatomala 'o 'ikai fakafefeka homou lotó, 'e faka'aonga leva 'a e palani lahi 'o e huhu'í kiate kimoutolu."²² Te tau lava 'o ongo'i he taimi tatau e mamahi faka'otuá 'i he'etau ngaahi angafai pea ongo'i mo e fiefia 'o e ma'u e tokoni 'a e Fakamo'uí.

Ko e ongoongo fakafiefia 'o e ongoongolelei, 'a 'etau lava ko ia ke fakatomalá!²³ 'E lava 'o "matafi atu 'a e ongo'i halaiá."²⁴ 'E lava 'o fakafonu kitautolu 'aki e fiefiá, ma'u ha fakamolemole 'o 'etau angahalá, pea mo ha konisēnisi nonga.²⁵ 'E lava 'o fakatau'atāina'i kitautolu mei he ongo'i lotofoi mo e pōpula 'o e angahalá. 'E lava ke fakafonu kitautolu 'aki e maama fakaofo 'a e 'Otuá pea "ikai toe mamahi."²⁶ 'Oku 'ikai ngata pē he malava 'a e fakatomalá ka 'oku toe fakafiefia foki ia tu'unga hotau Fakamo'uí. 'Oku ou kei manatu'i pe ongo na'á ne nofo'ia au 'i he 'ōfisi 'o e palesiteni fakakoló hili e fana 'oné. Na'á ku 'ilo ne fakamolemole'i au. Na'e mole atu 'eku ongo'i halaiá, mahu'i atu 'eku loto mamahi, pea fiefia ange hoku lotó.

Kāinga, 'oku ou fakaafe'i kimoutolu he faka'osinga ko 'eni 'etau konifelenisi ni, ke mou ongo'i ha fiefia lahi ange 'i ho'omou mo'uí: fiefia 'i he 'ilo 'oku hoko mo'oni e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; fiefia 'i he malava, finangalo, mo e fie fakamolemole 'a e Fakamo'uí; pea fiefia 'i he fili ke fakatomalá. Tau muimui mu'a he fakahinohino 'a e Fakamo'uí ke "utu 'a e vai 'i he fiefia . . . mei he ngaahi matavai 'o e [fakamo'uí]."²⁷ 'Ofa te tau fili ke fakatomala, si'aki 'etau angahalá, pea liliu hotau lotó mo e fakakaukau ke muimui ki hotau Fakamo'uí. 'Oku ou fakamo'oni 'okú Ne mo'uí. Ko ha fakamo'oni au pea kuó u toutou ma'u 'Ene 'alo'ofá, manava'ofá mo e 'ofa ta'e fakatataua. 'Oku ou lotua ke 'amoutolu e ngaahi tāpuaki huhu'i 'o 'Ene Fakalelei, he taimi ni—pea pehē ma'u ai pē he toenga ho'omou mo'uí,²⁸ 'o hangē ko ia kuo hoko kiate aú. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Na'e hoko 'a 'Eletā Per Gösta Malm (1948–2016) ko ha Fitungofulu Taki Mā'olunga mei he 2010 'o a'u ki he'ene māloloó. Neongo na'e fā'ele'i ia 'i Jönköping, Sweden ka na'á na nofo mo hono uai fi ko 'Akenetā 'i Göteborg, Sweden. 'I he'ene lea 'i he konifelenisi lahi 'i 'Okatopa 2010, na'e lea foki ai 'a Elder Malm 'i ha'ane manatu ki Göteborg (vakai, "Rest unto Your Souls," *Liahona*, Nov. 2010, 101–2).
2. Neongo ko e Sitiveni 'oku 'ikai ko e hingoa mo'oni ia hoku kaungāme'a, ka 'oku fai e talanoa 'i he'ene loto ki ai.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42–43.
4. 'Oku 'uhinga e fo'i lea faka-Kalisi ko e *metanoeo* ki he "ilo'i kimui ange" (*meta*, 'kimui ange,' ke 'asi mai ai e 'liliu,' *noeo*, 'ke 'ilo'i'; *nous*, 'ko e 'atamai, 'a e nofo'anga 'o e fakakaukau ma'á") (vakai, James Strong, *The New Strong's Expanded Exhaustive Concordance of the Bible* [2010], Greek dictionary section, 162).
5. Ko 'eku liliu 'o e *omvänd*. *Om* 'e lava ke liliu ko e "takai." *Vänd* 'e lava ke liliu ko e "tafoki."
6. C. S. Lewis, *The Great Divorce* (1946), 6. Na'e tohi 'e Luisi 'i he talamu'aki ki he tohi, 'oku feinga ha ni'ihiki ke fakataha'i 'a langi mo heli kae 'ikai fili pē 'a e taha. 'Okú ne pehē 'oku fakakaukau hatau ni'ihiki ko e "fakatupulakí pe liliu pe fakalelei'i te ne fulihi ai 'a e kovi ko e lelei. . . . 'Oku ou lau e tui ko 'eni ko ha fehālaaki fakatu'u-tamaki. . . . 'Oku 'ikai ke tau mo'uí 'i ha māmani 'oku fetuaki ai e ngaahi halá 'i ha siakale pe, ka muimui'i fe'unga, te nau vāofi ange pea iku 'o nau fetaulaki 'i loto-malie. . . .

'Oku 'ikai ke u tui 'oku mate kotoa kinautolu 'oku nau fili halá; ka 'oku kau 'i honau fakahaofi hano toe fakafoki ki he hala totonú. . . . 'E lava pē ke veteki 'a e kovi, ka he 'ikai ke lava 'o 'tupulakí ko ha lelei. 'Oku 'ikai fakalelei'i ia 'e he fuoloa 'a e taimi. Kuo pau ke vete 'a e ha'i, taha taha . . . pe ko e 'ikai toe lava." (5–6).

7. Vakai, Bible Dictionary, "Baptism."
8. 'Isikeli 33:14–15.
9. 'Oku 'ikai pulusi e fakamo'oni 'a Palesiteni Poiti K. Peeka 'i he fakataha fakatakimu'á fekau'aki mo e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2015. 'Oku to'o e ngaahi leá ni mei he'eku hiki fakafotiutui, 'a ia ne fai he taimi ko ia.
10. Boyd K. Packer, "Ko e Palani 'o e Fiefiá," *Liahona*, Mē 2015, 28.
11. 2 Nifai 2:5.
12. 2 Nifai 2:27.
13. Vakai, 2 Nifai 2:26.
14. 'Alamā 1:4. Na'e 'ikai tui 'a Nēhoa mo hono kau muimui ki he fakatomalá (vakai, 'Alamā 15:15).
15. Vakai, Russell M. Nelson, "Divine Love," *Liahona*, Feb. 2003, 12–17.
16. Vakai, Luke 15:17; vakai foki, veesi 11–24.
17. William Shakespeare, *The Rape of Lucrece*, lines 211–14.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:11.
19. Vakai, 'Isaia 53:5.
20. Vakai, Luke 15:4–7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10–13.
21. 'Oku kau he fakatomala mo'oni 'a e "mamahi faka'otuá" (2 Kolinitó 7:10). Na'e ako'i 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālāti: "Kuo 'osi foaki 'e he Fakamo'uí ha fongua ke foki ai kinautolu kuo he'e. Ka he 'ikai hoko ia ta'e 'i ai ha mamahi. 'Oku 'ikai faingofua e fakatomalá; 'oku fie ma'u ha taimi—taimi fakamamahi!" ("Keeping Covenants," *Ensign*, May 1993, 7). Na'e toe ako'i foki 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti, "Ko e ngaahi sitepu 'o e fakatomalá 'oku 'uluaki faingata'a mo fakamamahi he taimi 'e ni'ihiki" ("Finding Forgiveness," *Ensign*, May 1995, 77). Neongo 'oku kau 'i he fakatomalá 'a e mamahi faka'otuá, ko hono iku'angá 'oku fakafiefia 'i he taimi 'oku ongo'i ai e fakamolemole'i 'o e angahalá.
22. 'Alamā 34:31; toe tānaki atu 'a e fakamamafa'i.
23. Vakai, Fakahinohino ki he Folofolá, "Ongoongolelei."
24. 'Inosi 1:6.
25. Mosaia 4:3.
26. Mosaia 27:29.
27. 'Isaia 12:3.
28. Vakai, Mosiah 26:29–30. Neongo 'oku tala'ofa mai e 'Otuá ke fakamolemole'i noa pē, ka 'oku fakatupu houhau ki he 'Otuá 'a e angahala he 'ilo'ilopau kae toki fakafalala ki he 'alo'ofa 'a e 'Otuá ke faingofua ai e fakatomalá (vakai, Hēpelū 6:4–6; 10:26–27). Na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti: "Ko e ongoongo fakafiefia ki ha fa'ahinga taha pe 'okú ne fie si'aki e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi fili kovi ne fai he kuohili, ko e kehe ange e vakai 'a e 'Eiki ki hotau ngaahi vaivai, mei He'ene vaki ki he angatu'ú. 'Oku fakatokanga mai e 'Eiki 'e hanga 'e he angatu'ú ta'e fakatomala'i, 'o 'omi 'a e tautea, pea 'i he folofola 'a e 'Eiki 'o kau ki he ngaahi vaivai, 'oku fai ma'u pē ia 'i he mohu 'alo'ofa" ("Mālohi Fakatāutaha 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi," *Liahona*, Nov. 2013, 83).

Fakahokohoko 'o e Ngaahi Talanoa 'o e Konifelenisi

'E lava ke faka'aonga'i e lisi ko 'eni 'o ha ngaahi a'usia kuo filifili mei he konifelenisi lahi, 'i he taimi ako fakatāutahā, efiāfi fakafāfili 'i 'apí pea mo ha taimi ako'i kehe. 'Oku 'uhinga 'a e mata'ifiká ki he peesi 'uluaki 'o e leá.

Tokotaha Leá	Talanoá
Neil L. Andersen	(35) 'Oku ului ha nihihi 'i he ala atu e kāingalotu 'o e Siasí 'o hoko ko ha "kau fakamo'oni 'o e 'Otua."
M. Russell Ballard	(90) Lolotonga hono lau 'e he fāfili 'o M. Russell Ballard 'a e Sione vahe 17 ki hono fāfili 'i he Fonua tapú, náá ne lotua ke ne taha mo kinautolu pea mo e Tamai mo e 'Aló.
W. Mark Bassett	(52) 'I he kei si'i 'a W. Mark Bassett, náá ne feinga mo hono tokouá ke avangi e konga ná'e fakama'u 'i he tā tongitongi 'o e 'ū lau'i peleti koula.
Jean B. Bingham	(6) Hili ha heka pōpōaki 'a Jean B. Bingham mo ha kau finemui, ne nau fokotu'u ha lā he taimi ne mafuli ai e matangi. Ko e heka pasikala ha kii tā'ahine ki ha fale "matapā si'ōata koula" 'o ne si'ō atu ai 'oku lanu koula mai mo hono fale 'o'ónā. Ko e fakafisi ha kakai ke nau tali e tupulaki 'a ha tangata lavame'a.
D. Todd Christofferson	(48) Ná'e fiefia 'a Hellen Keller he tokoni 'ene faiaoké ke mahino kiate ia e ngaahi fōi leá.
Carl B. Cook	(110) 'I he fakalaualoto 'a Carl B. Cook ki ha fatongia ne vahe ange ki he'ene kui tolú mei he Palōfita ko Siosefa Sāmítá, náá ne ma'u ai ha fakapapu ko e 'omi hono fatongia faka-Siasí fō'ou mei he 'Otua. Ko hono fakatupulaki 'e ha mēmipa fō'ou 'ene tui pea ikunāi mo 'ene ongo'i ilifia ke faiake he Palaimeli.
Quentin L. Cook	(40) Ko e mahino kia Quentin L. Cook e 'uhinga ná'e vakai ai 'ene tangata'eikí ki ha fu'u pou 'uhila ko ha tāpuakí, kae 'ikai ko ha fakatuta ki he'ene sió.
J. Devn Cornish	(32) Ko e liliu 'e ha taha ngāue fakafaito'o mā'olunga e mo'ui 'a J. Devn Cornish, 'aki ha'ane talaange te ne hoko ha 'āho ko ha toketā tu'ukimú.
Legrand R. Curtis Jr.	(68) Ko e ma'u 'e Parley P. Pratt mo ha kau tangata kehe 'e toko fā ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. Ko e ma'u 'e LeGrand R. Curtis Jr. ha fakamo'oni ki ai he'ene kei talavou.
Dean M. Davies	(93) Ko e ako 'a Dean M. Davies 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni, ko e omi e kāingalotu 'o ha uotoi ná'e 'āhi ki ai, ke nau mōihū mo'oni he houlotu sākalamēniti.
Henry B. Eyring	(75) Ko e hanga 'e he tamai mo e kau taki lakanga fakataula'eiki 'a e talavou ko Henry B. Eyring 'o hiki hake 'ene vakai mo fakalotolahi ia. (99) 'I he kei talavou 'a Henry B. Eyring, ná'e 'ikai lava ke ne tala e taimi totonu ne fakataumu'a mai 'e he 'Eiki ke ne tokoni ai ke langa Hono pulē'angá.
Robert D. Hales	(22) 'I he kei fakaakeake 'a Elie Wiesel mei ha tafa ne fai ki hono mafú, ná'e fehu'i ange 'e hono mokopuna tangatá pe 'e si'isi'i ange 'ene mamahi'ā kapau 'e lahi ange 'ene 'ōfa ki ai. Ko e tokoni ha husepāniti 'ōfa he 'āho Sāpaté ke fakatui e valá mo teuteu'i hono uai'fī puké ki he lotú.
Jeffrey R. Holland	(61) Ko e mole mei ha ongo faiake faka'api ha faingamālie ke na tokoni'i ai ha fefine ne tāfea hono falé. Ko e tokoni ha faiake faka'api ki ha tamai ná'e mālōlō hono fohá 'i ha fakatu'utāmaki.
Peter F. Meurs	(85) 'I he kei tā'u nima 'a Peter F. Meurs náá ne ongo'i e ivi takiekina nonga 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i hono tāpuakii 'e he'ene tamai e sākalamēniti.
Thomas S. Monson	(78) Ko e lotu 'a ha mēmipa 'o e Siasí náá ne tauhi e Lea 'o e Potó, ke ne ma'u ha mālohi ke kaka ai 'i ha maea ki he funga vaká. (80) Ko e 'iloi 'e ha talavou he World's Fair 'o e 1964, 'a e mo'oni e palani 'o e fakamo'ui hili 'ene sio he faiva 'a e Siasí ko e Man's Search for Happiness.
K. Brett Nattress	Ko e ako 'a (119) K. Brett Nattress mei he'ene fa'ēē neongo hono ngaahi vaivai he'ene kei si'i, ka 'oku 'ōfa e Tamai Hēvaní 'iate ia.
Russell M. Nelson	(81) Hili e fōua 'e ha kulupu ko ha Kāingalotu ne kapusi ha "pō fiefia" 'i he momokó, ná'e pehē 'e Eliza R. Snow 'e lava ke "fiefia e Kāingalotú 'i ha fa'ahinga tūkunga pē." 'Oku ikunāi 'e he kāingalotu 'o e Siasí e ngaahi faingata'ā, 'ahī'ahī pea mo e "tangata fakaekakanó," 'o tokanga taha pē ki he fiefia 'oku ma'u mei hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelé.
Bonnie L. Oscarson	(12) Ko e fakatupulaki 'e ha fefine Mekisikou 'ene ma'u kalasi Lautohi Faka-Sāpaté. Ko e malu'i 'e ha fa'ē 'ene fānau mei he ngaahi takiekina kovi 'i tū'a he 'apí.
Ronald A. Rasband	(113) Ko e fale'i 'e Ronald A. Rasband hano kaungāme'a 'oku ne "fefa'uhi mo 'ene tui." 'Oku kei mālohi pē tui 'a e ngaahi kui 'a Ronald A. Rasband neongo e ngaahi faingata'ā mo e loto mamahi. Ko e fakatui 'a Ronald A. Rasband ke ngāue ki ha tali 'o ha lotu kae 'oua kuo fakamanatu fakalaumālie ange.
Linda S. Reeves	(88) Ko e fakamo'oni 'a Boyd K. Packer 'oku fakafou 'i he fakatomalá pea mo e Fakalelei 'a e Fakamo'ui, 'a e mole atu 'ene ngaahi angahalá. Ko e ma'u 'e ha mēmipa, ha faifekau pea mo ha taha ului fō'ou, 'a e fiefiá mo e nongá 'o fakafou 'i he fakatomala fakamātoatō.
Dale G. Renlund	(121) Ko e ongo'i fiefia e talavou ko Dale G. Renlund hili 'ene vethia ki he'ene palesiteni fakakoló ko ia náá ne tutu'i e fōi 'one 'i 'apisiasí.
Evan A. Schmutz	(116) Ko e hanga 'e ha mēmipa 'o e Siasí ná'e mālōlō hono fāfili 'i ha vela, 'o tauhi 'ene ngaahi fuakavá pea fakaha'i 'oku ne tui te ne toe fakataha mo kinautolu.
Carole M. Stephens	(9) Ko e feinga ha finemui ne puke he 'āvanga femaleleaki ke ma'u hono ivi ke ne fakamo'oni fekau'aki mo e Fakamo'ui mo 'Ene Fakalelei.
Gary E. Stevenson	(44) Ko hono lau mo ma'u 'e he ki'i tā'ahine tā'u hongofulu mā ua ko Mary Elizabeth Rollins ha'ane fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. Lolotonga hano fakamo'oni 'a Gary E. Stevenson 'a e Tohi 'a Molomoná, náá ne ma'u ai ha fakamo'oni ki hono mo'oni.
Juan A. Uceda	(30) Ko hono tali 'e he Tamai Hēvaní e lotu tāuma'u 'a Juan A. Uceda hili 'ene tō mei ha fōi halanga he mo'ungá lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau.
Dieter F. Uchtdorf	(15) Ko hono poupou'i 'e ha finemui 'ene kuifefinē ke ne toe "fakafanongo lelei ange!" Ko e lotua 'e ha fa'ē ke toe foki mai 'ene tama fefine mau mau koloá ki he 'Eiki. Ko e ola lelei e fekumi 'a ha ongo faifekau hili 'ena tukituki he matapā kotoa pē 'i ha fale nofo-totongi fungavaka fā. (19) Hili ha taimi lahi, fa'a kātaki, 'amanaki lelei, tui mo ha fakalotolahi mei he uai'fī 'o Dieter F. Uchtdorf pea mo ha 'ū kapa lēmani lahi, ná'e kamata leva ke ne ako faka'aonga'i leva e komipiutá. (71) Ko e toe foki mai ki he tui ha mēmipa kimu'a 'o e Siasí, mālō mo e tokoni hono kaungāme'a, Laumālie Mā'oni'oni pea mo e Tauhisipi Lelei.
Kazuhiko Yamashita	(55) 'I he kei palesiteni fakamisiona 'a Kazuhiko Yamashita náá ne monūia ke maheni mo ha faifekau "vilitaki ma'a Kalaisi."

'I laló: ko e 'a'ahi 'a 'Eletā Neil L. Andersen ki Lalotonga; Fakataha 'a 'Eletā Quentin L. Cook mo e palesiteni 'o e Republic of El Salvador; ko e fakafanongo 'a 'Eletā Jeffrey R. Holland lolotonga ha konifelenisi 'i he fakatanga'i 'o e ngaahi tui fakalotú na'e fai 'i he Windsor Castle, England.

'Olungá, kamata mei 'olungá: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf mo hono uaifi ko Harriet, 'i he'ena fe'iloaki mo e Kāingalotú 'i hono toe fakatapui 'o e Temipale Freiberg Germany; Ko e fakataha 'a 'Eletā Gary E. Stevenson mo ha kau taki 'o e Siasí pea mo e kau taki 'o e pule'angá 'i Vietinemi; ko hono poupou'i e Palesiteni Russell M. Nelson pea mo 'Eletā M. Russell Ballard e si'i ni'hi ne nau tofanga he tāfeá kae pehē ki he kau ngāue tokoní 'i Luisiana.

Tokoni e Kau Palōfitá mo e Kau 'Aposetoló

H okohoko atu pē tokoni e kau palōfitá mo e kau 'aposetoló he funga 'o e māmaní (vakai, T&F 107:23). Ko ha ki'i fakamatala nounou 'eni ki ha ni'hi 'o 'enau ngaahi ngāue ne fakahoko talu mei he konifelenisi lahi fakamuimuitahá:

Ne fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, ha 'a'ah 'i Mē 2016, ke fai ha fakalotolahi ki he kāingalotu 'i he ngaahi kolo ne toki hoko ai hono 'ohofi fakatautoitoi 'i **'Ingilani, Falani-sē**, pea mo **'Pelisiumé**. Na'á ne 'a'ahi foki ki he kau kumi-hūfangá, 'a'ahi ki he tu'u'anga 'o e Temipale Pālesi Falaniseé (kuo mei 'osi hono langá), peá ne kau atu ki hono fokotu'u 'o e fuofua siteiki 'i he **'Lepupelika Sekí**. Na'á ne folau 'i Siulai ki **'Itali**, 'o foaki ha sieke \$3 miliona mei he Siasí ke tokoni ki he kau kumi-hūfangá mo 'a'ahi ki he fanga ki'i 'apitanga kumi-hūfanga 'i **'Kalisí**. Na'á ne 'a'ahi 'i Sepitema ki he kāingalotu 'o **'Lomē-niá, Molotova, Silovākiá, Noaué**, pea mo **'Siamané**, 'o ne fakatapui ai 'a e Temipale Falaepeki Siamané. Na'á ne pehē 'oku 'omi 'e he ongoongoleléi ha 'amanaki lelei ki he kakai he feitu'u kotoa pē 'oku nau 'i aí, pea 'oku 'i ai e "ongo'i fakatokoua mo'oni 'i he Siasí" 'i he feohi 'a e kāingalotú.

Na'e tokanga'i foki 'e 'Eletā M. Russell Ballard 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e konifelenisi 'a e Siteiki Mosikou Lūsiá na'e fai 'i Suné, kae fakataha mai e ngaahi siteiki kehé ki Salatova mo Seni Pitasipeeki, **'Lūsia**. Na'á ne fakataha foki mo e kāingalotu 'i **'Lativia, 'Esitōniá**, pea mo **'Iukuleiní**.

'I **'Ingilani** 'i Sune, na'e lea ai 'a 'Eletā Dallin H. Oaks 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he kau mēmipa 'o e Falealea Pilitāniá 'oku hanga 'e he tau'atāina fakalotú 'o faka'atā e ngaahi siasí ke nau fai lelei he funga 'o e māmaní. Na'á ne pehē, "Oku mau faka'amu ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e tau'atāina fakalotú 'e he kakai kotoa 'o e palanite ko 'ení, ka 'oku mau kei tōnounou hono fai ia he taimí ni."

I ha konifelenisi fekau'aki mo e fakatanga'i 'o e tui fakalotú pea mo hono tuli fakamālohí'i 'o e kakai ke nau hikifonuá, na'e fai 'i he Kāsolo Uinisoá, 'i **Ingilani** 'i Sepitema, na'e pehē ai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'oku lahi ha me'a ke ako mei he a'usia 'a e kau fuofua paionia 'o e Siasí 'e lava 'o tokoni ki he kau kumi-hūfanga 'i onopōnī ke nau matu'uaki honau ngaahi tūkunga. Na'a ne pehē, "Kapau 'e malava, 'oku totonu ke tau tokoni mo paotoloaki e ngaahi tupu'anga 'o e kau kumi-hūfanga pea faka'ilonga'i e ngaahi talanoa mei honau kuohilí."

Na'e hanga 'e 'Eletā David A. Bednar, 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fakaafe'i e kāingalotu, kau faifekau mo e kau taki 'i **Sipeini**, kau ai mo e **Otu Motu Kanali**, pea mo **Potukali**, ke nau fakalotolahi'i e ni'ihī 'oku māmālohí ke nau foki mai 'o mālohi kakato 'i he Siasí.

I hono fakangofua kakato ko ia 'e **Vietinemi** e Siasí pea tali faka'ofisiale 'i Suné, na'e fakataha ai 'a 'Eletā Quentin L. Cook pea mo 'Eletā Gary E. Stevenson, mei he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, mo ha kau fakafofonga mei he pulé'angá ke alea'i e hisitōlia mo e fakalakalaka 'a e Siasí. Ne nau alea'i foki mo e founa 'e lava ke tokoni ai e Siasí he ngaahi ngāue fakasosiale mo tokoni 'ofá pea tokoni'i 'a e masivá mo kinautolu 'oku faingata'a'ia. Ne na toe tokanga'i foki ai mo ha ngaahi fakataha 'i **Kuamu, Maikolonisia**, pea mo **Siapani**.

I Suné foki ne faitāpuekina ai e kakai 'i Pilisipeini, **Aositelēliá**, pea mo e **Otu Motu Kuki** 'i ha 'a'ahi mea 'Eletā Neil L. Andersen 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e 'a'ahi foki 'a 'Eletā 'Enitasoni ki he motu ko **Lalotonga** pea ko ia e fuofua 'Aposetolo ke 'a'ahi ki he Motu ko **Mangaiá**.

Na'e hanga 'e 'Eletā Ronald A. Rasband 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i **Kolomupia, Pelū**, pea mo **Ekuatoa** 'i Sune, 'o liliu e taimitēpile 'o 'ene 'a'ahí ke ne si'i a'u ki he ni'ihī 'oku si'i kei fakaakeake mei he mofuie lahi ne toó. Na'a ne vahevahe ha pōpoaki 'ofa mea Palesiteni Tōmasi S.

Monisoni peá ne fakapapau'i ange ki he kāingalotu ne tofanga he mofuiké, 'oku 'ikai si'i ngalo kinautolu.

I 'Aokosi, na'e hanga ai 'e 'Eletā Quentin L. Cook 'i **Kuatemala** 'o faka'ilonga'i e tupulaki lelei 'a e fekumi ki he hisitōlia fakafāmilí pea mo e ngāue fakatemipalé peá ne pehē ko hano fakahaa'i ia e tui 'a e kāingalotú.

I hono talitali lelei 'a 'Ena 'Afifió ko e tu'i mo e kuini 'o Tongá ki he Senitā 'a e Siasí ki he Tala Fakafonua 'o Polinisiá 'i **Hauai'i, USA**, 'i he māhina ko Suné, na'e fai ai 'e 'Eletā Dale G. Renlund 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e lea fakafe'iloakí 'o fekau'aki mo e mahu'inga 'o e fehokotaki fakafāmilí.

I **Luisiana, USA**, na'e 'a'ahi ai 'a Palesiteni Russell M. Nelson, ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo 'Eletā M. Russell Ballard, ki he ni'ihī ne ma'u-tangí 'e he tāfeá, lolotonga e tokoni 'a e Ngaahi Nima Fietokoni 'o e Māmongá, ke fakama'a e ngaahi 'api ne maumaú 'i 'Aokosi mo Sepitema. Na'e fakatokanga'i foki 'e 'Eletā Pālata na'e fe'unga mo ha kau ngāue tokoni 'e 11,000 tupu mei ha ngaahi siteiki 'e 13.

Pea 'i Sepitemá, lolotonga e fakataha lotu fakaemāmani lahi ma'a e kakai lalahi kei talavou na'e fai 'i **Uāsingatoni, D.C., USA**, na'e pehē ai 'e 'Eletā Kuki, "Oku 'ikai totonu ke tau ilifia, neongo 'oku tau 'i ha māmani fakatu'utāmaki mo puputu'u." Na'a ne na'ina'i ki he kakai lalahi kei talavou ke nau fokotu'u ha ngaahi taumu'a mā'oni'oni pea palani ke lava'i kinautolu, pea 'oua te nau ta'e-toka'i honau ngaahi talēnití, kae pehē ki he ngaahi me'a te nau lavá. Na'a ne fakalotolahi'i foki kinautolu ke nau toe vakavakai'i 'enau faka'aonga'i 'a e mītia fakasōsialé. Na'a ne pehē, "Oku tau fano-goa ha me'a lahi fekau'aki mo e fie ma'u ke tau anga totonu 'i he mītia fakasōsialé, kae mahu'inga angé, ke tau anga fakakalaiki mo'oni."

'E lava ke ma'u e fakamatala fakamuimitaha ki he ngaahi ngāue fakalotu 'a e kau taki ko 'eni 'o e Siasí mei he'enau ngaahi peesi Facebook pea mo e **prophets.lds.org**. ■

Temipale 'e 152 'Oku Faka'aonga'i

Kuo a'u he taimí ni e ngaahi temipale 'a e Siasí 'oku faka'aonga'i he funga 'o e mamaní ki he temipale 'e 152. Na'e toki fakatapui mo toe fakatapui ha ngaahi tempale kau ai 'a e **Temipale Philadelphia Pennsylvania [USA]**, na'e fakatapui he 'aho 18 'o Sepitema 2016; ko e **Temipale Freiberg Germany**, na'e toe fakatapui he 'aho 4 'o Sepitema 2016; pea mo e **Temipale Sapporo Japan**, na'e fakatapui he 'aho 21 'o 'Aokosi 2016.

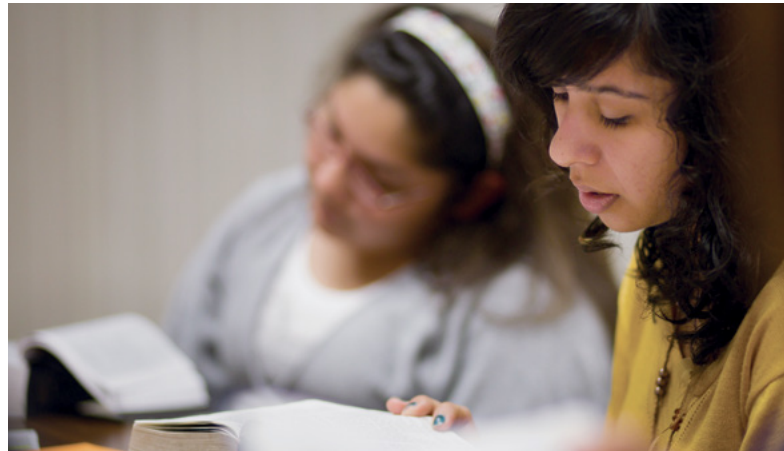
'Oku lolotonga kei langa pe fakalelei'i pe 'osi fanongonongo ha temipale 'e uofulu mā hiva. 'Oku palani ke fakatapui 'i ha taimi vave mai 'a e **Temipale Fort Collins Colorado** (16 'Okatopa 2016), pea mo e **Temipale Star Valley Wyoming** (30 'Okatopa 2016), pea mo e **Temipale Hartford Connecticut** (20 Nōvema 2016), 'i he USA kotoa. ■

Ko Hono Taukapo'i e Tau'atāina Fakalotú

‘O ku totonu ke kau ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí “i ha founa langaki mo’ui, ki he feinga ke ma’u ‘a e tau’atāina fakalotú,” ko e lea ia na’e fai ‘e Eletā Dallin H. Oaks ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘i ha konifelenisi fekau’aki mo e tau’atāina fakalotú na’e fai ‘i Tekisisi, USA ‘i Sepitema ‘o e 2016. “Ko hono mo’oni, ‘oku totonu ke mahino ki he taha kotoa pē ‘a e ‘uhinga ‘o e tau’atāina fakalotú mo e ‘uhinga ‘oku mahu’inga aí, ‘o tatau pē mei he fānau kinitakātení, ki he kakai ngāue fakapalōfesinalé mo e ngaahi fa’eé, ngaahi tamaí, kaungāme’a pea mo e kaungā’apí.”

Na’e toe lea foki mo Eletā D. Todd Christofferson ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ke taukapo’i e tau’atāina fakalotú ‘i ha ouau ki he mateaki’i fonuá na’e fai ‘i ‘Iutā, USA ‘i Sune. Na’á ne pehē, “Kuo toki manakoa mai kimuí ni ‘a hono taukapo’i ko e tau’atāina fakalotú, ko e totonu mo’oni ia ke lotú, kae ‘ikai ko e totonu ke fakahaa’i tau’atāina ho’o tuí ‘i ho’o mo’ui faka-‘ahó.” Na’á ne pouopu’i e kāingalotu tuí, ke nau tu’u hake ‘o taukapo’i e tau’atāina fakalotú ‘aki ‘enau feinga ke ‘ilo’i, lea ke ongo’i, pea kau atu ki he ngaahi polokalama mo e ngaahi kautaha fakafonua, fakakolo pea mo fakapolitikalé.

Kuo toutou lea’aki ‘e he kau taki ‘o e Siasí e kaveinga ko e tau’atāina fakalotú, ‘o kau ai ‘enau fai ha ngaahi lea mo kau atu ki ha ngaahi konifelenisi ‘i Aositelēlia, Palāsila, Mekisikou pea mo Pilitānia kae pehē ki ha ngaahi feitu’u kehekehe ‘i he USA. Te ke lava ‘o ma’u ‘enau ngaahi lea mo ako lahi ange ki he tau’atāina fakalotú mo e me’a te ke lava ‘o fai ke malu’i iá, ‘aki ha’o hū ki he **religiousfreedom.lds.org**. ‘Oku fakapatonu ha ni’ihi ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘asi aí ki he ‘Iunaiteti Siteití, ka ‘e lava ke liliu e ngaahi tefito’i mo’oni ke tuha mo e ngaahi fonua kehé. ■

Fakataukei Fakatokāteliné

‘I he ‘ahó ni ‘i he māmani ‘o e ma’u vave e fakamatala ‘Initanetí, ‘oku ‘ikai toe mama’o ai e to’u tupú mei he kakai ‘oku nau ‘ohofi e Siasí. Ka ‘oku ‘i ai ha polokalama fo’ou ‘oku ui ko e Fakataukei Fakatokāteliné, ke tokoni ki he fānau ke nau fakatupulaki ha mahino lahi ange ki he tokāteline ‘o e ongoongolelé pea mo fakatupulaki ‘enau tui kia Sīsū Kalaisí.

‘Oku ako foki e fānau akó ki he founa ke nau tali ai ha ngaahi fehu’i faingata’a kae pehē ki ha ngaahi kaveinga ‘aki ‘enau ngāue ‘i he tuí, vakavakai’i e ngaahi tafa’akí mo e ngaahi fehu’i ‘i ha vakai mei he tafa’aki ‘o e ta’engatá, pea feinga ke ma’u ha mahino lahi ange ‘o fakafou ‘i he ngaahi ma’u’anga tokoni fakalangí.

‘I ha lea ‘a Eletā M. Russell Ballard ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ki he kau ngāue ‘o e Semineli mo e ‘Inisititiutí, ‘o fekau’aki mo e Fakataukei Fakatokāteliné, na’á ne pehē ai: “Ko ha polokalama ‘eni kuo ue’i fakalaumālie mo taimi totonu. Te ne takiekina lelei hotau to’u kei talavou.”

Ko e tefito’i kaveinga ‘o e Fakataukei Fakatokāteliné ke tokoni’i e fānau akó ke:

1. Ma’u ‘a e ‘Ilo Fakalaumālié.
2. Taukei ‘i he tokāteline ‘o e ongoongolelé pea mo e ngaahi potufolofola ‘oku ako’i ai e tokāteline ko iá.

Na’e fa’ufa’u ia mei he me’a ne ‘osi lava’i ‘o fakafou ‘i he Fakataukei Folofolá, pea ‘oku lava ‘a e fānau akó ‘i he founa loloto ange ko ‘ení, ke fakamālohia ‘enau uluí mo e tukupā ko e ākongā ‘o Sīsū Kalaisí, ma’u ha malu’i mei he ngaahi ivi takiekina ‘o e filí pea mo faitāupekina e mo’ui ‘a e ni’ihi kehé.

‘E lava ke ma’u e ngaahi ma’u’anga tokoni ki he Fakataukei Fakatokāteliné ‘i he **lds.org/si/seminary/manuals**. ■

Ko e uho 'o e palani 'a hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi. Na'e mei mole 'a e me'a kotoa pē, ka ne 'ikai 'Ene feilaulau fakalelei. Ka 'oku 'ikai fe'unga ia ke tau tui pē kiate Ia mo Hono misionā. 'Oku fie ma'u ke tau ngāue mo ako, fekumi mo lotu pea fakatomala mo fakalakalaka. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i e ngaahi fono 'a e 'Otuā pea mo'ui'aki kinautolu. 'Oku tau fie ma'u 'Ene ngaahi ouau fakamo'ui."

Palesiteni Thomas S. Monson, "Ko e Hala Haohaoa ki he Fiefiā," *Liahona*, Nōvema 2016, 80–81.

Look and Live, tā 'e Ben Hammond

Vakai, Nōmipa 21:4-9; 'Alamā 33:18-22. Na'e fakamo'ui 'a kinautolu na'e tafoki kia Mōse mo e ngata palasā, ko ha fakataipe 'o e 'Alo 'o e 'Otuā.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "'Oku tau monū'ia ke *ma'u* 'a e mo'óni. 'Oku 'i ai hotau tufakanga ke *vahevahe* 'a e mo'óni. Tau *mo'ui'aki* mu'a e mo'óni, ka tau lava 'o ma'u 'a ia kotoa kuo teuteu 'e he Tamaí ma'atautolú. 'Okú Ne fai e me'a kotoa pē ke tau lelei ai. Kuó ne fakahā mai, Ko 'eku ngāuē 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."